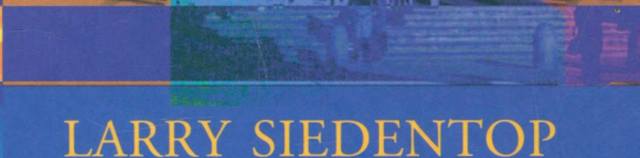

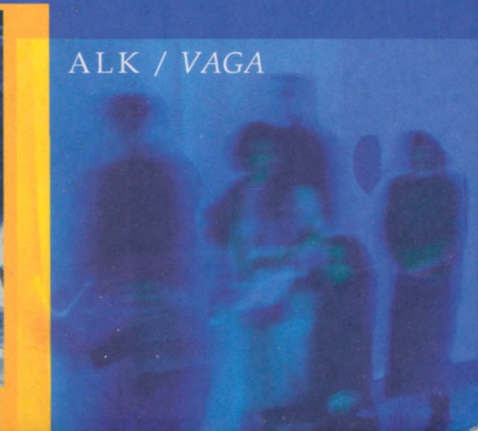

LARRY SIEDENTOP

EUROPOS DEMOKRATIJA

ALK / *VAGA*

Larry Siedentop

EUROPOS DEMOKRATIJA

Larry Siedentop

EUROPOS DEMOKRATIJA

Iš anglų kalbos vertė
LEONAS TAMAS

ALK / VAGA

UDK 321.7(4)
Si24

Versta iš: Larry Siedentop
Democracy in Europe
Allen Lane. The Penguin Press
London, 2000

This edition is published with the support from the Open Society Fund-Lithuania, and from the CEU Translation Project of the Open Society Institute-Budapest

Knygos leidimą iš dalies finansavo Atviros Lietuvos fondas ir Atviros visuomenės institutas Budapešte (Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

ISSN 1392-1673
ISBN 5-415-01688-0

Skiriu Darylui

TURINYS

Pratarmė

Tris karštus ir tvankius 1787 metų vasaros mėnesius Filadelfijoje penkiasdešimt vyrų kalbėjosi, ginčijosi ir mąstė. Tai buvo vos prieš kelerius metus iš britų valdžios išsivadavusių trylikos valstijų delegetai. Deja, visus tuos metus silpnais saitais susijusią Konfederaciją viena po kitos kamavo krizės. Tos krizės kildavo dėl įvairiausių priežasčių, pradedant valstijų nesutarimais dėl įsipareigojimų, popierinių pinigų sukeliamomis problemomis, vidiniais maištais ir baigiant užsienio problemomis, tarkim, dėl amerikiečių jūreivių, patekusių į berberų piratų nelaisvę. Buvusių kolonijų gyventojai, ypač elitas, suprato, kad reikia kažką daryti. Atrodė, kad iškilo stipresnės federacijos, efektyvesnės centrinės valdžios būtinybė.

Tačiau tie penkiasdešimt vyrų toli gražu neturėjo vieningos nuomonės, kaip pasiekti šį tikslą. Kai kurie iš jų buvo nacionalistai, per daug neketinę prieštarauti, jei sukūrus centrinę valdžią, kuri greičiau tiesiogiai veiktų individus nei derėtųsi su valstijomis kaip kad buvo Konfederacijos atveju, susilpnėtų valstijų 'suvernumas', o kiti įtariai žiūrėjo į bet kokią vykdomąją valdžią, primenančią Didžiosios Britanijos karaliaus valdymą, ir norėjo griežtai apriboti valdžios ir galių perdavimą centrui. Laimė, Filadelfijoje vyravo įprotis viešai svarstyti ir valdyti remiantis sutarimu, susiformavęs per daugiau nei šimtmetį trukusią amerikiečių autonomiją *de facto*. Senesniųjų, didelį prestižą turinčių delegatų, tarkim Washingtono ir Franklino, įtaka, sustiprinta Jameso Madisono ir Alexanderio Hamiltono talentų, leido delegatams pasiekti daug kompromisų ir stumtis į priekį.

1787 metų rugsėjo mėnesį kompromisus apvainikavo dokumentas, kurį šis susirinkimas rekomendavo valstijoms priimti. Tas dokumentas ir tapo Jungtinių Amerikos Valstijų konstitucija. Tačiau kad ją valstijos priims, 1787 metų rugsėjo mėnesį, kai išvargę delegatai raiti ar karietomis paliko Filadelfiją, toli gražu nebuvo iš anksto nulemtas dalykas. Daugelyje valstijų jau prasidėjo antifederalistinė agitacija. Juk kai kurie iš pasiektų kompromisų – pavyzdžiui, lygaus atstovavimo Senate arba Aukštesniuosiuose rūmuose suteikimas visoms valstijoms, faktiškai sumažinęs didžiausių ir daugiausia gyventojų turinčių valstijų, tarkim, Niujorko, Virdžinijos ir Masačusetso, įtaką, sukėlė pasipriešinimą, ypač tarp tų valstijų pareigūnų.

Tad prasidėjo dideli vieši debatai. Buvo rašomi traktatai, pamfletai, sakomi pamokslai, skelbiamos publikacijos laikraščiuose. Argumentų lygis labai įvairus, tačiau rimčiausi iš debatuose pateiktų dalykų subtilumu ir gyliu prilygo patiems svarbiausiems Europos politinės minties darbams. Ir tie geriausi dalykai įgavo trumpų straipsnių serijos pavidalą; juos rašė Madisonas, Hamiltonas ir Jay'us vienam Niujorko laikraščiui, pasirašydami 'Publius' slapyvardžiu. Tuos straipsnius noriai persispausdindavo kiti laikraščiai, jie buvo siunčiami į užsienį ir tikriausiai nulėmė įvairių valstijų susirinkimų, sušauktų apsvarstyti siūlomos konstitucijos ratifikavimą, rezultatus. Surinkti į vieną vietą šie straipsniai – *The Federalist Papers* („Federalisto užrašai") – net ir dabar traukia mūsų dėmesį.

Visa tai pasakoju todėl, kad tai labai kontrastuoja su nūdienos Europa. Vakarų Europos gyventojai jau per keturis dešimtmečius dalyvauja didžiuliame eksperimente ir dabar susidūrė su dar radikalesnės piniginės ir politinės integracijos pasiūlymais, kad būtų sustiprinta Bendroji rinka. Šie veiksmai, kartu su Mastrichto sutartimi ir jos peržiūrėjimu, reiškia didžiulį žingsnį kuriant Europos federacinę valstybę.

Galima būtų teigti, kad tokie pasiūlymai, su visomis rimčiausiomis jų pasekmėmis nacionalinėms valstybėms, turinčioms daug ilgesnes istorijas nei buvusios amerikiečių kolonijos aštuonioliktojo amžiaus devintajame dešimtmetyje, galėtų sukelti dar vienus įnirtingus debatus – radikalumu ir gilumu nenusileidžiančius bent jau tiems, kurie įsiliepsnojo Amerikos valstijose 1787 metų paskutiniaisiais mėnesiais ir nesiliovė beveik visus 1788 metus. Galima būtų manyti, kad trokštant ginti permainas ar priešintis joms, dabar Europoje turėtų atsirasti nauji Madisonai, Hamiltonai ir Jay'ai.

Tačiau taip nėra.

Kodėl? Kodėl nėra nieko, kas užvaldytų Europos gyventojų vaizduotę svarstant jų pačių raidos kryptis, jų pačių likimo problemas? Argi tai nesvarbūs dalykai? Ir ką tai, kad nėra didelių debatų, sako apie Europos būseną prasidedant dvidešimt pirmajam amžiui?

Šie klausimai ir paakino parašyti šią knygą. Vyrai, vykę į Fildalefiją 1787 metais, dalyvavę susirinkimo diskusijoje, o vėliau gynę jo nutarimus, buvo turtingi ir turintys laisvo laiko žmonės, ponai. Kai kurie iš jų – net vergvaldžiai. Tačiau kad ir kaip jie buvo suaugę su praeitimi, juos vienijo suvokimas, kad tai, ką jie daro, turės lemiamos reikšmės ateičiai, kad nuo jų sprendimų priklauso savivaldos demokratinėje visuomenėje galimybė. Ir jie neklydo. 'Sudėtinė' respublika, kurią Madisonas stengėsi kurti ir galų gale padėjo sukurti, yra lemtingas atramos taškas dabar mėginant sukurti Europos federacinę valstybę. Bet kokį to tikslo perspektyvų vertinimą reikėtų pradėti nuo amerikiečių federalizmo.

Ar mes tokie jau menki, kad nesusidorosime su šiuo uždaviniu? Atsisakau tikėti tuo. Neturime tikėti tuo.

Tai, kas išdėstyta toliau, yra mėginimas paskatinti debatus. Tai apmąstymų knyga ir, tikiuosi, provokuojanti ginčytis. Kai

galvojau apie Europos ateitį, man didelės įtakos turėjo ankstesni „susitikimai" su devynioliktojo amžiaus prancūzų liberaliąja mintimi, o ypač su Tocqueville'io išties neprilygstama knyga *Apie demokratiją Amerikoje*. Tačiau esu skolingas ir gyviesiems! Pirmiausia turiu padėkoti Nickui Robinsonui, pasiūliusiam parašyti šią knygą, nors ir buvo keletas momentų, kai norėjau, kad jis nebūtų to daręs. Norėčiau padėkoti ir tiems, kurių pastabos apie konkrečius skyrius labai padėjo man: tai Rogeris Bodenas, Johnas Burrow, Jamesas Griffinas, Dennisas Ninehamas, Paulis Seabrightas, Robertas Skidelskis, Edwardas Skidelskis, George'as Richardsonas ir Anthonis Teasdale'as bei leidėjai Stuartas Proffittas ir Danielis Hindas. Žinoma, jie neatsako už knygoje likusias klaidas. Taip pat noriu padėkoti Denise'ui Battisby'ui už kruopštų knygos rankraščio peržiūrėjimą.

Larry Siedentopas
Keblio koledžas, Oksfordas

1

DEMOKRATINĖ LAISVĖ VISAME ŽEMYNE

Demokratiniam teisėtumui Europoje gresia pavojus. Daugeliu atžvilgių Europos integracija – jau įvykęs faktas. Jau yra bendra rinka, dauguma Europos Sąjungos narių turi bendrą valiutą. Tik neaišku, kokia galų gale bus Europos Sąjungos politinė forma. Štai kodėl darosi neišvengiami įnirtingi konstituciniai debatai. Tokie debatai reikalingi siekiant nustatyti Europos politinės integracijos tikslus, jos ribas ir priemones, kurios naujas valdžias ir institucijas padarytų atskaitingas Europos tautoms. Tik tokie debatai gali garantuoti, kad Europos tautų likimas priklausys nuo jų pačių.

Didžiuosiuose konstituciniuose debatuose nereikėtų iš anksto įsipareigoti laikytis federalizmo kaip geidžiamiausio rezultato. Juose gali paaiškėti, kad Europoje kuriama nauja politinė forma – kažkas daugiau nei konfederacija, bet mažiau nei federacija – suverenių valstybių sąjunga, kurioje jų suverenitetai susijungia tik labai ribotose srityse arba nevienodu mastu, sąjunga, nesiekianti turėti priverstinės tiesioginės galios individams, kaip tai daro nacionalinės valstybės. Arba juose paaiškėtų: net jei federalizmas yra Europos tikslas, jį reikia atidėti ateičiai, nes pirmiausia būtina sutvirtinti ar sukurti demokratinę politinę kultūrą pačiose šalyse narėse, o tai yra preliminari prielaida sukurti tokią kultūrą visos Europos mastu.

Tik debatai, kuriuose išnagrinėjamos visos šios galimybės, padėtų ugdyti europiečių nuostatą, kad tai, kas dabar vyksta Europoje, nėra vien tik nepermaldaujamų rinkos jėgų ar demokratinės kontrolės išvengusių elitų machinacijos.

Tačiau nuo ko pradėti? Iš pradžių vertėtų prisiminti šiek tiek istorijos. Ištisus šimtmečius Europos politinė mintis laikė aksioma, kad labai didelę teritoriją įmanoma valdyti vieninteliu būdu – despotiškai. Ši aksioma buvo atmesta devynioliktajame amžiuje. Tačiau kad suprastum, kodėl ji buvo atmesta, svarbu suvokti, kodėl dažnam Europos mąstytojui atrodė, jog tam tikrą dydį pasiekusią valstybę įmanoma valdyti tik despotiškai ar tironiškai. Tad jų svarstymai gali iškelti pirminį klausimą apie paneuropinės valstybės kūrimo projektą.

Kuo jie rėmėsi? Lengviausia tai suprasti panagrinėjus argumentus, aštuonioliktojo amžiaus viduryje pateiktus prancūzų teisininko Montesquieu – pirmojo Europos mąstytojo, laikiusio biurokratinę valstybę būdinga naujųjų laikų despotizmo forma. Montesquieu įrodinėjo, kad bet kokia savavaldė bendruomenė ar respublika remiasi pilietine dorybe, kuri savo ruožtu reikalauja, kad visi piliečiai dalyvautų viešose diskusijose ir priimant sprendimus. Todėl jis manė, kad savavaldė respublika gali egzistuoti tik labai mažoje teritorijoje – pakankamai mažoje, kad visi piliečiai, bent jau iš esmės, galėtų dalyvauti aukščiausiajame susirinkime.

Žinoma, šis argumentas silpnas tuo, kad, atrodo, buvo orientuotas į senovės savivaldą – į antikinių miestų-valstybių pasaulį. Naujųjų amžių Europoje tas pasaulis išliko, jei apskritai išliko, tik nedidelių respublikų, tarkim, Venecijos ar Genujos, pavidalu. O nacionalinės monarchijos ar nacionalinės valstybės, kurios kaip politinė forma dominavo Naujųjų laikų Europoje? Ar ir jas buvo įmanoma valdyti tik biurokratiškai ir despotiškai? Ar Naujųjų laikų Europoje savivaldai neliko jokių vilčių?

Montesquieu į visišką neviltį nepuolė. Jį guodė du dalykai – pirma, postfeodalinės Europos aristokratinė struktūra; antra, Anglijos pavyzdys. Montesquieu įrodinėjo, kad tai, ką jis vadino „nuosaikiu" nacionalinės valstybės dydžio teritorijos valdymu –

turėdamas galvoje jėgos sklaidą ir įstatymų valdžią – priklausė nuo Europos aristokratų, išsaugojusių savo įtaką vietiniuose valdžios organuose, kadangi ši įtaka leido išvengti valdžios koncentracijos centrinės vyriausybės rankose.

Montesquieu nuomone, Prancūzijos valstybės raida septynioliktajame amžiuje, valdant Richelieu ir Liudvikui XIV, rodė, koks pavojus gresia kiekvienai Europos monarchijai ar nacionalinei valstybei, nes Richelieu ir Liudvikas XIV atėmė iš prancūzų aristokratijos teisę spręsti vietinius reikalus, pakeitę ją valdininkais, atskaitingais tik savo viršininkams Paryžiuje. Taip visa prancūzų visuomenė tapo priklausoma nuo biurokratų „globos", kai nepaisoma vietinių interesų, atmetama vietinė nuomonė.

Kaip tik norėdamas pasipriešinti tai valdžios centralizacijai ir gindamas laisvę bei įstatymą, Montesquieu taip aukštai vertino Anglijos pavyzdį, nes Anglija buvo pavyzdys valdymo sistemos, kur išrinkti atstovai valdė liaudies vardu. Tačiau tai dar ne viskas. Tai buvo tokia valdymo forma, kuri formaliai per Lordų rūmus, o neformaliai per Bendruomenių rūmus ne tik atspindėjo, bet ir sustiprino aristokratinę Europos visuomenės struktūrą. Anglija pateikė vertingą modelį tokios politinės sistemos, kur teisėti įgaliojimai buvo centralizuoti, o valdžia decentralizuota, nes anglų aristokratija, dominavusi abiejuose Parlamento rūmuose, nebuvo suinteresuota, kad jos įtaka vietose būtų pakirsta tokio biurokratų valdymo, kuris ypač klestėjo Prancūzijoje.

Štai kodėl Montesquieu nusprendė, kad įstatymų valdžia ir galimybė išvengti biurokratinio despotizmo Europos valstybėse priklauso nuo aristokratinės socialinės struktūros – nuo statuso skirtumų, kurie reiškia, kad viena visuomenės dalis pašaukta ir suinteresuota ginti vietinę autonomiją ir valdžios išskaidymą. Nuo to priklausė jos „garbė".

Taigi būti vertam savo padėties, arba garbingai gyventi visuomenėje su rangų skirtumais, buvo laikoma pagrindine priemone

išvengti biurokratinio despotizmo įsigalėjimo, ypač jei ją sustiprina anglų pavyzdžio atstovaujamoji valdymo sistema, suteikianti aristokratijai svarbų vaidmenį ne tik vietos valdžios organuose, bet ir centrinėje valdžioje. Žvelgiant iš laiko perspektyvos, šį politinės laisvės modelį galima gan taikliai apibūdinti kaip „aristokratinę laisvę". Juk jis paremtas prielaida, kad savivalda nacionalinėje valstybėje reiškia, jog valstybę valdo aukštesnę socialinę padėtį užimantys sluoksniai, klasė, turinti išskirtinę padėtį – jei ne dėl teisinių privilegijų, tai dėl tradicijų ir turto. Ir nesunku surasti tokios prielaidos priežastį. Vienijimasis visada yra svarbiausia priemonė valdžiai išskaidyti, o aristokratinė visuomenė kaip tik ir sukuria galingus vietinius susivienijimus. Ji gyventojams skiria du vaidmenis: vadovų arba pavaldinių.

Aristokratinėje visuomenėje vadovavimo įpročiai ir pagarba sudaro pagrindą atsirasti susivienijimui, kuris nepriklauso nuo „natūralios" simpatijos ar nuo pasirinkimo. Tiek socialinio pranašumo prielaida, tiek pagarba ir dėkingumas už globą sukuria grupes ar bendruomenes, pratusias veikti išvien, o esant reikalui ir priešintis. Dėl to jos efektyviai stabdo valdžios centralizavimą, be to, joms pakanka riboto susivienijusių į bendruomenes gyventojų pritarimo – tą pritarimą riboja socialinė nelygybė.

O kas atsitiktų, jei Europos aristokratija nesugebėtų atlikti savo tradicinio vaidmens valdymo sistemoje ar būtų išstumta iš jos? Tada, Montesquieu nuomone, politinės laisvės Europoje laukia niūri ateitis. Kodėl jis buvo tuo įsitikinęs? Montesquieu manė, kad galima labai paprastai patikrinti jo argumentus. Reikia tik pažvelgti, kas atsitiko labai dideliems politiniams dariniams, tarkim, žemyno masto imperijoms. Imperijos buvo įvairių šalių sambūriai, neturintys vienalytės aukštesniosios klasės ar aristokratijos, sugebančios apginti valdžios išskaidymą.

Kokie buvo padariniai? Imperijose svetimųjų valdžia buvo linkusi pakeisti aukštesniųjų socialinių sluoksnių valdymą.

Montesquieu nuomone, turkų ar kinų imperijos buvo pavyzdžiai tokios politinės sistemos, kuri atrodė neišvengiama žemyno masto valstybėse. Tai, pasak Montesquieu, „per didelės" valstybės be įstatymų. Jose valdžia buvo taip sukoncentruota, kad asmens statusas ir privilegijos priklausė nuo valdovo ir jo padėjėjų užgaidų. Tiesa, tose valstybėse egzistavo tam tikra lygybė. Nebuvo giliai įsišaknijusių vietinių bendruomenių ar socialinių klasių, kurios būtų nuolatinis barjeras valdovo valiai ar užgaidai, priešingai nei Europos monarchijose, vertose to vardo.

Taigi svetimųjų valdymą imta tapatinti su centralizuotu despotizmu. Būtent despotizmas, kaip nuogąstavo Montesquieu, gali sugriauti nuosaikumą ir politinę laisvę Europoje. Būtent tai, būgštavo jis, gali paversti Europos monarchijas ne ką geresnėmis už „Rytų despotizmą", įsigalint biurokratiniam valdymui iš toli esančio centro.

Bet kodėl gi Europos valstybės atsidūrė tokiame slidžiame kelyje? Kodėl Europoje iškilo grėsmė tradiciniam valžios išskaidymui? Montesquieu galbūt ne visai suprato ar nelabai norėjo suprasti socialinį mechanizmą, lemiantį tą grėsmę politinei laisvei Europoje. O ta grėsmė kilo iš iššūkio Europos aristokratijai, iš vis didėjančio ir pagrįsto nepasitenkinimo socialinių privilegijų formomis, išlikusiomis postfeodalinėje Europoje.

Šis nepasitenkinimas sukūrė socialinį mechanizmą, atvėrusį kelią despotizmui. Juk kai tik metamas iššūkis aristokratinei visuomenės organizacijai dėl socialinių privilegijų sužadinto pavydo, toli esantys valdovai gali atimti iš regionų politinę įtaką, kurstydami vieną vietinės visuomenės dalį prieš kitą ir įvesdami svetimųjų valdymą. Šis mechanizmas suvaidino daugiau ar mažiau lemiamą vaidmenį Europoje kuriantis nacionalinėms valstybėms – jis tiesė kelią politinei vienybei, griaudamas feodalines jurisdikcijas kartu su jų palaikoma radikalia socialine nelygybe bei vietiniais interesais. Pavyzdžiui, jis privertė prancūzų

komunas susitaikyti su karaliaus valdžios stiprėjimu taip jos galėjo ištrūkti iš nekenčiamos vietinių ponų priespaudos. Tokia buvo šio socialinio mechanizmo teigiama pusė. Tačiau jis turėjo ir neigiamą pusę. Juk klasių konfliktas gali pergyventi savo priežastis ir prisidėti prie tolesnės centralizacijos. Griaudamas vietinį solidarumą, klasių konfliktas sumažina vietinį pasipriešinimą ir centrinė valdžia per savo atstovus gali lengviau valdyti. Ir kuo didenė teritorija, tuo lengviau pritaikyti šį valdymo metodą. Juk valdovai savo atstovais tada gali skirti žmones, kalbančius kita kalba ar išpažįstančius kitą tikėjimą.

Šio despotijos mechanizmo psichologinis pagrindas labai aiškus. Dėl kalbos ir religijos skirtumų sunkiau suprasti kito žmogaus mąstyseną, suvokti jo norus ar nepasitenkinimą ir jam prijausti. O juk kaip tik toks prijautimas yra būtinas atsirasti vietinių įtakai visuomenėje, kuri jau nebėra grindžiama hierarchija ar rangais – o būtent tokį būdą Montesquieu dar ašuonioliktojo amžiaus penktajame dešimtmetyje laikė savaime suprantamu Europos valstybėse. Kaip jau matėme, aristokratinėje visuomenėje vadovavimo įpročiai ir pagarba skatino vienytis ir priešintis; tam pakako ir dalinio prijautimo. Aristokratinių socialinių sąlygų nulemtas vadovavimas ir vienijimasis, moralės požiūriu, dabar gali atrodyti abejotini. Tačiau jie ilgai buvo efektyvus valdžios išsklaidymo būdas.

Tarkime, kad Europoje įvyko socialinė revoliucija – kad susikūrė visuomenė be oficialių rangų skirtumų, visuomenė, kurioje visi lygūs prieš įstatymą ir turi tas pačias pagrindines teises. Sutikime, kad tokia visuomenė taip pat sumažina daugelio neoficialių socialinės stratifikacijos priežasčių svarbą – ėmus augti „vidurinei" klasei, kai tolygiau skirstomos pajamos, didėja socialinės galimybės ir mobilumas. Dėl to išnyksta daugiau ar mažiau stabili senosios aritokratijos pavyzdžio politinė klasė, pajėgi apginti vietinę autonomiją ir apriboti politinės valdžios centralizaciją.

Šiuo atveju garsiosios Montesquieu konstitucinės atsargumo priemonės prieš tironiją atrodys jau nebe tokios įtikinamos. Kai Montesquieu pasirėmė Anglijos pavyzdžiu ragindamas atskirti valdžias centrinėje valdymo sistemoje, jis aristokratines socialines sąlygas laikė savaime suprantamu dalyku. Valdžią padalyti į vykdomąją, įstatymų leidžiamąją ir teisminę buvo siūloma siekiant ne tik apriboti valdžios koncentraciją vienose rankose, bet ir atverti kelią vietiniams vadovams svarbiausių centrinės valdžios funkcijų link. Montesquieu manė, kad toks valdžių atskyrimas visų pirma sustiprina aristokratinę struktūrą, nes suteikia aristokratijai svarbų įstatymų leidybos vaidmenį centrinėje valdžioje.

Tačiau mes ką tik įsivaizdavome, kad tokios aristokratijos nebėra. Tai kaip tada galima sutrukdyti centrinei valdžiai, kuri pretenduoja naudotis neribota teise leisti įstatymus, pasisavinti visą valdžią? Tuomet visų vienodas pavaldumas aukščiausiajam valdžios organui – kuris galų gale yra tai, ką laikome „valstybe" – labai lengvai gali tapti neribotos valdžios koncentracijos priežastimi. Ar neturinti aristokratijos ar privilegijuotos klasės visuomenė gali sėkmingai kovoti su valdžios centralizacija?

Šiandien šis argumentas turėtų priversti susimąstyti. Mat jei Montesquieu pasiūlytas aristokratinės laisvės modelis yra teisingas, tai kyla didelis pavojus dėl to, kad nėra tam tikros politinės klasės, – ir daug didesnis paneuropinei valstybei negu senesnėms nacionalinėms valstybėms, tokioms kaip Didžioji Britanija ar Olandija, kurių politinės klasės turi aristokratinių liekanų. Ar gali Europa mėgautis politine laisve, neturėdama aristokratijos? Montesquieu manė, kad ne. Aš manau, kad jis klydo. Tačiau reikia atsakyti į šį klausimą.

Devynioliktojo amžiaus trečiajame dešimtetyje viena Europos valstybė vystėsi taip, kad pasitvirtino patys blogiausi Montesquieu būgštavimai. Tuo metu Prancūzija buvo valdoma taip,

kaip, Montesquieu nuomone, turėjo būti valdomos visos žemyno masto imperijos. Prancūzija tapo biurokratinio despotizmo šalimi, nes Napoleonas sustiprino valstybės mašinos biurokratizmą, paveldėtą iš *ancien régime,* užbaigdamas griauti regioninę ir vietinę autonomiją. Būdama tik nacionalinė valstybė, Prancūzija tapo žemyno masto imperijos karikatūra. Ją centralizuotai valdė valdininkai bei jų įgaliotiniai, kurie dažniausiai būdavo nevietiniai.

Ironiška, kad kaip tik tokia įvykių raida privertė kai kuriuos prancūzų liberalus domėtis amerikietiškuoju federalizmu. Taip amerikietiškasis federalizmas pirmą kartą rimtai paveikė europinę politinę mintį – *ne* kaip Europos federacinės valstybės modelis, o kaip nacionalinės valstybės, įgavusios kontinentinės imperijos despotinę formą, reformavimo modelis. Jaunas prancūzų aristokratas Alexis de Tocqueville'is nusprendė: jei europinės visuomenės aristokratinė struktūra jau smarkiai sugriauta ir visuomenė „sulyginta", tai nebetinka formulė, kaip išskaidyti valdžią sustiprinant vietinį aristokratijos vaidmenį ir įtraukiant šią klasę į centrinį valdymą.

Tocqueville'io nuomone, tokia „demokratinė" socialinė revoliucija reiškė, kad politinių debatų akcentai turi pasikeisti. Jei naujoji demokratinė visuomenės forma buvo panaši į Montesquieu imperijas, nes neturėjo paveldimų politinių klasių ar aristokratijos, vadinasi, jai iškilusi politinė grėsmė buvo irgi panaši. Ar įmanoma apriboti centrinės valdžios galią? Ar įmanoma rasti pusiausvyrą tarp centrinės valdžios ir vietinės autonomijos?

Šie klausimai privertė Tocqueville'į atkreipti dėmesį į Jungtines Valstijas. Iki devynioliktojo amžiaus ketvirtojo dešimtmečio Jungtinės Valstijos jau pusę šimtmečio sėkmingai decentralizuotai valdė šalį. Tačiau – priešingai Montesquieu prognozėms – tai buvo pusiau kontinentinė valstybė be privilegijuotos klasės ar aristokratijos. Atrodė, kad amerikietiškasis federalizmas siūlo

naują būdą, kaip suderinti lygiateisėje ir demokratinėje visuomenėje centrinę valdžią ir vietinę autonomiją. Formaliai padalijęs suverenumą centrui ir periferijai, amerikietiškasis federalizmas atrodė esąs nauja valstybės forma. Ar ne tokia valstybės forma Prancūzijai galėjo būti labiau patraukli už aristokratinę britiškąją formą, kurią palaikė Montesquieu? Įtardamas, kad taip gali būti, Tocqueville'is rado dingstį pakeliauti po Jungtines Valstijas 1831–1832 metais.

Jungtinėse Valstijose Tocqueville'is greit pajuto, kad jo nuojauta pasitvirtina. Amerikietiškasis federalizmas *buvo* nauja valstybės forma, skatinanti politinę laisvę ir valdžios išskaidymą nesant aristokratijos, ir visa tai galėjo vykti net pusiau kontinentinėje valstybėje. Turėdama aukščiausiąją teisę tiesiogiai veikti individus *kai kuriose srityse*, ši forma neturėjo ankstesniųjų konfederacijų, tarkim, Šventosios Romos imperijos ar Šveicarijos, trūkumų. Ankstesniosios konfederacijos priklausė nuo to, kaip vykdys įsakymus jas sudarančios valstybės, todėl turėjo atsidurti stipriausiųjų narių valdžioje arba tapti bejėgės. Amerikiečių federalinė valdžia, priešingai, nepasikliovė vien tuo, kad valstijos vykdys jos įsakymus.* Tačiau tuo pat metu valstijos ir vietinės

* Kad suprastumėm Amerikos „atradimą", leidusį Tocqueville'iui atskirti tikrąjį federalizmą nuo konfederacijų, pravartu prisiminti jo žodžius iš veikalo *Apie demokratiją Amerikoje:* „Visų konfederacijų, egzistavusių iki 1789 metų Amerikos konfederacijos, gyventojai, susivieniję bendro tikslo vardan, sutikdavo paklusti centrinės valdžios įsakymams, tačiau jie išsaugodavo teisę vadovauti sąjungos įstatymų vykdymui jų teritorijoje ir prižiūrėti jį. Amerikiečiai, kurie susivienijo 1789 metais, tik sutiko, kad centrinė valdžia leistų įstatymus, o jų vykdymą pavedė vietinei valdžiai. Abiem atvejais teisė yra ta pati, skirtingas tik jos taikymas. Tačiau kaip tik šis skirtumas yra rezultatyvus.

Visose ankstesnėse konfederacijose Amerikos konfederacijos federalinė valdžia kreipdavosi į atskiras valdžias, kad šios patenkintų jos poreikius. Jei kuriai nors iš jų nepatikdavo nurodytos priemonės, ji visada galėdavo

valdžios turi savas nepriklausomas veiklos sritis. Stebėdamas Naujosios Anglijos miestelių gyvybingumą ir kokiu būdu vietinės savivaldos duoda nepaprastai didelį impulsą pilietinei visuomenei, skatindamos pasitikėjimą savimi ir vienijimosi įprotį, Tocqueville'is įsitikino, kad amerikietiškoji valstybės forma yra geresnis pavyzdys prancūzų valstybei reformuoti negu anglų Konstitucija.

Tocqueville'is nemanė, kad devynioliktojo amžiaus Prancūzija galėtų tapti federacinė, padalydama teisę valdyti centrinei valdžiai ir provincijai. Tačiau perimti kitus amerikietiškojo federalizmo bruožus buvo įmanoma. Pavyzdžiui, amerikietiškasis federalizmas sukūrė naują politinį vaidmenį teismams, kurie pasitelkę teisminę priežiūrą buvo pajėgūs apginti valdžių atskyrimą ir asmenines teises. Tai dar ne viskas. Amerikietiškoji teisės sistema numatė, kaip užtikrinti vietinių renkamų pareigūnų atskaitomybę neįtraukiant jų į bendrą biurokratinę hierarchiją. Ji parodė, jog įstatymo valdžiai nebūtina, kad valdytų valdininkai.

Akivaizdi amerikietiškojo federalizmo sėkmė devynioliktajame amžiuje neatpažįstamai pakeitė liberaliąją konstitucinę mintį.

išvengti būtinybės paklusti. Jei ji būdavo stipri, tai galėdavo griebtis ginklo; jei silpna – toleruoti pasipriešinimą sąjungos įstatymams... Taigi visada įvykdavo vienas iš dviejų dalykų: arba stipriausioji iš susijungusiųjų valstybių prisiimdavo federalinės valdžios prerogatyvas ir dominuodavo jos vardu, arba federalinė valdžia būdavo paliekama tik su jos pačios ištekliais, o tarp konfederacijos narių įsiviešpataudavo anarchija ir sąjunga prarasdavo sugebėjimą veikti.

Amerikoje sąjungos pavaldiniai yra ne valstijos, o eiliniai piliečiai. Kai ji nori juos apmokestinti, nesikreipia į Masačusetso valstijos valdžią, o kreipiasi į kiekvieną Masačusetso valstijos gyventoją. Ankstesnės federalinės valdžios turėjo susidurti su gyventojais – sąjungos individais. Ji (Amerikos centrinė valdžia) nesiskolina savo valdžios, o semiasi iš jos vidaus. Ji turi savo administratorius, teismus, teismų valdžios pareigūnus ir armiją" (*Apie demokratiją Amerikoje*, 1 t., 1 dalis, 8 skyrius).

Tačiau tai, kas iš pradžių atrodė sektinas pavyzdys vienai per daug centralizuotai Europos valstybei reformuoti, ilgainiui turėjo tapti galimu modeliu Europos politinei sąjungai kurti. Jei „naujoji Europa" kitapus Atlanto sugebėjo sukurti sėkmingą federacinę valstybę, tai kodėl negalėjo ir „senoji Europa" pasekti jos pavyzdžiu, taip rasdama būdą išvengti nacionalinio lenktyniavimo ir karų, tokių dažnų jos istorijoje? Žinoma, vienijantys „taikos projektai" Europoje turėjo labai daug pirmtakų. Tačiau jie visada likdavo tik hipotetiniai. Dvidešimtajame amžiuje padėtis pradėjo keistis. Po dviejų katastrofiškų karų Europoje – to, kas vadinta europiečių „pilietiniu karu" – federalizmo patrauklumas labai sustiprėjo.

Tačiau vos pateikus federacinės Europos projektą, iškart kyla daug labai svarbių klausimų. Tai klausimai, kurie net dabar nėra tinkamai suformuluoti. Tačiau norint, kad federalistų projektas Europoje nebūtų vien pavojinga avantiūra, jie turi būti keliami. Kokios, šalia konstitucinių, sąlygos užtikrino amerikietiškojo federalizmo sėkmę? Ar nebuvo kokių nors neformalių ar kultūrinių sąlygų, lėmusių jo sėkmę? O jei taip, tai ar įmanoma rasti jų atitikmenų nūdienos Europoje?

Amerikietiškasis federalizmas, skirtingai nei Jahvės kūrinys, nebuvo sukurtas *ex nihilo*. Jį nulėmė ne vien tik konstitucinės normos, priimtos 1787 metais Filadelfijoje susirinkusių žmonių. Ne, amerikietiškąjį federalizmą veikiau išprovokavo nusistovėję įpročiai ir požiūriai, kurių dalis atėjo iš pačių ankstyviausių šių kolonijų istorijos dienų. Tad kokie gi buvo tie išankstiniai įpročiai bei požiūriai? Savo veikale *Apie demokratiją Amerikoje* Tocqueville'is nurodė ne mažiau kaip keturias neformalias sąlygas, kurias jis laikė amerikietiškojo federalizmo sėkmės prielaidomis: vietinės savivaldos įprotį; bendrą kalbą; atvirą politinę klasę, dominuojamą teisininkų; kai kuriuos bendrus moralinius įsitikinimus. Ar tai ir europinio federalizmo sėkmės prielaidos? O gal jos kitokios? Reikia išsiaiškinti.

Be abejonės, Tocqueville'is, kuriam nerūpėjo kurti kokį nors rimtą europinio federalizmo projektą, netyrinėjo pirmojo didelio skirtumo tarp buvusių Anglijos kolonijų devynioliktojo amžiaus pabaigoje ir Europos nacionalinių valstybių. Tačiau tas klausimas yra svarbus. Iki sukilimo amerikiečių kolonijos niekada nebuvo visiškai suverenios. Nors jos ir turėjo plačią *de facto* autonomiją, tačiau buvo pavaldžios Britanijos karaliui. Šis bendro pavaldumo prisiminimas, kaip ir iš jo kylantis įprotis vienytis, 1787 metais Filadelfijoje padėjo suvokti, jog politinė sąjunga reikalinga visiems. Pagal nebylų delegatų sutarimą kai kurios Britanijos karaliaus funkcijos, ypač susijusios su užsienio politika bei kariniais reikalais, tik laikinai buvo paliktos nuošaly – jos, galima sakyti, laukė, kada gi jas vėl perims centrinė valdžia. Šiuo atžvilgiu tai, ką galima būtų pavadinti buvusios imperinės valdžios *šmėkla*, lydėjo visus Konstitucinio susirinkimo svarstymus. Ji turėjo didelę įtaką tiems svarstymams.

Tai didžiulis kontrastas, palyginti su nūdienos Europa. Tiesa, nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos Vakarų Europos šalys perleido svarbias teises bendroms organizacijoms, pradedant NATO bei Europos anglių ir plieno bendrija. Taigi joms teko susitaikyti su realiu savo suverenitetų apribojimu. Nepaisant to, nė viena jų neišsižadėjo nacionalinio suvereniteto. Formaliai Europą vis dar sudaro išdidžios nacionalinės valstybės su jų politine kultūra, suformuota daugiausia jų suverenių teisių, prie kurių jos tebėra prisirišusios. Nors tai gali atrodyti ir keista, tačiau net europinės jurisdikcijos pripažinimas tokios padėties kol kas nepakeitė. Šios šalys priėmė Mastrichto sutartį ir jos padarinius – be kita ko, ir skubią monetarinę sąjungą bei jos kontrolę nacionalinei fiskalinei politikai – tad galų gale nacionalinio suvereniteto problema pasiekė kulminaciją.

Ar Europos šalys, kurių identitetą jau seniai suformavo ir vis dar palaiko „suvereniteto" siekis, panorės ir sugebės oficialiai

jo atsisakyti? Pagyvensim – pamatysim. Nūdienos Europoje lieka labai realus pavojus, jog federalizmo projektas sukels nacionalistinę reakciją, kuri niekada nebuvo tikėtina buvusiose anglų kolonijose.

Dabar aptarsime dar kelias esmines amerikietiškojo federalizmo sėkmės prielaidas, kurias Tocqueville'is *nustatė ir ištyrė.* Viena iš jų buvo vietinės savivaldos įprotis, kurį Naujosios Anglijos kolonistai atsivežė iš savo gimtinės. Anglų kolonistai buvo pratę savo reikalus tvarkyti patys. Vietinė laisvė buvo, galima sakyti, jų paveldas. Pasitikėjimas savimi ir įprotis vienytis buvo labai svarbios vietinės laisvės apraiškos, jos padėjo pilietinei visuomenei Amerikoje įgyti išskirtinio dinamiškumo. Savivaldos įprotis pamažu suformavo pilietinę kultūrą, kuria galėjo pasinaudoti tie, kurie kūrė amerikiečių konstituciją. Tiesą sakant, susidaro įspūdis, kad amerikietiškasis federalzmas viso labo buvo tik seniai įsišaknijusių anglų kolonistų įpročių ir nuostatų formalizavimas. Tai jų laisvi *moeurs* (taip juos pavydžiai apibūdino prancūsų stebėtojai) paskatino anglų naujakurius iš pradžių kurti savo miestelių, vėliau valstijų valdžios organus ir tik po Revoliucijos, kai žlugo aukščiausioji britų valdžia, federalinę valdžią.

Žinoma, anglų kolonistų įprotį patiems tvarkyti savo reikalus skatino ir tai, kad jų kalba buvo bendra. Tai yra antroji Tocqueville'io pastebėta neformali amerikietiškojo federalizmo sėkmės prielaida. Svarba, kurią jis teikia tai prielaidai, ypač aiškiai išryškėjo praslinkus porai dešimtmečių po *Apie demokratiją Amerikoje* išleidimo. Devynioliktojo amžiaus šeštajame dešimtmetyje Tocqueville'is, kaip ir daugelis kitų liberalių stebėtojų europiečių, su vis didėjančia baime žvelgė į naują imigrantų europiečių antplūdį į Jungtines Valstijas. Tai žmonės iš šalių, neturinčių vietinės savivaldos tradicijų, o anglų kalba jiems irgi buvo svetima. Ar galėjo imigrantai, kurie neturėjo laisvųjų

Naujosios Anglijos kolonistų *moeurs* ir kuriems anglų kalba nebuvo gimtoji, sėkmingai asimiliuotis, įsilieti į amerikiečių federacinę sistemą? Ar negalėjo tokia imigracija, sukurdama visas socialines prielaidas sąjungai griauti ir valdžiai centralizuoti, pamažu išardyti ir Jungtinių Valstijų laisvąsias institucijas?

Baigiantis devynioliktajam amžiui, į tuos klausimus buvo beveik atsakyta. Paaiškėjo, kad Jungtinės Valstijos pajėgios asimiliuoti ne tik vokiečius, olandus ir skandinavus, atsikėlusius devynioliktojo amžiaus viduryje, bet ir Pietų bei Rytų Europos gyventojus, ypač italus, kurių vis daugiau atvykdavo amžiaus pabaigoje. Naujieji imigrantai plūdo iš šalių, beveik ar visai neturinčių savivaldos ar atstovaujamųjų institucijų patirties. Tačiau pasirodė, kad savivaldos patirtis, kurią jiems pasiūlė amerikietiškasis federalizmas, kartu su pilietiniu švietimu, kurį jis irgi davė atvykėliams (bent jau iš principo), geba įdiegti naujiesiems kolonistams kažką panašaus į pirmųjų anglų kolonistų laisvuosius *moeurs*. Taigi, nepaisant imigracijos, urbanizacijos ir industrializacijos sukeltų naujų sunkumų, atrodė, jog amerikietiškajam federalizmui pavyko įrodyti, kad savivalda viso žemyno mastu įmanoma ir kad nebemadinga senoji aksioma, jog dideles teritorijas įmanoma valdyti tik tironiškai. Atrodė, kad Naujoji Europa kitapus Atlanto duoda tokią politinę pamoką Senajai Europai.

Tačiau svarbu pažymėti, kad ši sėkminga asimiliacija privertė naujakurius priimti anglų kalbą kaip pagrindinę savo kalbą. Amerikiečių patirtį galima pagrįstai laikyti įrodymu, jog bendra kalba yra veiksminga federacinės sistemos prielaida, saistanti piliečius būtinais ryšiais. Ar amerikiečiai iš tikrųjų mano, jog taip yra, parodė neseniai kilęs jų pasipriešinimas kultūrų įvairovei, kai susidarė įpūdis, kad ji gali kelti grėsmę jau įprastu tapusiam anglų kalbos vaidmeniui. Ar galėtų Jungtinės Valstijos išsilaikyti ilgesnį laiką be bendros kalbos? Daugelis ameri-

kietiškosios valdymo sistemos tyrinėtojų tuo abejoja. Todėl amerikietiškasis federalizmas verčia rimtai susirūpinti europietiškojo federalizmo perspektyvomis. Federacinių valstybių, mėginusių derinti įvairias „oficialias" kalbas, patirtis toli gražu nekelia optimizmo. Ypač tai pasakytina apie Kanadą ir Belgiją. Šiose šalyse klausimas, ar politinė sąjunga gali gyvuoti nepaisant kalbinių ir etninių skirtumų, lieka neišspręstas. Tiesą sakant, ir Šveicarijos pavyzdys neįtikina, kad yra priešingai. Mat Šveicarijos, kaip federacinės valstybės, sėkmė tikriausiai daugiau negu nuo ko kito priklausė nuo vienybės, kurią mažoje šalyje „išugdė" galingi ir pavojingi kaimynai.

Kad Jungtinėse Valstijose imigrantai įsisavintų konstitucines ir kalbines normas, daugiausia prisidėjo teisininkai, kurie, kaip nurodė Tocqueville'is, anksti ėmė dominuoti tarp politikų. Teisinis išsilavinimas buvo palyginti nesunkiai įgyjamas ir sudarė sąlygas ne tik ekonominei pažangai, bet ir kultūriškai prisiderinti – ypač prie bendrosios teisės ir prisiekusiųjų teismų sistemos, gynusios vietinių papročių svarbą. Tai leido daugeliui imigrantų pridernti savo mąstyseną prie tokios valstybės formos, kuri buvo visiškai kitokia negu jiems pažįstamos formos kontinentinėje Europoje. Ten valstybės dažnai buvo kuriamos iš 'viršaus', jų valdovai pasikliovė romėnų teisės tradicija, kuri regioninius ir vietinius valdžios organus laikė tik centrinės valdžios priedais. Taigi romėnų teisė vietinei savivaldai neteikė esminės reikšmės. Iš dalies taip buvo todėl, kad kontinentinėje Europoje kurti valstybę buvo sunkiau, ten priešiškai nusiteikusius regionus ir miestus dažnai pavykdavo galutinai pajungti tik jėga ar gudrumu. Net šiandien kai kurių Italijos, Prancūzijos ir Ispanijos sričių gyventojai kaip į „svetimšalius" žiūri į kitų sričių gyventojus. Škotų įtarumas anglų atžvilgiu visiškai nublanksta palyginti su minėtuoju požiūriu. Bet juk toks paveldas labai trukdo suformuoti amerikietiškojo pavyzdžio politinę klasę, kai vietinė laisvė sėkmingai derinama su socialiniu ir geografiniu mobilumu.

Ketvirtoji Tocqueville'io įžvelgta ir ištirta neformali amerikietiškojo federalizmo sėkmės prielaida – bendri moraliniai įsitikinimai. Tocqueville'is pastebėjo, kad Jungtinėse Valstijose puikiai sutariama dėl to, ko reikia teisingumui, kilusiam iš beveik visuotinai tarp kolonistų įsigalėjusio krikščionybės interpretavimo, manymo, kad ji sankcionuoja „lygią laisvę". Kitaip sakant, krikščionybė Amerikoje buvo suvokiama liberaliai. Pilietinė lygybė ir politinė laisvė bei jų nubrėžtos pasirinkimo ribos buvo suprantamos ne kaip religijos priešai, o veikiau kaip krikščioniškųjų moralinių įsitikinimų sankcionuoti dalykai. Galbūt tai buvo prieštaringa krikščionybės interpretacija. Ją tikrai galima apibūdinti kaip protestantišką interpretaciją, akcentuojančią veikiau sąžinę ir laisvą sutikimą negu valdžią ir paklusnumą, tačiau krikščionybės reikšmė Jungtinėse Valstijose išlieka itin svarbi. Juk Jungtinės Valstijos ir toliau lieka šalis, kurioje krikščionybės išpažinėjai vis dar sudaro daugumą, kuri priima griežtas religijos nuostatas viešajame gyvenime dėl pačios religijos sankcionuotos laisvės. Sankcionuodamas asmens pasirinkimą, dorovinis sutarimas Amerikoje nustatė aiškias teisėtų valstybės veiksmų ribas, kurios buvo užfiksuotos Jungtinių Valstijų Konstitucijos Teisių bilyje. Tai dar ne viskas. Dorovinės lygybės ir lygios laisvės principas taip pat buvo labai svarbus amerikietiškojo federalizmo sėkmei, nes veikė prieš tą klasinio sąmoningumo atmainą, kuri Europoje stiprino socialinius konfliktus, skatinančius kurti galingus valdymo mechanizmus visose valstybėse. Tocqueville'io nuomone, kaip tik tai iliustruoja liūdna Prancūzijos penkioliktojo–devynioliktojo amžių istorija. Biurokratinė Prancūzijos valstybės forma – to padarinys.

Kaip šie samprotavimai apie dorovinius įsitikinimus siejasi su federacinės valstybės projektu nūdienos Europoje? Jei dorovinę savivaldos prielaidą didelėje teritorijoje interpretuosime negatyviai – t. y. kaip klasinio sąmoningumo sukeltų konfliktų

nebuvimą – tai, be jokios abejonės, Vakarų Europa nuo 1945 metų padarė didžiulę pažangą. Turto nulemtos ankstesniosios klasinės priklausomybės nykimas, didesnės galimybės gauti išsilavinimą ir socialinis mobilumas padėjo sukurti socialinę aplinką, kuri darosi vis panašesnė į esančią Jungtinėse Valstijose. Ryškus socalizmo patrauklumo nuosmukis Europoje pastaruoju metu atspindi šiuos pokyčius. Juk svarbus socialistinės ideologijos patrauklumo šaltinis buvo klasinis sąmoningumas, „mes“ prieš „juos“ požiūris, kurį socializmas stengėsi stiprinti.

Tačiau šią federalizmo prielaidą galima interpretuoti ir kategoriškiau – kaip reikalaujančią moralinio sutarimo. O į klausimą, ar yra toks sutarimas nūdienos Europoje, atsakyti sunku. Jis atskleidžia vieną problemą. Koks yra dorovinis krikščionybės paveldas Europoje? Ar kai kurios vertybės išsilaikė, akivaizdžiai susilpnėjus krikščioniškajam tikėjimui ir mažiau lankant bažnyčias? Koks iš tikrųjų yra istorinis ir loginis krikščionybės ryšys su liberalizmu? Tai svarbūs klausimai, kuriuos detaliau nagrinėsiu vėliau. O dabar tik pasakysiu, kad atsakymai į juos priklauso nuo to, kaip interpretuosime tvirtą europiečių tikėjimą žmonių lygybe ir iš šio tikėjimo kylančius teisingumo reikalavimus.

Moralinį egalitarizmą ir iš jo kylantį teisingumo jausmą suvokti kaip krikščionybės įdiegtą dalyką sunku todėl, kad kai kuriose Europos šalyse antiklerikalizmas tebėra labai stiprus – Bažnyčią siedamas ne su „lygia laisve“, o su intelektualine priespauda. Šiuo atžvilgiu Europa ir Amerika labai skiriasi. Bažnyčia, ypač Katalikų bažnyčia, Europoje įsivėlė į kovą tarp palaikančių socialines privilegijas ir protestuojančių prieš jas – dėl to ją imta laikyti aukštesniųjų klasių pasitelkiamu socialinės kontrolės įrankiu ir ji neteko dalies savo moralinės įtakos, o Jungtinėse Valstijose Bažnyčia praeityje daugiausia prisidėjo prie moralinio sutarimo. Tai, kas buvo laikoma krikščioniškąja morale, ten skatino teisingumo teoriją, persunkusią amerikiečių visuo-

menę ir padėjusią išvengti klasinio požiūrio politikos ir jos centralizuojančio potencialo veikmės. Štai kodėl socialistinis judėjimas Jungtinėse Valstijose taip ir netapo svarbus.

Ar krikščioniškoji Bažnyčia Europoje liovėsi buvusi skaldančia ir ar tapo, kaip Amerikoje, vienijančia jėga? Abejotina. Žinoma, tebėra svarbių skirtumų tarp katalikiškosios ir protestantiškosios krikščionybės. Vienas iš būdų vertinti pasikeitimus, susijusius su Antruoju Vatikano susirinkimu (1962–1965) – laikyti juos svarbiomis Katalikų bažnyčios pastangomis atsikratyti ankstesniojo skaldančio socialinio vaidmens Europoje, o liberalizmą (atstovaujamosios valdžios ir žmogaus teisių gyvenimo pavidalu) suvokti kaip krikščionybės paveldą. Jei taip, tai buvo mėginimas prisiimti atsakomybę už „modernumą", pritarti tokiai europiečių raidos koncepcijai, kuri jau nebevaizdavo „pažangos" arba žmogaus teisių gynimo kaip ryžtingo atsiribojimo nuo krikščionybės istorijos. Vis dėlto Jono Pauliaus II popiežystė kai kuriais atvejais vertė netikėti panašiais mėginimais, vėl akivaizdžiai keldama abejonių samprata, siekiančia įtvirtinti gilų vidinį krikščionybės ir modernumo ryšį. Tad visiškai neaišku, ar šių dienų Europa gali pasiekti moralinį sutarimą, kurį Tocqueville'is pripažino amerikietiškojo federalizmo ramsčiu.

Aptardami kultūrines amerikietiškojo federalizmo sėkmės prielaidas, įžvelgėme kelias svarbias Amerikos ir Europos suartėjimo galimybes. Tačiau pastebėjome ir svarbių skirtumų, ypač suvereniteto ir nacionalinio identiteto, savivaldos, bendros kalbos ir moralinio sutarimo klausimais. Galbūt reikėtų analizę supaprastinti? Ką šios neformalios sąlygos davė Amerikai? Kokią politinę kultūrą jos padėjo suformuoti?

Aš manau, kad amerikiečių patirtis įrodo, jog atstovaujamosios valdžios sėkmę lems sutarimo kultūros sukūrimas ir stiprinimas. Tai kultūra, geranoriškai atsisakanti nepasitikėjimo – kultūra, kurioje cinišką požiūrį į įstatymų leidybą slopina

pasitikėjimas įstatymais, kylantis iš įsitikinimo, kad įstatymą galima pakeisti, jei tik jis adekvačiai neišreiškia liaudies valios. Per ilgesnį laiką savivaldos praktika, jei tik ta savivalda nėra vien mėginimas apgauti visuomenę, o reiškiasi visais lygiais, sukuria tokį pasitikėjimą įstatymais. Visiška to priešingybė – ciniškas požiūris į įstatymus kaip į savanaudžio elito žaisliukus.

Toks pasitikėjimas įstatymais daro nepaprastą poveikį nacionaliniam indetitetui ir tautų patriotizmui. Ko gero, iškalbingiausias istorinis pavyzdys yra Anglijos atvejis ir tai, ką būtų galima pavadinti keistu angliškojo nacionalizmo silpnumu. Juk Anglijos modelis tikrai nėra atsitiktinis, nes Anglija buvo savavaldė ilgiau negu bet kuri kita šalis. Atstovaujamoji valdžia čia turėjo daugiau nei 700 metų nenutrūkstamą istoriją. Parlamentinio valdymo tradicija ir vietinės laisvės sukūrė Anglijoje difuzinę nacionalizmo formą – nacionalizmą, praskiestą idealistiniu tikėjimu „tinkama" valdymo forma. Devynioliktajame amžiuje tai pasireiškė net anglų požiūryje į imperiją, kai – jau nekalbant apie religinius įsitikinimus – tikėjimas civilizuojančia misija buvo suformuluotas pasirengimo savivaldai terminais. Tas faktas, kad anksti buvo sukurtos dominijos, tarkim, Kanada ir Australija, parodė, jog šis tikėjimas nebuvo apsimestinis.

Tokia „praskiesta" nacionalizmo forma taip pat kilo ir iš anglų kolonistų Šiaurės Amerikoje sukurtos politinės sistemos. Juk galima įrodyti, kad amerikietiškasis federalizmas kai kuriais atžvilgiais paprasčiausiai yra aštuonioliktojo amžiaus vigų konstitucija, kurios Anglija niekada taip ir nesuteikė sau. Tai konstitucija, kuri formalizuoja decentralizuotą valstybę, taip pat įsigalėjusias teises ir teismo priežiūrą, be to, padalija suverenitetą tarp valstijų ir centrinės vyriausybės. Be jokios abejonės, politinė kultūra, formavusi Madisono ir Hamiltono mąstyseną, buvo iš esmės angliška, nors tai Anglija, matoma labiau prancūzo

Montesquieu akimis ir todėl suvokianti centralizuotos valdžios baimę veikiau Prancūzijai negu Anglijai įprastu būdu.

Praskiestas, arba idealistinis, patriotizmas, kurį pagimdė amerikietiškasis federalizmas, reiškė, kad „demokratija" – bent jau suprasta remiantis amerikietiškosios politinės sistemos modeliu – tapo neatskiriama nuo nacionalinio identiteto ir nacionalinio pasididžiavimo. Kaip tik todėl amerikiečių galios bei įtakos plitimas pasaulyje dvidešimtajame amžiuje vertinamas taip nevienareikšmiškai. Ten, kur priešiškai nusiteikę stebėtojai mato vos ne amerikietiškos imperijos augimą, pačių amerikiečių akimis žiūrint yra paprasčiausias demokratijos plitimas – t. y. savivaldos ir laisvosios rinkos institucijų, grindžiamų žmogaus teisių gerbimu, plitimas.

Tačiau šią idealistinę ir dviprasmišką nacionalizmo formą sukūrė ne vien anglų ar amerikiečių politinės sistemos. Ji kurį laiką gyvavo ir Prancūzijoje. Pirmaisiais metais po 1789-ųjų revoliucijos prancūzų armijos išsiveržė už Prancūzijos ribų ir nuvertė valdžią Italijoje, Olandijoje ir kitur. Iš pradžių tai nesukėlė didesnio gyventojų pasipriešinimo gretimose Europos šalyse. Ir aišku, kodėl. Prancūzų ekspansija aštuonioliktojo amžiaus paskutiniuoju dešimtmečiu dažniausiai buvo traktuojama kaip idėjos plitimas – piliečių lygybe grindžiamos visuomenės, kurią vainikuoja atstovaujamoji valdžia, vizijos plitimas. Todėl ji buvo sutinkama tarsi išvadavimas. Tik kai prancūzų respublikonų valdžia iš pradžių atvėrė kelią karinei diktatūrai, o paskui ir imperijai, prancūzų ekspansija pradėjo kelti vokiečių ir ispanų patriotinį priešiškumą – dabar įsibrovėliai jiems atrodė skatinami veikiau godumo ir dinastinių ambicijų, o ne pilietinės ir politinės laisvės idėjų. Garsusis Beethovenas, kurdamas *Herojinę simfoniją,* visiškai pakeitė nuomonę apie Napoleoną. Šis faktas simbolizuoja visos kontinentinės Europos gyventojų kartos nusivylimą.

Kodėl Prancūzija taip lengvai atsisakė savivaldos, tapdama karinės diktatūros auka? Išties, kodėl daugeliui kontinentinės Europos šalių buvo taip sunku suformuoti atstovaujamąsias valdžias devynioliktajame amžiuje ir dvidešimtojo amžiaus pradžioje? Čia ir vėl susiduriame su moraliniu veiksniu. Klasinis sąmoningumas, išliekantis kadaise privilegijomis grįstose visuomenėse, yra destruktyvus. Norint morališkai pateisinti nacionalizmą, reikia jį traktuoti kaip demokratinės savigarbos atmainą – savigarbos, būdingos visuomenei, grindžiamai piliečių lygybės principu. Tačiau yra ir patologinė demokratinės savigarbos forma, labiau ekstremistinis nacionalizmas, aukojantis universaliuosius demokratinių principų aspektus dėl tribalizmo ar iš pavydo. Daug labiau tikėtina, kad tas kraštutinis nacionalizmas transformuosis į visuomenę, niokojamą klasinio požiūrio ir nepratusią prie savivaldos.

Iš *ancien régime* laikų išlikusio klasinio sąmoningumo nebuvimas labai palengvino savivaldos įvedimą Amerikoje. Juk socialinė lygybė iš pat pradžių formavo amerikiečių nuostatas. Tačiau Europoje vienas iš dalykų, kurie dažnai būdingi socialiniam lyginimui, yra tai, kad anksčiau užėmusios žemesnę padėtį klasės vietoj baimės ir pagarbos, kuri anksčiau formuodavo jų santykius su vietiniais aukštesnės klasės atstovais, išsiugdo itin stiprų pavydą ir cinišką požiūrį į buvusių „geresniųjų" pretenzijas. Šias klases apima nusivylimas, išsisklaido jų iliuzijos. Jos labai nenori savo buvusius paveldimus vadovus laikyti kandidatais į naująją atvirą ir demokratiškai renkamą vadovų klasę. Socialinio pavaldumo, dabar jų laikomo priespaudos atmaina, prisiminimai formuoja tokį jų požiūrį, dėl kurio labai sunku kurti naują politinę klasę su stipriomis vietinėmis šaknimis ir pasiryžusią ginti vietinę autonomiją – tokią, kokią regime Jungtinėse Valstijose.

Koks gi tas požiūris? Žmonės mieliau sutinka kęsti svetimųjų negu jiems gerai pažįstamų žmonių priespaudą. Prisiminimai apie žemesnę socialinę padėtį kenkia vienijimosi įpročiui ir atveria kelią svetimųjų – toli esančios centrinės valdžios tarnų – valdymui. Tokiu būdu Europos visuomenėse, turinčiose aristokratinę praeitį, net ir panaikinus socialines privilegijas, ilgai išlieka mechanizmas, galintis palengvinti valdžios centralizavimą. Tai dar ne viskas. Šis mechanizmas, kuris gali atimti valdžią iš vietinių ir atiduoti ją svetimiesiems, veikia ir vietovėse, ir regionuose. Juk dėl dviejų kaimų lenktyniavimo svetimo žmogaus valdymas gali būti priimtinesnis nei to, kuris kilo iš vieno kurio nors kaimo ar iš jų abiejų. Panašus lenktyniavimas tarp regionų lengvai gali duoti panašių rezultatų. Valdymas iš Londono Lankašyro gyventojams gali atrodyti ne toks grėsmingas kaip valdymas iš Jorko.

Tokie mechanizmai vaidino svarbų vaidmenį, kai formavosi dauguma Europos valstybių. Aš nė kiek neabejoju, kad centralizacijos procesas davė didžiulės naudos. Įstatymų valdžia, pagrindinių žmogaus teisių apibrėžimas ir gynimas, valdymo nuoseklumas ir efektyvumas, vietinių ekscentriškumų ir siauro vietinio mąstymo apribojimas – visi tie naudingi dalykai lydėjo Europos valstybių kūrimąsi nuo penkioliktojo iki devynioliktojo amžiaus. Tačiau už juos teko brangiai sumokėti. Juk valstybių formavimosi procesas, ypač kontinentinėje Europoje, iš esmės buvo despotiškas. Jis apėmė valdymo iš viršaus – teisininkų, biurokratų ir „specialistų" valdymo instrumentų kūrimą vietinių ir regioninių svarstymo ir vykdymo priemonių sąskaita. Šis procesas buvo ypač gerai matomas Prancūzijoje. Tam tikra prasme Vokietija ir Italija buvo išimtys iki pat devynioliktojo amžiaus, kada ir jos perėjo centralizacijos procesą, kad taptų nacionalinėmis valstybėmis.

Šiandien svarbiausia Europos politinės integracijos proceso iškelta problema tam tikra prasme yra paprasta. Ar Europos suvienijimas, panašiai kaip įprastinis kontinentinės valstybės formavimosi procesas, turi pereiti didesnio ar mažesnio despotizmo etapą. Jo metu, kad ir kokie veiksmai atstovavimo ir atskaitomybės link būtų daromi, taisykles Europai nustatinės ir sprendimus priiminės centrinė biurokratija, o politinę kontrolę, jei ji apskritai bus, viena ar dvi galingiausios valstybės. Gal kai kas tik gūžtelės pečiais ir sutiks, kad toks despotijos etapas, nors ir smerktinas moraliniu požiūriu, yra būtinas didesnio Europos politinio vieneto kūrimui, o tas vienetas, jų nuomone, duos naudos, analogiškos tai naudai, kurią Naujųjų amžių pradžioje davė pačios nacionalinės valstybės.

Kiti – prie jų priskiriu ir save – mano, kad pilietinės visuomenės plėtra Europoje jau pasiekė tokį lygį, kai tolesnei Europos integracijai jau nebereikalingas despotiškas etapas, kurį perėjo besikuriančios nacionalinės valstybės. Jų nuomone, kova prieš socialines privilegijas ar aristokratiją pasitraukė toli į praeitį. Dėl to susilpnėjo, jei ne visai išnyko, tas socialinis mechanizmas, kuris anksčiau palaikė tironišką valstybės formą.

Toks vertinimas savotiškai mus įpareigoja. Jis apsunkina mūsų laisvę, įpareigodamas žiūrėti, kad valdžia būtų išsklaidyta Europos Sąjungos viduje ir kad Europa nesukurtų naujos pabaisos, naujo leviatano. Tačiau net tvirtai įsitikinusiems, kad taip turi būti, reikia neišleisti iš akių didelių kliūčių, pasitaikančių kelyje.

Viena kliūtis atsiranda iš Europos klasių konflikto paveldo – paveldo, kurį staigiai atmesti neturėtų skatinti net akivaizdus rinkos ideologijos triumfas. Atnaujintas rinkos „įstatymų" akcentavimas neoliberalų mąstysenoje ne tik netrukdo toli pažengusiose kapitalistinėse visuomenėse atsirasti naujai žemesniajai klasei, bet gali net paskatinti šį procesą. Ar ta žemesnioji

klasė pamažu nepradės suvokti, jog ji yra klasė? Jei taip, tai yra pagrindo manyti, kad tokia klasė nebus apsaugota nuo kvietimų, ankstesniais amžiais vertusių buržuazijos ir darbininkų klases, kurios jautėsi engiamos, centralizuoti valdžią, kad galėtų kovoti su tuo, ką jos laikė privilegijomis. Galima labai lengvai pailiustruoti Rytų Europos istorija, kaip tokie mechanizmai išsilaikė iki dvidešimtojo amžiaus. Juk po 1945 metų Rytų Europos komunistų partijos galėjo primesti despotišką valstybės valdymą ne tik padedant rusų valdžiai, bet ir pasinaudodamos demonologija – gąsdindamos paprastus žmones, kad vienintelė alternatyva komunistų valdymui yra ankstesnių „buržuazinių" engėjų grįžimas į valdžią. Tokiu būdu užsilikusi neapykanta socialinėms privilegijoms veikė kaip priemonė, paverčianti žmones savęs pačių engėjais. Štai kokia yra liūdna pokario Rytų Europos istorija.

Žinoma, naujo žemesniojo sluoksnio, suvokiančio savo klasinę priklausomybę, augimas bei priespaudos paveldas Rytų Europoje (nereikia pamiršti, kad dalis to sluoksnio dabar priklauso galingiausiai Europos valstybei Vokietijai) vis dar gali kelti didelį pavojų optimistiniam valdžios išsklaidymo scenarijui Europos integracijos procese.

Tačiau klasinio požiūrio liekanos Europoje taip pat labai padidina kitų dviejų aplinkybių, skatinančių valdžios centralizaciją visose šiuolaikinėse visuomenėse – ekonominės krizės ir karo – pavojų. Štai net Jungtinės Valstijos žymiai išplėtė federalinės vyriausybės įgaliojimus prasidėjus Didžiajai depresijai ketvirtajame dešimtmetyje ir per Antrąjį pasaulinį karą. Nė viena politinė sistema nėra apsaugota nuo tokių galingų krizių. Nepaisant to, išlieka vienas esminis skirtumas tarp Jungtinių Valstijų ir Europos. Kai tik krizė pradėjo trauktis, amerikietiškojo federalizmo principai vėl įsigalėjo. Kova prieš centralizuotą valdžią atsinaujino penktojo dešimtmečio pabaigoje, „valstijų teisių"

šūkiu suvienijusiu gerus ir blogus akstinus. O Europoje, priešingai, raginimas decentralizuoti valdžią buvo daug silpnesnis. Pavyzdžiui, daugeliu atžvilgių britų vyriausybė dar ilgai išsaugojo savo karo metų pavidalą ir pokariniu laikotarpiu. Buvo paplitęs instinktyvus socialinės reformos siejimas su centralizacijos sąvoka.

Amerikos „tėvai steigėjai" irgi nepakankamai įvertino tokio siejimo svarbą. Vienas iš pagrindinių Madisono „sudėtinės" respublikos tikslų buvo sumažinti valdžios koncentracijos centre pavojų, atsirandantį veikiant daugumos principui, užbėgti už akių kažkam panašaus į daugumos – ypač varguomenės turtingųjų atžvilgiu – tironiją. Kaip tik todėl Madisonas stengėsi ne vien padalyti tarp valstijų ir federalinės vyriausybės teisę valdyti, bet ir sustiprinti Montesquieu akcentuojamą valdžių atskyrimą, kuris kontroliuoja ir balansuoja ne blogiau už teismo priežiūrą. Daugėjant jurisdikcijų, sunkiau užsitikrinti visos šalies aiškią daugumą kokiu nors klausimu.

Tačiau Madisonas nepakankamai įvertino mažumų, ginančių savo interesus ir įrodinėjančių savo teises, centralizuojančias veikmes. Tikriausiai nė vienas aštuonioliktojo amžiaus mąstytojas negalėjo numatyti, kad pilietinės lygybės ir atstovaujamosios valdžios pasiekimas nepatenkins visų sluoksnių teisingumo reikalavimų, o tik padidins anksčiau socialiai skriaustų grupių lūkesčius; tai sukėlė reikalavimus, kad vyriausybės įsikištų moterų, juodaodžių, neįgaliųjų ir homoseksualų bei kitų interesams ginti. Tie reikalavimai pagrįsti teisingumo teorija, suformuluota remiantis pamatine žmonių lygybe, ir todėl reikalaujančia kažko panašaus į lygias galimybes.

Čia paaiškėja liūdna tiesa. Pastebėtos neteisybės lengvai gali tapti centralizacijos varomąja jėga. Juk dažniausiai kreipiamasi į tolimiausią ir pačią bendriausią instanciją – remiantis tuo, kad ji labiausiai pajėgi įveikti vietinį ar regioninį nusistatymą, taikyti

aukštesnius elgsenos ar nuostatų standartus ir priversti laikytis jų visoje politinėje sistemoje. Be abejo, tokie veiksmai turi didžiulį centralizavimo potencialą. Dvidešimtajame amžiuje Jungtinių Valstijų konstitucinės apsaugos institucijos dėl to patyrė didžiules apkrovas, valdžios svorio centras pasislinko nuo valstijų federalinės vyriausybės link. Taip jurisdikcijų gausinimas „sudėtinėje" respublikoje tam tikra prasme neutralizavo centralizavimo potencialą, gausėjant mažumų apeliacijoms. Tačiau tai dar ne viskas. Formalizavimas lengvai gali tapti nelyginant dievybe, garbinama tik dėl jos pačios, visai neatsižvelgiant į tai, ar jis palaiko teisingumu grindžiamus reikalavimus.

Taigi vėl sugrįžtame prie Montesquieu minėto pavojaus – pavojaus, kad centrinis organas galės pasiglemžti visą valdžią, sukurstydamas vieną regioną prieš kitą, vieną kultūrinę grupę prieš kitą. Kai nėra bendros kalbos, vientisos politinės kultūros ir vieningos politinės klasės – viso to, kuo 1787 metais Filadelfijoje susirinkę delegatai galėjo pasikliauti kaip savaime suprantamu dalyku ir ką parėmė amerikiečių federalistinis eksperimentas – pavojų, kad europinis federalizmas nusmuks iki biurokratinės valstybės formos, dera vertinti visiškai rimtai. Kitas dalykas, ar tokia tironija išsilaikytų ilgai, ar jai lemta žlugti dėl nesutarimų ar net smurto. Tačiau net pastaruoju atveju toks rezultatas akivaizdžiai neprisidėtų prie demokratinės laisvės Europoje.

Iš tikrųjų yra dar gilesnė ir senesnė grėsmė valdžios išskaidymui Europoje. Ji slypi žmogaus prigimtyje. Visuomenėje, kurioje formaliai visi yra lygūs, egzistuoja galingas potraukis priešintis bet kurio iš vietinių ir gerai pažįstamų žmonių pretenzijoms vadovauti. Manoma, kad kur kas mažiau žeminantis dalykas pasirinkti vadovą iš nepažįstamų negu iš pažįstamų žmonių. Žinoma, tas žmogus privalo neturėti tų silpnybių, būdo ar intelekto trūkumų, kuriuos pastebime pažįstamuose žmonėse. Tas polinkis

ar pagunda rinktis svetimus, teikti pirmenybę nepažįstamiems o ne pažįstamiems, pretenduojantiems į vadovus, pataikauja didelei mūsų prigimties silpnybei. Tačiau ir politiniu, ir moraliniu atžvilgiu pavojinga pasiduoti tai mumyse tūnančiai silpnybei. Pavojinga politiškai dėl to, kad toks polinkis galų gale destruktyviai veikia valdžios išskaidymą. O morališkai jis pavojingas dėl to, kad maskuoja bei didina mumyse slypintį nepasitikėjimą. Įspūdis toks, tarytum norėdami jausti panieką, mes patys tampame verti paniekos.

Tad decentralizuoti Europą svarbu ne tik dėl politinių ar konstitucinių priežasčių. Valdžios išskaidymas labai svarbus ir žmogaus charakteriui tobulinti. Juk jis skatina lenktyniavimą, pasitikėjimą savimi ir kuklumą. Tos savybės kur kas geresnės už baimę, pataikavimą ir apmaudą, kuriuos skatina valdžios centralizacija. Galų gale mes mažiausiai norime Europą padaryti saugią biurokratams.

Kita vertus, valdžios išskaidymas pasitelkus vietinę autonomiją ir maksimaliai padidinus galimybes dalyvauti politikoje spartina charakterio formavimąsi. Suteikdama individams ne tik pagrindines pilietines teises, bet ir naudojimosi politinėmis teisėmis patirtį – patirtį, kaip imtis viešosios politikos problemų, ir duodama žinių apie jas bei požiūrių į jas – valdžios išskaidymo politika padeda pakeisti valstybės santykio su pilietine visuomene prigimtį. Užuot buvęs tik pasyvus teisių ar pilietinių laisvių „vartotojas", pilietis tampa aktyvus, siekiąs visuotinę gerovę tapatinti su savo gerove, besimokąs ieškoti pranašumų ir trūkumų pusiausvyros svarstant viešosios politikos klausimus. Taip aktyvus pilietis nepastebimai skatinamas derinti teoriją su praktika, idealus su faktais; tai darant auga jo nuovokumas, plečiasi žinios, o pilietiškumas ugdo jį morališkai.

Suprantama, šis procesas duoda ne tik žinių. Esant būtinybei pažinti kitų, ypač norinčiųjų vadovauti, charakterį, didėja

piliečio nuovokumas. Todėl aktyvaus pilietiškumo poveikis yra ne tik antiutopinis, priverčiantis protą atsižvelgti į pareigas, susijusias su teisėmis, svarstyti „sunkius" atvejus, ribojančius ar suteikiančius teisę taikyti taisykles. Jis taip pat nuolat verčia kreipti dėmesį į charakterio vaidmenį politiniame gyvenime ir naikina prielaidą, kad reikia teikti pirmenybę „svetimiems", kad viešoji politika yra kitų, daugiau ar mažiau patyrusių, sritis.

Savanoriškas netikėjimo atsisakymas, kurį jau apibūdinau kaip sutarimo politinės kultūros prielaidą – tikėjimas, kad įstatymas gali būti mūsų pačių tėvas ir vaikas, jei jis kreipia mūsų ketinimus ir skatina mus nustatyti to įstatymo trūkumus, kurie gali būti ištaisyti – iš tikrųjų yra svarbiausia bendrumo jausmo sudedamoji dalis. Ji kuria beveik šeimyninį santykį su įstatymu – santykį, priešingą požiūriui į įstatymą kaip į tolimą ir svetimą dalyką, kažką primestą „kitų" dėl jo paties, kažką gadintino ar vengtino.

Tai yra *etatistinių* politinių kultūrų, suformuotų biurokratinės valstybės, ironija. Viena vertus, tokios kultūros skatina žiūrėti į įstatymus ir į viešąją politiką kaip į sferą specialistų, „svetimųjų", kurie beveik vien dėl to yra pranašesni už vietinius. Todėl laukiama vietinių nuolankumo ir pasyvumo, kad jie būtų tik politinio proceso žiūrovai. Kita vertus, ignoruodamos aktyvų pilietiškumo aspektą, *etatistinės* politinės kultūros kaupia problemas ateičiai. Juk bet kurios šalies gyventojų pasyvumas ir kantrybė nėra beribiai ir todėl tokios politinės kultūros yra atmieštos smurto protrūkiais prieš valstybę, kurį laikoma tik išorine instancija, fizinės prievartos jėga. Tokie sporadiniai smurto protrūkiai lengvai gali tapti tarsi kokia revoliucine tradicija, kuri dažniau ar rečiau sudrumsčia ramų konstitucinį gyvenimą.

Iš tikrųjų abi politinės kultūros atmainos praeityje buvo susijusios su skirtingomis valstybių formomis Europoje. Jos ugdė labai skirtingus etosų ir psichologijos tipus. Bet jei yra taip, tai

šiandien susiduriame su klausimu, kokia politinė kultūra ir politinė psichologija turėtų susiformuoti Europos integracijai vykstant toliau. Be šio klausimo, svarbus ir kitas – ar tai pageidautina? Ko iš tikrųjų mes norime iš Europos?

Kai tik užduodame sau tokius klausimus, tampa aišku, kad neaiškumas, kokį pavidalą įgaus Europa ateityje ir koks jos pavidalas būtų iš tikrųjų pageidautinas, šiuo metu sutampa su giliu nepasitikėjimu liberalia politine mintimi. Tiesą sakant, tai, ką būtų galima pavadinti Europos integracijos krize – demokratijos Europoje problema – kartu yra ir liberaliosios politinės minties krizė.

Prie šios krizės dabar ir pereisiu.

2

O KUR MŪSŲ MADISONAI?

Mūsų tikslas – kurti sutarimo kultūrą Europoje. Tokią kultūrą sunku sukurti net nacionalinėje valstybėje, tad kaip sunku turėtų būti padaryti tai žemyno masto federacinėje valstybėje! Iš karto ateina į galvą du pavojai. Pirma, konfliktai tarp šalių, o gal net ir jų viduje, taps tramplinu perduoti valdžią Europos centrui. Antra, pralaimėjusiems varžybas prieglobstį suteiks atavistinis nacionalinis ar regioninis pasididžiavimas ir jie žiūrės į Europos valstybę kaip į tolimą ir svetimą engėją.

Tik sutarimo kultūra Europoje padėtų išvengti tokių pavojų. Tačiau kliūtys kurti tokią kultūrą yra didžiulės. Kai Europos federacinės valstybės klausimas pateikiamas šitaip – t.y. kaip skatinti tam tikrą politinės kultūros atmainą – dėmesį patraukia kelios labai svarbios problemos. Kodėl turėtume stengtis dabar gyvuojančias nacionalines valstybes pakeisti federacine valstybe ir kokiomis sąlygomis įmanoma, jei tik iš viso įmanoma, Europos nacionalines politines kultūras sėkmingai sulieti? Kiek tokiam suliejimui pasitarnautų konstitucija? Ir kokia konstitucija teiktų daugiausia galimybių sustiprinti liberaliąją demokratiją Europoje?

Įstatymų valdžia, pagrindinių žmogaus teisių ir atstovaujamųjų institucijų gynimas, be abejo, yra svarbiausi liberaliosios demokratijos tikslai. Tai apskritai yra Europos nacionalinių valstybių pasiekimas. Tačiau jau Montesquieu ir Tocqueville'io pateikti argumentai iškėlė ir dvi kitas vertybes, kurios yra pagrindinės liberaliajai demokratijai, – valdžios išskaidymą bei

žmogaus charakterio ir pasitikėjimo savo jėgomis formavimą. Abi šias vertybes gali skatinti tokia valstybės forma, kuri atveria kelią aktyviam pilietiškumui, garantuodama vietinę ir regioninę autonomiją. Ar Europos federacinė valstybė labiau stengsis skatinti šias vertybes nei dabartinės nacionalinės valstybės? Yra viena priežastis, kodėl taip galėtų būti. Federalizmas oficialiai sankcionuoja vietinę ir regioninę autonomiją, taip trukdydamas atsirasti pernelyg centralizuotai ar biurokratinei valstybės atmainai. Teisingai suvoktas federalizmas yra nukreiptas prieš vienodumo fetišizavimą.

Sukurdamas įvairias viešosios valdžios sferas ir atimdamas iš centrinės valdžios teisę vienašališkai keisti šias sferas, federalizmas skatina dar vieną vertybę, glaudžiai susijusią su valdžios išskaidymu ir su žmogaus charakterio formavimu. Ta vertybė yra įvairovė. Juk ypač svarbu, kad didelę teritoriją apimanti politinė sistema skatintų įvairovę. Tai svarbu dėl to, kad tokia politinė sistema turi, viena vertus, būti jautri daugybei geografinių, klimatinių ir socialinių skirtumų, kita vertus skatinti inovacijas ir eksperimentus neperžengiant teisinių ribų.

Dažnai nurodoma, kad senovės pasaulyje miestų-valstybių konkurencija ir lenktyniavimas labai paspartino graikų kultūrinę raidą. Manau, šiuolaikinėje Europoje konkurencija ir lenktyniavimas tarp nacionalinių valstybių, ir didelių, ir mažų, toks pat svarbus bei kūrybingas. Taigi iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad federacinė valstybė Europoje siūlo taip formalizuoti santykius tarp Europos šalių ir regionų, kad užtikrintų konkurencijos ir lenktyniavimo pranašumus, *tačiau be* tų trūkumų, kurie buvo būdingi graikų miestų-valstybių pasauliui ir Naujųjų laikų pradžios Europai – be nuolatinių karų ir nestabilumo. Deja, atrodo, kad pastaruoju metu federacinės Europos šalininkams labiau rūpėjo skatinti vienodumą nei puoselėti įvairovę.

Tai dar ne viskas. Šiandien daugelis Europos federalistų, atrodo, išleido iš akių svarbiausią tradicinį argumentą, kalbantį federalizmo naudai – būtent tai, kad federalizmas yra tokia politinė sistema, kuri leidžia suderinti mažų ir didelių valstybių privalumus, išvengdama kai kurių ir vienoms, ir kitoms būdingų trūkumų. Tocqueville'is ypač gerai tai suprato. Jis matė, kad mažos šalys linkusios rūpintis savimi, gerai tvarkosi ir yra atsparios tironijai. Mažų valstybių interesų spektras ribotas, ambicijos mažesnės, jų gyventojai labiau rūpinasi materialine gerove nei garbe ar užkariavimais. Vis dėlto mažosios valstybės turi ir trūkumų: visų pirma, siauras akiratis, provincialumas ir neatsparumas agresijai. Ir priešingai, didžiųjų valstybių privalumas yra tas, kad plėsdamos interesų ratą bei gausindamos idėjas, jos plečia ir savo akiratį bei žadina ambicijas. Tačiau ir trūkumai akivaizdūs. Privačių asmenų ambicijos auga, didėjant valstybės galiai; partijų galia didėja priklausomai nuo užsibrėžtų tikslų svarbos; tačiau tėvynės meilė, kuri turėtų kovoti su tomis destruktyviomis aistromis, kaip rašė Tocqueville'is, „didelėje respublikoje ne stipresnė negu mažoje".

Apskritai federalizmas turėtų pasiūlyti būdus, kaip suderinti skirtingo masto politinių organizacijų privalumus, pasiūlydamas mažoms šalims didelės valstybės saugumą bei galią ir kartu taip išsklaidydamas interesus bei ambicijas, kad mažėtų per didelė valdžios centralizacija ir tai, kas primena daugumos tironiją. Štai kodėl Jamesas Madisonas, pats supratingiausias iš Amerikos „tėvų steigėjų", savo federalistinį projektą apibūdino kaip „sudėtinės" respublikos projektą.

Valdžios išskaidymo, žmogaus charakterio formavimo ir įvairovės skatinimo aspektai buvo subtiliausios konstitucinės minties pagrindas aštuonioliktojo ir devynioliktojo amžių Europoje. Tačiau šiandien jie atvirai ar adekvačiai keliami retai. Kodėl? Kodėl Europai nepavyko sukelti tokių gilių ir plačių debatų, kokie

vyko kuriant federacinės Jungtinių Valstijų konstitucijos projektą? Kur mūsų Madisonai?

Atsakymai į šiuos klausimus kelia nerimą galvojant apie nūdienos intelektualinę ir moralinę Europos būseną. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad tie atsakymai atskleidžia nepaprastą politinės kalbos nuskurdimą. Be abejo, galima įrodinėti, jog viena iš dabartinių debatų paviršutiniškumo priežasčių, priešingai negu Amerikoje aštuonioliktojo amžiaus devintojo dešimtmečio pabaigoje, yra ta, kad Europa dabar nėra apimta krizės. Todėl, argumentuojame toliau, nejaučiama būtinybės skubiai sutelkti Europos intelektualines pajėgas. Tačiau tai prastas argumentas. Nes, tiesą sakant, krizė Europoje *yra.* Tai uždelsta krizė, kurią sukėlė pakartotinis Vokietijos suvienijimas. Juk prancūzų atsakas į šį vokiečių susivienijimą – pasiryžimas įtraukti ką tik padidėjusią Vokietiją į daug glaudesnę sąjungą, o tai leistų prancūzų politiniam elitui staiga paspartinti Europos integracijos procesą. Jie nusprendė, kad *Europe des nations,* prancūziškasis Europos raidos modelis, dabar turi užleisti vietą Europos federacijai. Tokia tad yra Mastrichto ir Amsterdamo sutarčių bei jų padarinių prasmė. Tačiau kuo galima pateisinti šį staigų spartinimą? Naujosios viešos diskusijos argumentai dėl politinės Europos integracijos nelabai tepranoko toliau išvardytuosius:

1) Europą reikia suvienyti, kad Europoje būtų išvengta karo, t. y. sutrukdyti, kad vėl įvyktų kažkas panašaus į Antrąjį pasaulinį karą;

2) Europą reikia suvienyti, kad būtų užbaigta kurti ir toliau palaikoma Bendroji rinka ir bendra valiuta; tai bus politinis ramstis platesnei rinkai, praturtinsiančiai Europą;

3) Europą reikia suvienyti, nes būtina kontroliuoti ir apriboti vokiečių galybę, sudarant galimybę ir kitiems tam tikru mastu dalyvauti Vokietijos valdyme;

4) Europą reikia suvienyti, kad ji galėtų tapti vienu iš didžiausiu valstybių blokų pasaulyje, pajėgiu apginti savo interesus bendraudama su Jungtinėmis Valstijomis bei kylančiomis ekonomiškai galingomis Azijos valstybėmis.

Tačiau nė vienas iš šių argumentų – gal išskyrus tik trečiąjį – nieko nesako apie pageidautinus konstitucinius pertvarkymus, apie tinkamą valdžios paskirstymą Europos federacinėje valstybėje. Nė vienas iš jų nekalba apie demokratiją Europoje.

Tad nenuostabu, kad jaučiamas nusivylimais debatais, vykusiais po Mastrichto sutarties pasirašymo. Juk jie pridarė pavojingos painiavos. Dvi problemos – nacionalinis suverenumas ir savivalda – buvo beviltiškai suplaktos į vieną ir supainiotos. Kartais žmonės kalba taip, tarsi šios problemos būtų vienas ir tas pats dalykas. Tačiau iš tikrųjų jas reikia atskirti, jei norime aiškiai galvoti apie argumentus *už* ir *prieš* politinę Europos integraciją. Svarbiausias dalykas yra savivalda. Mūsų tikslas turi būti tikrai savivaldė Europa. Ginčai dėl suvereniteto įvietinimo yra antriniai.

Atstovaujamoji demokratija ar savivalda gali egzistuoti, kai suverenios teisės suvienytos (kaip Jungtinėje Karalystėje) ar kai jos paskirstytos (kaip amerikiečių federalizmo atveju). Tačiau nė viena valstybės forma negarantuoja savivaldos. Aš įtariu, kad eilinius europiečius – ne tik tuos, kurie neaiškiai jaučia, kad geriau būtų eiti federacinės valstybės link, bet ir tuos, kurie su liūdesiu daro išvadą, kad tam reikėtų priešintis – labiau jaudina savivaldos, o ne suverenumo problema. Tie, kurie nenoriai palaiko federalizmą, nuogąstauja, kad savivaldą gali paaukoti Bendrijos plėtrai, o federalizmo priešininkai būgštauja, kad jų susirūpinimas savivalda gali būti klaidingai suprastas kaip aklas nacionalizmas, kaip nusigręžimas nuo Europos per daug supaprastinta nacionalinio suvereniteto išlaikymo dingstimi. Ir abi viešosios nuomonės atmainos yra teisios bijodamos to, ko bijo.

Dabar derėtų rūpintis atstovaujamosios demokratijos ateitimi Europoje, suprantant tą demokratiją kaip valdžios išskaidymo, valdžių padalijimo ir atsvaros (įstatymų leidybos, vykdomosios valdžios ir teismo savitarpio priklausomybės) bei plačios vietinės autonomijos reikalavimą. Kaip jau matėme, iki aštuonioliktojo amžiaus Europos politinė mintis laikė aksioma, kad juo didesnis politinis vienetas, juo didesnė tikimybė, jog jis bus valdomas despotiškai. Tik pasitelkusi iš pradžių britiškąjį valdymo sistemos modelį, o vėliau amerikiečių federalizmą tą aksiomą paneigė liberalioji konstitucionalistinė mintis. Tačiau tai nereiškia, kad priežastys, kurios taip ilgai vertė politinius mąstytojus gan miglotai įsivaizduoti savivaldos perspektyvas ne vien palyginti mažose bendruomenėse, nebeveikia. Iš tikrųjų demokratinės politinės kultūros Europos nacionalinėse valstybėse dabar dar gana silpnos, ir tai kelia rimtų abejonių, ar paneuropietiškas požiūris paplis lengvai.

Tačiau pastaraisiais dešimtmečiais politikams beveik visai nustojo rūpėti konstituciniai Europos Sąjungos aspektai ir politinė kultūra. Pavyzdžiui, pažvelkime, kaip abejingai Rytų Vokietijos gyventojai buvo įtraukti tiek į vėl suvienytą Vokietiją, tiek į Europos Sąjungą. Šešiasdešimt metų apie septyniolika milijonų Rytų Vokietijos gyventojų kentė despotišką valdžią – iš pradžių dešiniųjų, po to kairiųjų. Argi kas nors suabejos, kad tokių režimų suformuoti įpročiai bei pažiūros išlieka ilgai ir kad prisireiks kantriai mokyti atstovaujamojo valdymo ir konstitucionalizmo, kad būtų išrautos autoritarinės pažiūros. Nesenos smurto apraiškos imigrantų darbininkų ir užsieniečių atžvilgiu rodo, kokios stiprios tebėra giliai užslėptos represinių režimų išugdytos nuotaikos. Tai, kaip kraštutiniai dešinieji dabar traukia Rytų Vokietijos jaunimą, prilygsta ankstesniosios komunistinės tvarkos traukai, apverstai aukštyn kojomis. Liberalusis centras gali neatsilaikyti.

Prancūzų lyderiai tikriausiai nusprendė, kad geriausia bus naująją Vokietiją „pririšti" prie likusios Europos sukuriant labiau centralizuotą sprendimus priimančią instituciją, kuri – kad ir kaip vadintųsi – itin panaši į unitarinę prancūzų valstybę. Be abejo, prancūzai tikisi, kad toks darinys išsaugos jų *de facto* dominavimą Bendrijoje, nepaisant Vokietijos teritorijos, gyventojų skaičiaus ir ekonominės galios padidėjimo. Šio prancūzų projekto – kurį vykdė Jacques'o Delors'o, buvusio prancūzų valdininko, vadovaujama Briuselio Komisija – skubinimas atvedė prie Mastrichto ir Amsterdamo sutarčių, kuriose rimtai neatsižvelgta į būtinybę laikytis konstitucinių nuostatų.

Europos vadovai Mastrichte ar Amsterdame beveik nekėlė tokių problemų, jau nebekalbant apie jų analizę. Kaip jiems pavyko jų išvengti? Viena priežastis daug aiškesnė už kitas. Pastaraisiais dešimtmečiais ekonomikos kalba Europoje kone išstūmė politikos kalbą, o ypač konstitucinių nuostatų kalbą, nors pastaroji buvo didelis Europos liberaliosios minties pasiekimas aštuonioliktajame ir devynioliktajame amžiuje. Jai ypač rūpėjo išspręsti tokią problemą: kaip išskaidyti valdžią ir galią politinėje sistemoje, kad būtų užkirstas kelias tironijai, kartu nesunaikinant efektyvios ir teisingos valdžios.

Tačiau pastaruoju metu Europoje tuo niekas nesidomėjo. Užtat ekonominės integracijos siekis davė keistų rezultatų. Europos Sąjunga, inspiruojama liberalių demokratinių principų, vis labiau veikė remdamasi pusiau marksistinėmis prielaidomis, tikėdamasi, kad pasiekus ekonominės pažangos kiti instituciniai patobulinimai ateis „neišvengiamai", kaip savaime suprantamas dalykas. Tačiau tai yra vulgari intelektualiai ir praktiškai susikompromitavusio ekonominio determinizmo forma. Valstybė, kad ir kokia būtų jos forma, nėra tik rinkos ekonomikos antstatas. Adamas Smithas niekada to nesakė. Sakė nebent Karlas Marx'as.

Vulgarusis marksizmas prasikišdavo itin netikėtose situacijose ir itin skirtingų žmonių veiksmuose. Net tokia socializmo rykštė kaip Didžiosios Britanijos ponia Thatcher tapo šio madingo politinių problemų pajungimo ekonominėms auka. Kai ji padėjo parengti ir pasirašyti Suvestinį Europos aktą 1985 metais, be abejo, nemanė, kad jame esantys politiniai įsipareigojimai gali turėti kokios nors realios svarbos palyginti su praktiniais, „gyvybiškai svarbiais" ekonominiais susitarimais, siekiančiais išplėsti ir sustiprinti Europos bendrąją rinką. Vėliau tas nesirūpinimas politinėmis institucijomis jai nedavė ramybės ir dėl to ji net pradėjo manyti, kad Jacques'as Delorsas ir Briuselio Komisija už Suvestinio Europos akto ekonominių nuostatų paslėpė nepriimtiną politinę darbotvarkę. Memuaruose ponia Thatcher beveik neužsimena apie savo vaidmenį ruošiant šį aktą ir apie tai, kad sutiko su jo sąlygomis. Jos sutrikimas akivaizdus.

Ponios Thatcher neokapitalistinė kalba – „buhalterinių knygų balanso" ir šeimos biudžeto kalba – davė jai galingą ginklą kovoti su tuo, ką ji laikė šliaužiančiu kolektyvizmu Didžiojoje Britanijoje. Tačiau ši kalba negalėjo perspėti jos pačios ar jos auditorijos apie tas gilias politines problemas, kurias išjudino Delorso Europos projektas. Ir kai jai teko susidurti su jomis, ji netikėtai atsitraukė prie to, kas iš esmės buvo teisinė kategorija – prie nacionalinio suvereniteto gynimo. Tačiau tai nebuvo tokia kategorija, kuri pati savaime galėtų skatinti inovacines mintis apie Europos demokratiją.

Niekas geriau neparodo, kaip ekonominės kalbos dominavimas nuskurdino politinę mintį, negu ta skuba, kai Europos lyderiai siūlė subsidiarumo principą (siekimą suteikti kuo daugiau sprendžiamosios galios valstybėms narėms, o ne Europos Bendrijos Komisijai), vos tik jie susidurdavo su gyventojų nuogąstavimais, kad valdžios centralizavimas susilpnins demokratinę

atskaitomybę. Ką gi reiškia subsidiarumo principas? Jei tai tik taktinis principas, tuomet bet koks rezultatas iš esmės suderinamas su juo, nes nėra aiškių valdžios paskirstymo kriterijų? O gal tai tikrai konstitucinis principas? Tačiau tuomet jis implikuotų išplėtotą Europos konstituciją su kokia nors instancija (sakysim, Europos teismu), turinčia teisę reguliuoti jurisdikcijų susidūrimus ir apsaugančia įvairias valdžios sferas. O jei taip, kokia turėtų būti tokio teismo kompetencija? Kokia jo struktūra geriausiai tiktų priimti sprendimams ir įteisinti jiems?

Liberalusis konstitucionalizmas aštuonioliktajame ir devynioliktajame amžiais stengėsi pagilinti mūsų supratimą šiais klausimais. Jo garsiausi receptai – federalizmas, valdžių atskyrimas, įstatymų leidybos, vykdomosios valdžios bei teismo tarpusavio priklausomybė, be to, įtvirtintos teisės ir teismų priežiūra – buvo priemonės tikslui pasiekti. Tikėtis, jog aukščiausio lygio Europos lyderių susitikimo ar skubotos turnė po Europos sostines pakanka, kad suvoktum, kaip veikia subsidiarumo principas, būtų toks intelektualinis regresas, kuris ilgainiui sukeltų siaubingas praktines pasekmes. Keista, o gal net grėsminga, kad teisinė tradicija, iš kurios staiga buvo išgriebtas tas subsidiarumo principas, – katalikų kanonų teisė. Tačiau dar toli gražu neaišku, ar šis principas buvo efektyvus siekiant išvengti valdžios centralizacijos Romos katalikų bažnyčioje. Žvelgiant į Jono Pauliaus II popiežiavimą, atrodo veikiau atvirkščiai.

Subsidiarumo principas yra tik vienas mūsų laikų politinės kalbos išsigimimo pavyzdys. Galima būtų paminėti daug kitų pavyzdžių, tarkim, 'Europos plc', 'ekonominis suverenitetas', 'supervalstybė' ir 'racionalizavimas'. Jei kalba, kurią Europos Sąjunga kurdama save pasirenka, tampa perdėm ekonominė, tai savivaldos perspektyvos Europoje tikrai niūrios. Nejaugi kuriame Europą tik tam, kad turėtumėme didesnį prekybos centrą?

Atrodo, tarsi Europos valdymo problema būtų išstumta ar patekusi į svetimas rankas. Ko gero, mes taip ir suvokiame esamą padėtį. Tokiu atveju tai primena keistą Europos ateities viziją, kurią devynioliktajame amžiuje pateikė ekscentriškas prancūzų aristokratas Henri de Saint-Simonas. Jis pranašavo, kad visuomenės valdymas, būdingas pastariesiems šimtmečiams, užleis vietą bankininkų, pramoninkų ir mokslininkų valdymui. „Žmonių valdymą pakeis daiktų administravimas", tvirtino jis. Saint-Simonas labai pritarė tokiai raidai, įrodinėdamas, jog ji reiškia, kad savanaudišką politikų retoriką pakeis pozityvus žinojimas ir įgūdžiai. Ji tolygi prietarų ir nežinojimo pakeitimui racionalumu.

Tačiau ar jis buvo teisus? Šiandien mažai kas abejoja, jog į politinį elitą daugelyje Vakarų Europos šalių žiūrima su cinizmu, o gal net su panieka. Palūkanų normos, fiskalinė politika, investavimo lygis – visa eilė ekonominiam augimui labai svarbių klausimų šiandien, daugelio nuomone, yra suprantami ir kontroliuojami veikėjų, kurie nėra politikai, žmonių, kurie dėl to, kad supranta ekonomiką, gali ar gal net privalo manipuliuoti politine sistema ir politikais dėl vis didesnio našumo, nes ekonominis augimas tapo nelyginant dievu, kurio priesakai viršesni už visa kita. Taip pat gėdingu nelaikomas ir tikslas kuo daugiau žmonių padaryti turtingesnius, nors žodžiai 'turtingesnis' ir 'geriau gyvenantis' per dažnai vartojami taip, tarsi būtų sinonimai. Ekonomikos ir ją remiančios pragmatinės filosofijos kalba išstūmė senąją politinę kalbą, kurioje svarbiausi buvo valstybinės valdžios kontrolės, užtikrinančios atskaitomybę ir politinį dalyvavimą, klausimai. Ir apskritai Europos politinis elitas nuolaidžiavo tokiai raidai. Jis tarsi konfidencialiai pripažino, jog valstybės politika dabar jau yra veikiau specialistų, o ne gyventojų ir jų atstovų dalykas.

Žinoma, tiesa ir tai, kad Europos visuomenės demokratizavimas bei ekonominio augimo tikslų pakeitimas ankstesniais tikslais, tarkim, dinastiniais ar nacionalinės garbės, yra glaudžiai susiję. Pasaulinės rinkos atsiradimas ir suklestėjimas po Antrojo pasaulinio karo laikų taip pat prisidėjo, kad ekonomikos kalba pakirto tradicinę politikų kalbą. Dabar tarptautiniai bankininkų ir ekonomistų susitikimai dažnai atrodo svarbesni už išrinktųjų politinių lyderių susitikimus. Kas dabar yra valstybės veikėjas?

Pavadinkime tokią raidą 'ekonomizmu'. Ekonomizmas giliai suleido šaknis į Europos projektą. Ieškodami jo ištakų nukeliausime bent jau iki Jeano Monnet ir kitų, kurie padėjo sukurti Europos anglies ir plieno bendriją tuoj po Antrojo pasaulinio karo, kalbos stiliaus. Susidūrę su neatidėliotinu reikalu pertvarkyti karo nusiaubtą Vakarų Europos ekonomiką ir su sovietine grėsme iš Rytų, šie veikėjai, nors dažnai būdami įsitikinę Europos federalizmo šalininkai, nepadarė ir negalėjo padaryti federalizmo svarbiausiu savo darbotvarkės klausimu. Užtat juos ėmė traukti Saint-Simono idėjas primenanti Europos modernizacija. Politines institucijas ir demokratinę atskaitomybę jie iš esmės atidėjo į šalį. Tuo metu dėl pokario Vakarų Vokietijos pusiau parijinio statuso apie glaudesnę politinę sąjungą negalėjo būti nė kalbos.

Tačiau dabar mokame didelę kainą už tokį konstitucinių interesų ir politinės kultūros problemų ignoravimą. Juk ekonomizmas padeda išvengti sunkiausių klausimų. Kaip ir kokiais tempais galima sulieti skirtingas nacionalines politines kultūras, puoselėjant paneuropinę sutarimo kultūrą? Juk nepaneigta, kad tokios, kokios jos egzistuoja iš viso, demokratinės politinės kultūros nūdienos Europoje glaudžiai susijusios su nacionalinėmis valstybėmis ir yra priklausomos nuo jų. Yra realus, tik retai svarstomas pavojus, kad staigus ėjimas Europos politinės integ-

racijos link gali paprasčiausiai reikšti tolesnį rinkos jėgų demokratinių apribojimų silpnėjimą.

Karta, kuri buvo globalinės rinkos kūrimosi liudytoja, ypač lengvai gali pasiduoti klaidingam įsitikinimui didelių mastų nauda. Nuolat bombarduojami argumentais apie masinės gamybos ekonominius privalumus, mes linkę tikėti, kad didesnė politinė organizacija, nepaisant nacionalinių politinių kultūrų skirtumų, turėtų būti tinkamas atsakas į ekonominės tarpusavio priklausomybės didėjimą. Štai dažnai daroma prielaida, kad politinės organizacijos masto didėjimas automatiškai atves prie efektyvesnės kapitalizmo, ypač daugianacionalinių kompanijų pavidalu, demokratinės kontrolės. Tiesą sakant, tokių kompanijų reguliavimas dažnai minimas kaip svarbiausias vieningos Europos valstybės pateisinimas. Tačiau tai abejotina. Pirmasis federacinės valstybės Europoje sukūrimo rezultatas gali būti dar didesnis demokratijos trūkumas. Juk sukurtai naujajai politinei valdžiai, ko gero, gali labiausiai rūpėti įtvirtinti savo teisėtumą, ir ji nenorės ar nesugebės imtis rizikingų reformų.

Tai ar mes darome Europą saugią tik bankininkams, konsultantams ir vadybininkams? Ar Vakarai atlaikė komunistinį iššūkį tik tam, kad taptų nerenkamo elito auka, kuris savaip ne mažiau arogantiškas ir linkęs išnaudoti nei komunistinis elitas, nors ir pasikliauja skirtinga retorika bei valdo kitu stiliumi? Nors ir hiperbolizuoti, šie klausimai vis dėlto yra svarbūs ir neatidėliotini.

Į tokią raidą galima žiūrėti ir kitaip. Ekonomizmas ir ekonominės kalbos triumfas politinės kalbos atžvilgiu valstybinėje sferoje vieną vaidmenį pakeitė kitu – piliečio vaidmenį vartotojo vaidmeniu. Dabar akivaizdu, kad kuriant Europos politinio suvienijimo projektą nesivadovauta jokia konkrečia žmonių gerovės koncepcija. Tačiau tai tik išoriška tiesa. Juk tai, kad nėra išsamių debatų apie Europos integraciją – debatų, kurie iškeltų į

paviršių giliąsias žmonių gerovės prielaidas – jau savaime yra tikėjimo ja krizės simptomas. Juk vargu ar perdėsime sakydami, kad šiandien jaučiama Europos liberalizmą kamuojanti identiteto krizė. Liberalizmas, dominuojanti šių laikų ideologija, buvo pavojingai iškreiptas ekonomizmo. Tai tas smūgis, kuris nuvertė pilietį nuo jo pjedestalo ir pakeitė jį vartotoju.

Tad nors nėra žmonių gerovės koncepcijos, kuri aiškiai dominuotų virš Europos politinės integracijos, dar nereiškia, kad tokios koncepcijos neturėtų būti. Aktorius čia yra, tik jis už kulisų. Deja, kai tik žmonių gerovės koncepcija, kuri numanoma gausybėje kalbų apie Europos suvienijimą, išvelkama į sceną, pamatome, kad ji labai vienpusiška, nes vaizduoja žmones veikiau pasyvius nei aktyvius. Ji vaizduoja juos kaip turinčius poreikių ir mėgstamų dalykų. Be to, rodo juos kaip besinaudojančius teisėmis, ypač pilietinėmis teisėmis ir teisėmis į pašalpas, tačiau apie politines teises ir apie aktyvų pareigos jausmą, kurį gali ugdyti politinės teisės, ten nieko nekalbama arba kalbama mažai. Taigi dominuojanti gerovės koncepcija nesiūlo struktūros, kuri galėtų individams pasiūlyti teisių (kartu su jų uždedamomis pareigomis) ir poreikių integravimo būdą. Kitaip sakant, ji nesupranta liberalios konstitucinės struktūros galimybių keisti poreikius ir formuoti siekius.

Šie trūkumai, be abejo, nėra atsitiktiniai. Jie iš tikrųjų yra aiškiausi dabartinės Vakarų politinės minties krizės įrodymai. Ekonomizmas sukėlė nelyginant kokią liberalinę šizofreniją. Asmenybę suskaldė ideologija, kuri neginčijamai viešpatavo po komunizmo mirties.

Ėmė varžytis du liberalizmo variantai. Abu kviečia individą įsijausti į skirtingą situaciją – pirmasis siūlo hedonistinius prekybos centro malonumus, antrasis – rimtus teismo patikinimus. Šie konkuruojantys liberalizmo variantai iš tikrųjų kviečia mus rinktis, kuo norėtumėme būti – vartotojais ar bylininkais. Tačiau

jiems kažko trūksta. Argi nenorėtumėme būti ir piliečiais? Nė vienas iš tų liberalizmo variantų nesukelia vaizduotėje susirinkimo, kuriame piliečiai ginčytųsi apie bendrą gerovę ir kuris padėtų laikytis teisės, vaizdinio. Nė vienas iš jų neskiria pakankamai dėmesio valstybės *formai*.

Yra kažkas giliai nepatenkinamo siūlomuose pasirinkimuose. Šiuolaikiniame pasaulyje mes galime veikti trim tipiškais būdais: pirma, siekti savo interesų rinkoje, dirbdami ir galbūt gaudami turimo kapitalo palūkanas; antra, reikalauti iš valstybės teisinės apsaugos ir teisės gauti pašalpas; trečia, padėti nuspręsti, kokiais principais turėtų vadovautis rinka ir valstybė. Deja, naujausi liberalizmo variantai daugiausia dėmesio skiria pirmojo ir antrojo tipo veiklai trečiosios sąskaita. Ir tai turi labai neigiamų pasekmių dabartiniam liberaliosios demokratijos įvaizdžiui – kitaip sakant, tam, kaip mes žiūrime patys į save.

Tad pažvelkime atidžiau į tuos konkuruojančius šiuolaikinio liberalizmo variantus. Pirmasis variantas aiškiai suformuotas rinkos ir jos santykių. Jis orientuotas patenkinti žmonių poreikius; kaip tik todėl aš ir vadinu šį variantą prekybos centro variantu. Utilitarizmas – jo filosofinis pavidalas – kviečia siekti maksimalaus individo poreikių patenkinimo. Utilitarizmas, bent jau ekonomiką suformavęs standartinis jo pavidalas, nesiekia kritikuoti ar pakeisti tų poreikių. Žvelgiant politiniu aspektu, jį galima traktuoti kaip populistinį liberalizmo pavidalą tiek, kiek jis siūlo daugumos principą kaip valstybinės politikos kriterijų. Demokratiniai šio liberalizmo varianto aspektai remiasi prielaida, kad kiekvienas pats geriausiai žino, kam jis teikia pirmenybę, ir tuo, kad rinka yra priemonė koordinuoti norus ir kartu plačiai išskaidyti valdžią. Taigi rinka vaizduojama demokratinė iš esmės, tad komandinė ekonomika niekada negali būti demokratinė.

Kaip utilitarinio liberalizmo priešingybė iškyla liberalizmo atmaina, kuri remiasi teisės kalba ir primygtinai reikalauja, kad fundamentalios žmogaus teisės ribotų daugumos principo veikimą ir naudos išskaičiavimus. Rūpindamasi teisingumu ir lygiomis pagrindinėmis teisėmis, ši liberalizmo atmaina, kurią aš pavadinau ‚teismo' atmaina, linkusi žiūrėti į utilitarizmą kaip į liberalią ‚ereziją'. Kodėl? Mat kai utilitarizmas individų poreikius padaro savo išskaičiavimų pagrindu, jis iš tikrųjų negina individų autonomijos ir atkakliai netvirtina – kaip, pavyzdžiui, Jungtinių Valstijų Aukščiausiasis teismas – kad pagrindinės teisės turėtų būti įstatymo kriterijumi. Taigi utilitarizmas įstatymą laiko teisių kriterijumi, o poreikius ar tai, kas labiau mėgstama – įstatymo kriterijumi.

Aštuonioliktajame ir devynioliktajame amžiais, kai liberalinis konstitucionalizmas klestėjo, tokio radikalaus konflikto tarp 'rinkos' ir 'teismo', tarp naudingumo principo ir pagrindinių žmogaus teisių gynimo nebuvo galima įsivaizduoti. Ir tai, mano nuomone, mums nurodo, kaip būtų galima likviduoti dabartinę liberalinės minties krizę. Tai taip pat galėtų pasufleruoti, kaip dabartinė krizė kilo. O dėl faktorių, paskatinusių mūsų laikų konstitucinės minties nuskurdimą, tai tie patys, kurie sukėlė liberalinę šizofreniją.

Intelektualinio gyvenimo profesionalėjimas šiame amžiuje padarė didelę žalą liberalizmui. Iš pirmo žvilgsnio filosofijos, ekonomikos ir politinių mokslų virtimas atskiromis ‚disciplinomis' labai padidino jų sudėtingumą, ypač ekonomikos teorijos srityje. Tačiau tai jėga sugrūdo liberalizmą į formą, visiškai skirtingą nuo pirminės, derinusios moralinės filosofijos, istorijos ir ekonomikos klausimus su teisės problemomis. Kaip tik todėl liberalizmas iš pradžių buvo toks įdomus, jaudinantis. Jis buvo tarsi žmonių klestėjimo sąlygų vizija – pagrindinių žmogaus teisių garantavimas skatina ne tik klestėjimą, bet ir moralinę autono-

miją bei atsakomybę, sukurdamas socialines sąlygas savivaldai, kuri užbaigia dorybingą savigarbos ratą.

Mes toli nuklydome nuo tokio rūpinimosi savigarbos sąlygomis. Intelektualinio gyvenimo profesionalėjimas skatino labai išplitusią baimę išeiti už savo dalyko ribų, už savosios profesinės kalbos ribų. Bet tai reiškė, kad konstitucinė mintis tapo labiau techninė ir labiau aprašomoji, mažiau kovinga moraliniu atžvilgiu. Tie, kuriems rūpėjo politinių sistemų prigimtis ir veikla – dabar jie vadinami politinių mokslų specialistais – apskritai liovėsi operuoti bet kokiomis žmonių gerovės ar klestėjimo sąvokomis. Jie vengia aistrų. Tai geriausiai matyti psefologijos – rinkėjų elgsenos tyrimo – atveju. Politinės veiklos šaltiniai ir tikslai ignoruojami, analizuojamos tik tendencijos. Tai šiek tiek primena lytinio akto tyrimą, net neužsimenant apie meilę ar geismą!

Nykstant politinės minties ambicijoms, atsivėrė kelias ekonominei kalbai dominuoti diskusijose apie visuomenės interesų politiką. Kaip jau matėme, ekonominė kalba tapo įprastine ne tik ekonomistų ir valdininkų, bet ir politikų bei komentatorių kalba. Kartais net ima rodytis, kad ekonomikos augimas yra *vienintelis* visuomenės interesų politikos kriterijus. Viena to priežastis visiškai aiški. Ekonominis augimas yra mažiau ginčytinas negu kiti visuomenės interesų politikos tikslai, net nepaisant to, jog didėja susirūpinimas ekologija ir žaliųjų lobistai tampa vis svarbesni daugumoje šalių. Kol pyragas didėja, konfliktus jį dalijantis pavyksta sušvelninti. Tad socialinio teisingumo problemas galima atidėti. Poreikių tenkinimas – juk mažai kas nenori būti turtingesnis – ir maksimalaus pasitenkinimo troškimas atrodo esąs paprasčiausias tikslas palyginti su beveik metafizinėmis problemomis, atsirandančiomis tuomet, kai tikslu laikomas socialinio teisingumo siekimas. Juk gali prireikti veikiau pakeisti norus, užuot tenkinus esamus.

Tad nieko nuostabaus, kad politikams itin dažnai tenka pasikliauti ekonomistų patarimais. Ekonomistai tapo tikrais šiuolaikinio pasaulio žyniais, atliekančiais ritualus ir monotoniškai kartojančiais formules, kurios leidžia bent trumpam pamiršti socialinės neteisybės demonus. Ekonomistus skatinta imtis šio vaidmens todėl, kad buvo manoma, jog jie naudojasi labai sudėtingomis ir patikimomis ekonominėmis teorijomis.

Tačiau ekonominės teorijos tobulinimas patylom atnešė ir svarbų filosofinį įsipareigojimą. Juk, kaip jau matėme, ekonominės teorijos plėtojimo istorija iš dalies buvo ir utilitarizmo istorijos plėtojimas. Štai kodėl kai kurie filosofai neseniai griebėsi tokių nuožmių ariergardinių veiksmų, gindami teises kaip visuomenės interesų politikos apribojimus ar „kozirius". Tačiau kaip utilitarizmui vis dėlto nepavyksta rasti tinkamos vietos teisingumui, taip toms naujosioms teisėmis grindžiamoms teisingumo teorijoms nepavyksta rasti tinkamos vietos socialiniams faktams. Jos kenčia dėl nesavalaikiškumo ir konteksto stokos bei per didelio pasikliovimo teisine kalba.

Taip susiduriame su konkuruojančiomis teorijomis, kur teisingumas atskirtas nuo socialinės realybės (teismo teorija) arba socialinė realybė neturi adekvačios teisingumo teorijos (prekybos centro teorija). Kaip jau sakiau, mes esame beveik priversti rinktis, kuo laikyti save – vartotojais ar bylininkais.

Dabar, formaliu lygiu, aš nemanau, kad teorijas, grindžiamas teisėmis ir poreikiais, būtų įmanoma kada nors visiškai sutaikyti ar sujungti. Tad suvienytos teorijos paieškos tikriausiai sužlugs, nes skirtumai tarp bet kurios teorijos, priimančios žmonių poreikius kaip realiai egzistuojančius, kaip, sakykim, nepanaikinamus, ir teorijos, siekiančios juos pakeisti ar formuoti, kyla iš moralinių ir epistemologinių skirtumų, kurie tokie esminiai, kad negali išsitekti bendruose diskusijos rėmuose.

Kaip tik čia ir prisireikia konstitucinių formų. Toms formoms kaip tik ir būdinga tai, kad jos, sukurdamos aktyvaus pilietiškumo erdvę, siūlo praktines priemones, kaip įveikti skirtumą tarp poreikių kalbos ir teisių kalbos, jas sutaikyti, bent jau tam tikru mastu, priimant poreikius tokius, kokie jie yra ir kokie jie turėtų būti. Čia aš tik tvirtinu, kad tokios formos gali padėti įveikti skirtumus, jei bus kruopščiai sumodeliuotos. Juk konstitucinės formos yra pajėgios nukreipti veiksmus ir formuoti ketinimus.

Konstitucinės formos ir jų generuojama intuicija kartais gali paskatinti žmones atsisakyti spontaniškų impulsų. Amerikos gyventojų – dažniausiai tai giliai moralūs žmonės – požiūris į prezidento Clintono santuokinę neištikimybę yra puikus to pavyzdys. Smarkiai veikiama konstitucinio „didžiųjų nusikaltimų ir nusižengimų" apibrėžimo, dauguma amerikiečių pasipriešino prezidento pašalinimo iš pareigų kampanijai. Taigi stiprus konstitucinio padorumo jausmas pranoko ir gašlumą, ir moralinį pasmerkimą. Jungtinių Valstijų Konstitucija įveikė populistinius instinktus.

Nustatydamos valstybinės valdžios ribas, išskaidydamos valdžią ir skatindamos dalyvavimą, konstitucinės formos gali turėti lemiamos įtakos tam, kaip mes suvokiame savo pačių interesus ir kartu formuojame savo elgesį. Tai vaizduotėje sukuria visai kitonišką liberalizmo variantą. Liberalusis konstitucionalizmas pasireiškia veikiau kaip procesas, o ne kaip rezultatas. Būtent liberalizmas orientuojasi veikiau į aktyviąją, o ne į pasyviąją žmogiškosios prigimties pusę, akcentuodamas, kad teisingumas yra aktyvi dorybė, piliečio dorybė. Aktyvus pilietiškumas ar dalyvavimas valdymo procese gali būti priemonė poreikiams ir ketinimams keisti. Nepateikiama jokia tiksli rezultato siekimo formulė. Juk procesas – valdymo priemonės ir jo klimatas – laikomas svarbesniu dalyku už bet kokį konkretų politinį rezultatą.

Liberaliajam konstitucionalizmui svarbiausias dalykas, kurį galima pasiekti valdymu, yra sutarimo klimatas. Tačiau šis faktas, kuris buvo pakankamai aiškus Montesquieu ir Tocqueville'iui, buvo užtemdytas utilitarizmo ir jo kūdikio – ekonominės teorijos – plėtros. Čia svarbu kai ką pažymėti. Net pastaruoju metu pastebimas teisių taikymas tam poveikiui, kurį utilitarizmas daro politinei minčiai, apriboti, įamžina svarbiausią utilitarizmo bruožą – tai, kad jis labiau vertina sprendimų priėmimo rezultatą, o ne procesą. Tokia minčių eiga taip pat nesąmoningai prisidėjo prie pavojingo asmeninio identiteto perorientavimo liberaliuose Vakaruose. Mes vis labiau pradėjome suvokti save kaip teisingumo vartotojus nei aktyvius piliečius.

Šis beveik apsėstas rūpinimasis ne tiek valstybinių sprendimų priėmimo priemonėmis, kiek jų tikslais labai prisidėjo prie šių dienų liberalizmo diskreditavimo. Juk tuo momentu, kai ekonominis liberalizmas ir rinkos visuomenės modelis atrodė jau įveikę socializmą ir gal net „visuotinės gerovės valstybę", žodžiai ‚liberalus' ir ‚liberalizmas' neabejotinai tapo menkinamaisiais.

Tai tikrai paradoksali raida. Kokios priežastys? Aš manau, platesnis, arba socialinis, liberalizmas susilaukė tiek daug kritikos tuo metu, kai ekonominis liberalizmas, arba *laissez-faire*, tapo beveik šventas ir neliečiamas dėl ką tik aprašytojo pernelyg pasyvaus požiūrio į žmonių gerovės sąlygas, būtent todėl, kad net labiausiai teisėmis grindžiamu pavidalu liberalizmas neatsispyrė vartotojiškumui. Pasekmė ta, kad socialliberalizmas vis labiau liaujasi palaikyti mūsų idealizmą.

Susidūręs su akį rėžiančiais mūsų visuomenių trūkumais – nusikaltimais, paleistuvavimu ir pašalpų teikimo piktnaudžiavimais – tradicinis sveikas protas dabar laiko, kad socialliberalizmas pakerta žmogaus atsakomybę. Manoma, kad liberalizmas tai daro akcentuodamas teises pareigų sąskaita ir dėl tokios teisių ‚valiutos' infliacijos ji tampa beveik visai bevertė. Tad

socialliberalizmą pradėta tapatinti su liberalumu moralės klausimais ir godumu, su pavojinga savikontrolės stoka ir nesiskaitymu su kitais. Tačiau toks traktavimas yra tiesiog absurdiškas. Juk liberalizmo teikiamos teisės neišvengiamai uždeda ir pareigas. Liberalizmo esmę sudaro ‚lygi laisvė', todėl gerbiant kitų teises reikalavimai sau tampa svarbiausiais. Liberalizmas neskelbia teisių prioriteto pareigų atžvilgiu.

Naujausieji liberalizmo kritikai labiausiai smerkia tai, kad, jų nuomone, liberalizmas skatina pernelyg didelį individualizmą – tokį individualizmą, kuris, pasak jų, mažai skiriasi nuo paprasčiausio egoizmo ar savanaudiškumo. Tik keista, kad, kaip jau matėme, šie kritikai atakuodami dažnai sutelkia dėmesį veikiau į teisėmis grindžiamą liberalizmą, o ne į rinkos variantą. Kodėl? Priežastis dabar turėtų būti aiški. Dėl teisių kalbos infliacijos mūsų laikais beveik kiekvienas poreikis pervadinamas ‚teise' ir ja laikomas; dėl to, pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose, atsirado teisių priežiūros hipertrofija, kartais pasiekianti tokį mastą, kad net diskredituoja jas. (Ar televizoriaus turėjimą reikėtų laikyti ‚teise'?) Tačiau šią teisių kalbos infliaciją galima traktuoti ir kaip dar vieną liberalizmo kalbos pakeitimo ekonomikos kalba įrodymą.

Tvirtinimu, kad liberalizmas gimdo savanaudiškumą, galėtume tikėti, jei būtų užsipuolamas siaurasis ekonominis liberalizmas, *laissez-faire* požiūris, įteisinantis egzistuojančių poreikių tenkinimą neatsižvelgiant į kitas vertybes, tačiau labai neteisingas atrodo platesniojo socialinio liberalizmo kritikavimas. Juk kaip tik pagrindinių žmogaus teisių bei galimybių apibrėžimas visuomenėje, kuri tokias teises suponuoja, gali padaryti liberalizmą svarbiu rinkos sąlygų kritikos šaltiniu. Jei, pavyzdžiui, tikėjimas ‚lygia laisve' gali sukelti minčių apie kažką panašaus į protingą galimybių lygybę, tuomet liberalizmas gali pateisinti drastišką kišimąsi į rinką socialinio teisingumo

vardu. Reformuota, arba socialinė, rinka, teigianti labiau privilegijuotų pareigas mažiau privilegijuotiems, tada tampa svarbiausiu liberalizmo įsipareigojimu.

Tačiau tai tik viena pusė. Reikia dar šio to – liberalios pilietiškumo doktrinos, skatinančios aktyvų pilietinės pareigos jausmą. Tokia doktrina turėtų parodyti politinio dalyvavimo naudą, pateikdama ją valdžios išskaidymo, žmogaus charakterio formavimo ir įvairovės skatinimo pavidalu. Tokia doktrina turi sutelkti dėmesį veikiau į valdymo procesą negu į valstybinės strategijos formavimo rezultatus. Taip ji skatintų pasididžiavimą valdymo – *mus susiejančio* proceso prasme – kokybe ir panaudotų mūsų idealizmą. Tikriausiai tokio pasididžiavimo likučiai palaiko britų abejones staigiu Europos politinės integracijos spartinimu. Juk tautai, nuo seno pratusiai prie savivaldos ir visiškai tapatinančiai save su parlamento teise valdyti, skaudu, beveik nepakeliama atsisakyti savivaldos teikiamo pasitenkinimo.

Liberalioji pilietiškumo doktrina yra kur kas geresnis būdas kovoti su individualizmu – t.y. su kažkuo artimu grynam savanaudiškumui ar egoizmui – negu kvietimas prie ‚bendrumo', neseniai pasigirdęs iš kai kurių liberalizmo kritikų. Juk jei kokį nors mūsų socialinio ir politinio žodyno žodį galima laikyti viliojančiu žodžiu, tai tas žodis yra ‚bendrumas'. Jei tik neišsaugosime budrumo, pasinerdami į bendrumo malonumus, tie malonumai gali tapti naujausia ir pavojingiausia iliuzija, dėl kurios perspėjami net vaikai, – manymu, kad galima išsaugoti pyragaitį jį valgant.

Jei paklausime savęs, ką žodis ‚bendrumas' sako mūsų vaizduotei, tai pamatysime, jog jis primena bendradarbiavimą ir harmoniją. Mes įsivaizduojame tokią socialinę tvarką, kurioje kiekvienas atlieka jam skirtas užduotis, nes visiems malonu daryti tai, ko tikimasi iš jų, ar net daugiau. Tai trinties nežinančios visuomenės vizija. Tačiau įdėmiau įsižiūrėjus į tokią viziją, ji

turėtų priversti mus susimąstyti. Juk ji reiškia tokius santykius tarp individų ir tokius socialinius vaidmenis, kurie labai tolimi šiuolaikiniam pasauliui, tai yra ji reiškia tokius santykius, kai žmonės visiškai pasinėrę į savo socialinius vaidmenis – kitaip sakant, *gauna* tuos vaidmenis ir beveik neegzistuoja be jų. Tačiau kas gi atsitinka, kai sąžinės reikalavimai susikerta su nustatytais vaidmenimis ir socialiniais lūkesčiais? Štai kur problemos esmė.

Kuo reikia tikėti ir ką praktikuoti, jei norime sukurti tikrą bendrumą? Ir koks to poveikis individualios laisvės įsipareigojimui su jos sankcionuojamu sąžinės vaidmeniu, kuris sudaro pačią liberaliosios demokratijos esmę?

Bendrumo šalininkai dažnai atkakliai gina žmogaus socialinę prigimtį, tvirtindami, kad žmonės neturi ikisocialinio identiteto. Jie įrodinėja, kad būdami sąmoningi subjektai mes negalime išsiversti be kalbos įtvirtintų normų ir vaidmenų. Tačiau galima sutikti su tuo, kad visi žmonių veiksmai priklauso nuo socialinio (t.y. lingvistinio) konteksto, kartu neatsisakant liberalių vertybių. Liberalių vertybių, o visų pirma įsipareigojimo žmogaus autonomijai pripažinimas išaugo iš konkrečios socialinės tradicijos, europinės tradicijos, ir tos tradicijos normos nesuponuoja liberalios autonomiškumo vertybės atsisakymo. Pripažinimas, kad individas tam tikra prasme yra „vidinis" kūrinys, gali atkreipti dėmesį į jo moralines ir sociologines prielaidas ir iš dalies į jo silpnumą. Tačiau tai nereiškia, kad dėl to individo vaidmuo yra mažiau pageidautinas. Autonomija, net jei ji priklauso nuo socialinės tvarkos, gali būti siektinas tikslas. Jei taip, tai šis argumentas turėtų paskatinti mus pasiryžti suprasti europinę liberaliąją tradiciją, jos šaltinius ir raidą geriau negu suprantame dabar.

Antrasis komunitaristų argumentas susijęs veikiau su socialinės struktūros turiniu nei su jos ištakomis. Jie įrodinėja, jog

žmonėms reikia konkrečių socialinių vaidmenų, kad galėtų deramai bendradarbiauti ir įveikti savo godumą bei neribotas ambicijas, kurių aukomis jie taptų priešingu atveju. Tokie vaidmenys apriboja ir sutvarko mūsų troškimus. Todėl sveika visuomenė ar bendruomenė yra tokia, kuri sukuria labai glaudžiai integruotą tokių vaidmenų kompleksą.

Šis argumentas remiasi dviem prielaidomis: (a) blogiausia žmogui yra nežinoti savo vaidmens visuomenėje, neturėti aiškaus statuso ar vaidmens – netikrumas yra didžiausias žmogaus klestėjimo kliuvinys; (b) geriausia socialinė struktūra yra tokia, kur vaidmenys yra hierarchiškai susiję ir sudaro harmoningą visumą, besiremiančią viršenybės ir pavaldumo santykiais. Tačiau pirmoji prielaida, be abejo, labai varžo žmogaus laisvę, o antroji nesiderina su pilietinės lygybės principu, kuris turi paremti visuomenę, paklūstančią liberaliniams įsitikinimams. Bendruomenių, geriausiai tenkinančių dvi minėtąsias prielaidas, istoriniai pavyzdžiai yra pavyzdžiai visuomenių, kuriose statusas nustatomas gimimo momentu ir kuriose nepripažįstama jokia esminė lygybė prieš įstatymą.

Aš perspėjau, kad bendrumo šalininkams gresia pavojus manyti, kad jie gali išsaugoti pyragaitį jį valgydami. Dabar matome, kodėl. Gresia pavojus, kad jie norės socialinės tvarkos, būdingos ikiindividualistinei visuomenei – su pastoviais socialiniais vaidmenimis, grindžiamais viršenybe ir pagarba – o kartu tokio pasirinkimų ir mobilumo formų diapazono, kuris buvo didžiulis europinio liberalizmo pasiekimas – su jo prioritetiniu tikėjimu žmonių lygybe.

Neturime leisti tiems, kurie palaiko ikiindividualistinius visuomenės modelius, savintis socialinės tvarkos vertybės. Tai reikštų liberalinės socialinės tvarkos idėją padaryti logiškai prieštaringa. Tačiau svarūs istoriniai įrodymai bei savistaba griežtai paneigia visus jų mėginimus. Liberalios visuomenės sugebėjo

susidoroti su pokyčiais tokiu būdu, kuris visiškai nepasiekiamas ikiindividualistinėms visuomenėms. Mes neturėtume painioti liberalios visuomenės viešumo, nuolat pabrėžiančio joje esančias socialines problemas, ir paslėptos priespaudos bei neišsakytų kančių – būdingų ikiindividualistinės visuomenės reiškinių. Juk tai keltų pavojų, be abejo, svarbiausiam šiuolaikinių Vakarų visuomenių įsitikinimui: kad laisvė yra būtina moralaus elgesio prielaida. Galima įrodyti, kad tai *yra* svarbus liberaliųjų Vakarų pasiekimas. Ir sunku suprasti, kodėl turėtume nepanaudoti jo kaip socialinės tvarkos pagrindo. Žinoma, paprasčiausias prisitaikėliškumas gali ir kai kuriais atvejais turi būti primetamas liberalinėje visuomenėje. Tačiau mes netikime, kad būtų galima primesti net patį moralų elgesį. Veikiau jis turėtų remtis sąžine.

Tos žmogui ir visuomenei svarbios prielaidos parėmė seną liberalų mėginimą socialinę tvarką grįsti sutarimu. Tas mėginimas, nors ir kupinas sunkumų, vis dėlto pavertė Vakarų visuomenes pažangiausiomis iš visų, kurias žino istorija. Čia sugrįšime prie išeities taško. Ar yra pagrindo daryti prielaidą, kad bendro dalyvavimo jausmą galima sukurti tik apeliuojant į bendrumo idėją, o ne remiantis liberaline pilietiškumo doktrina? Manau, kad ne. Tačiau pasyvi pozicija, kurią pastaruoju metu užėmė ir utilitaristinis, ir teisėmis besiremiantis liberalizmas – jie siūlo tik prekybos centro arba teismo vizijas – labai apsunkino liberalizmui priimti šį iššūkį. Ir priešingai, aktyvus konstitucionalizmo pobūdis leidžia liberalams atsiliepti į šį iššūkį pasitelkus pilietiškumo idealą, kuris nepriklauso nuo kokių nors moraliniu požiūriu abejotinų argumentų, ginamų bendrumo vardu.

Komunitaristai turbūt labiausiai bijo, kad didėja šiuolaikinio pasaulio socialinis ir politinis organizuotumas. Tačiau, identifikuodami naujojo organizuotumo masto sukeltas problemas ir

mėgindami jų imtis, komunitaristai padarė klaidą, labai panašią į tą, kurią darė aštuonioliktojo amžiaus mąstytojai, pavyzdžiui, Rousseau, senovės miestų-valstybių patriotizmą – senovės ‚dorybę' – laikęs vienintele išsigelbėjimo priemone šiuolaikinėmis sąlygomis. Tačiau tai reikštų tapti pavojingos anachronistinės socialinės harmonijos vizijos, neatsižvelgiančios į šiuolaikinių ekonomikų ir valdymo sistemų sudėtingumą, auka. Keistu būdu komunitaristų argumentai pasitarnauja ekonomizmui, kuris irgi atitraukia dėmesį nuo konstitucinių problemų, nuo valstybės formos ir nuo jos potencialo skatinti ir pasitikėjimą savimi, ir įprotį vienytis.

Nūdienos Europai reikia aktyvaus pilietiškumo, o ne negalvojančio, tuščio socialinio solidarumo ar atavistinio patriotizmo, apsitaisiusio bendrumo rūbais. Veikiau ne svajonių išsipildymas, vadinamas bendrumu, o aktyvus pilietiškumas teikia daugiausia vilčių išgydyti liberalios socialinės tvarkos, rinkos ekonomikos ir nacionalinės valstybės negalias. Nesenų liberalizmo puolimų bendrumo vardu pavojus yra tas, kad jie gali atverti duris nacionalistinių ir etninių ekscesų grįžimui. Bendrumas, kaip ir nacionalizmas, nesuteikia aiškaus pagrindo teisingumui, individualioms teisėms apibrėžti ir ginti. Tai dar ne viskas. Bendrumas, kaip ir nacionalizmas, pašalina iš socializacijos proceso jo universalizuojantį potencialą, žmogiškąsias vertybes. Tačiau tai kaip tik geriausiai ir gali suteikti konstitucinė tvarka. Ji ne tik apima daugelį pagrindinių teisių, laikydama jas „žmogiškomis" ar „natūraliomis", ji taip pat nustato veiklos rėmus, kuriuose lygybės ir savitarpiškumo vertybės padeda suformuoti ketinimus ir pamažu formuoja charakterį. Kaip tik ta ilgalaikė liberalios konstitucionalistinės tvarkos įtaka charakteriui ir yra svarbiausia priemonė sutarimo klimatui kurti. Konstitucionalistinės formos, sudarančios sąlygas piliečių dalyvavimui ir įtraukiančios juos į viešą sprendimų priėmimo procesą,

duoda individams „tikrąją buveinę ir vardą" efektyviau negu migloti kvietimai siekti bendrumo. Negana to, pilietiškumo skatinamas pasitikėjimas savimi ir poreikis vienytis lengvai pasklinda pilietinėje visuomenėje. Man atrodo, kad kaip tik to komunitaristai *iš tikrųjų* ir siekia.

Tam tikru atžvilgiu liberalusis konstitucionalizmas yra malonus religijos pakaitalas, nelyginant pilietinė religija, neturinti niūrių nacionalizmo aspektų. Akivaizdus pavyzdys – pilietinės religijos vaidmuo Jungtinėse Valstijose, tas pilietinis ir patriotinis užsidegimas, kuris nėra tikras nacionalizmas įprastine to žodžio prasme. Tiesą sakant tai, ką galima būtų pavadinti Jungtinių Valstijų konstitucionalistine religija, tapo labai svarbiu dalyku iš dalies dėl to, kad šią tautą sudaro tokios įvairios imigrantų grupės ir tradicijos, jog reikėjo pabrėžti lojalumą, kuris pranoko jų etninę ir nacionalinę kilmę.

Niekada nederėtų nuvertinti šios Jungtinių Valstijų konstitucionalistinės religijos. Tai rodo nesenas pavyzdys – jos vaidmuo Votergeito skandale Nixono prezidentavimo metu. Stebina tai, kaip puikiai Nixonui sekėsi viešosios nuomonės tyrimuose, *kol* Aukščiausiasis teismas nepaskelbė sprendimo dėl prezidento privilegijų ir magnetofoninių įrašų. Nuo šio Aukščiausiojo teismo sprendimo priėmimo momento Nixono autoritetas pradėjo sparčiai smukti ir atsistatydinimas tapo vienintele apkaltos alternatyva.

Ši galinga ir veržli prieš Nixoną nukreipta viešosios nuomonės banga – simptomas to, ką pavadinau konstitucionalistine ar pilietine Jungtinių Valstijų religija. Suvokimas, kad konstitucinei tvarkai gresia pavojus, sukrėtė amerikiečių viešąją nuomonę, nes pati pirmoji šios religijos dogma yra ta, kad galų gale Konstitucija yra vienintelė apsauga, kurią Amerikos piliečiai turi. Taip visada ir turi būti savivaldėje demokratinėje visuomenėje. Europoje šią tiesą užtemdė ar užgožė faktas, kad Europos

šalių gyventojai vienodesni etniniu atžvilgiu, turi senesnes nacionalines tradicijas ir ankstesnių valdančiųjų klasių likučius. Tačiau jei ateities Europa turėtų tvarkytis kaip federacinė valstybė, europiečiams tektų susitaikyti su kone religiniu rašytinės konstitucijos vaidmeniu.

3

ŠIUOLAIKINĖS DEMOKRATIJOS DILEMA

Šiandien nė viena valstybė negali priklausyti Europos Sąjungai, jei ji nesilaiko demokratinių principų. Vos prieš kelerius metus demokratija buvo nuolatinis tų dramatiškų įvykių, kurie lėmė komunizmo žlugimą Rytų Europoje, siekis. Tiesą sakant, pastaraisiais dešimtmečiais visame pasaulyje demokratija tapo įprastiniu žmonių, susiduriančių su represiniais, tironiškais ar svetimųjų primestais režimais, reikalavimu.

Tačiau neturėtume pamiršti, koks nesenas šis visuotinis apeliavimas į demokratiją.

Vos prieš pusę šimtmečio šis žodis nebuvo žinomas didžiajai nevakarietiško pasaulio daliai. Net Vakaruose prieš porą šimtmečių šis žodis kėlė gana nepalankias asociacijas. Mat demokratinių idėjų poveikis primena *id* vaidmenį Freudo psichikos teorijoje – tai reiškia tamsią, paslaptingą, nesuprantamą grėsmę, kylančia iš gelmės. Europos visuomenės aukštesniosios klasės ir Bažnyčia į demokratiją žiūrėjo kaip į vos ne demonišką reiškinį.

Koks radikalus požiūrio pasikeitimas mūsų laikais! Demokratijos reikalavimai ritosi iš Pekino aikščių per Maskvos ir Bukarešto gatves, galiausiai pasigirdo Vatikano pareiškimuose *ex cathedra*. Dabar ne tik Vakarų pasaulis kasdien apeliuoja į šį standartą.

Tačiau ką demokratija reiškia? Ar nuoseklus yra šis siekis, tapęs beveik visuotiniu reiškiniu? Ar demokratija atlaikys tą naštą, kuri jai užkraunama – naštą, vis didėjančią mažėjant socia-

lizmo ir komunizmo patrauklumui? Ar gali demokratijos idėja aiškiai nurodyti, kaip turėtume keisti savo įsitikinimus ar pertvarkyti institucijas?

Nors būtent šiuolaikinė Europa pateikė demokratijos idealą visam likusiam pasauliui, tačiau šio žodžio ir jo prasmės šaknys daug gilesnės – jos siekia antikos laikus, graikų miestų-valstybių pasaulį. Kita vertus, šiuolaikinė demokratijos idėjos prasmė daug sudėtingesnė. Bent vienu labai svarbiu aspektu jos prasmė nuo antikos laikų pasikeitė.

Šis prasmės pasikeitimas labai svarbus kuriant šiandieninę Europą. Tačiau nedaug kas tai supranta ir tai kelia pavojų. Europiečiai kaip reikiant nesuvokia, kaip esmingiausia jų įsitikinimų dalis vienu metu veikia dviem priešingom kryptim – mat šiuolaikinė demokratijos idėja kėsinasi į Europos identitetą ir net gali jį sunaikinti.

Šiuolaikinė demokratijos idėja grasina suskaldyti Europą. Tą grėsmę kelia neaiškumas, kokio socialinio ir politinio organizuotumo lygio reikia, kad gyvuotų demokratija? Viena vertus, demokratinė laisvė ar asmeninė autonomija reikalauja aukšto socialinio organizuotumo laipsnio. Juk rinkos mainai ir didėjantis darbo pasidalijimas akivaizdžiai padidina pasirinkimą ir padeda mums tvarkyti savo pačių gyvenimus. Kita vertus, demokratinis pilietiškumas suponuoja, kad *small is good*, nes atveria kelią dalyvauti politikoje ir formuoja pilietines dorybes. Jei mes vienu metu vadovausimės tokiomis prieštaringomis nuostatomis, koks organizuotumo laipsnis reikalingas demokratijai pasiekti, tai ar galėsime gyvenime laikytis nuoseklaus kurso? Ar sugebėsime suderinti socialinius ir politinius vaidmenis, viešąjį ir asmeninį gyvenimą? Štai kokia yra šiuolaikinės demokratijos dilema.

Jei norime suprasti šią dilemą, turime kur kas įdėmiau pasižiūrėti, kaip žodis 'demokratija' pradėtas vartoti šiuolaikinia-

me pasaulyje. Tik tada pajėgsime suvokti šios dilemos šaknis ir atsiras vilčių ją išspręsti. O tam, mano nuomone, būtina išskirti tris demokratijos sampratos lygius:

demokratija *simpliciter*
demokratinis valdymas
demokratinė visuomenė

Aš daugiausia nagrinėsiu du pastaruosius lygius, nes kaip tik jie akivaizdžiausiai išreiškia šiuolaikinės demokratijos dilemą. Tačiau prieš tai norėčiau pasakyti keletą žodžių apie demokratijos *simpliciter* sampratą.

Demokratijos *simpliciter* samprata yra negatyvi, t. y. ši sąvoka vartojama kai kurioms engimo formoms ar engėjui identifikuoti bei atmesti, nesvarbu, kas tai būtų – privilegijuota klasė, autokratinė partija ar svetimųjų kolonijinė valdžia. Ši demokratijos samprata veda veikiau į praeitį negu į ateitį. Kalbant religijos ar filosofijos terminais, ši samprata yra dualistinė. Ji padalija pasaulį į „juos" ir „mus", į liaudies (*demos*) draugus ir priešus. Toks jos vartojimas gali būti ir apokaliptinis, skatinantis mintį, kad staigus „dangaus ir žemės pasikeitimas" yra įmanomas, o gal ir net neišvengiamas dalykas.

Deja, ši negatyvi demokratijos samprata nepateikia jokių nurodymų, kaip kurti visuomenę ar ją valdyti. Ji yra pernelyg supaprastinta. Socialinių ir politinių sprendimų priėmimo metu tokios pernelyg supaprastintos idėjos gali stimuliuoti, bet jos ir pavojingos. Dvasinis pakilimas, ypač pergalės euforija, yra jausmas, stipriai susijęs su tokios demokratijos atmainos siekiu. Tačiau ar konstruktyvus šis dvasinis pakilimas? Pernelyg supaprastintos gali būti ne tik idėjos, bet ir emocijos. Jau vien dėl savo prigimties tokios sąvokos ir emocijos negali sukurti ir palaikyti socialinių ar politinių institucijų. Tiesą sakant, jos gali apsunkinti patvarių ir teisėtų institucijų kūrimą.

Vienas iš liūdniausių žmogaus gyvenimo aspektų yra tas, kad neteisybė dažnai gimdo tokias mintis ir jausmus, kurie, juos sukėlusiai neteisybei sumažėjus ar išnykus, patys tampa naujais neteisybės šaltiniais – taigi kova prieš neteisybę ar privilegijas iškraipo mūsų įsitikinimus ir elgseną.

O dabar grįžkime prie istorinio pavyzdžio, kurį jau aptariau. Tai istorija, kaip Prancūzijoje klasių konfliktas – buržuazijos kova su feodaline aristokratija – išugdė tironišką valstybės formą. Toje kovoje Prancūzijos karalius, padedant jo teisininkams ir valdininkams, tapo buržuazijos avangardu, skatindamas ir pateisindamas jos kovą su vietinėmis feodalinėmis privilegijomis. Tai lėmė, kad Prancūzijos sritys norom nenorom turėjo susitaikyti su valdžios perdavimu karaliui ir vietinė autonomija visai sunyko. Pati to nesuvokdama, prancūzų buržuazija nukalė politinį ginklą – aukščiausiąją karaliaus valdžią – kuris galėjo būti panaudotas engti jai pačiai, kai feodalinė aristokratija buvo nuslopinta. Per savo neapykantą privilegijoms prancūzų buržuazija tapo savo pačios engėja, tironiškos valstybinės mašinos kūrėja ir kartu jos auka. Vėlesnis tokio pat tragiško proceso pavyzdys – kaip Leninas panaudojo autokratinę partiją – partiją, kuri skelbėsi esanti proletariato avangardas ir atstovaujanti jo interesams – kurti siaubingą tironiją ant Rusijos *ancien régime* griuvėsių.

Abiem atvejais tironiškos organizacijos „mito" tuo, ką galima pavadinti nebent demokratine demonologija. Ši demonologija stengėsi įteigti, jog vyksta tokia svarbi kova, kad dėl jos reikia aukoti visas kitas vertybes, – kova su privilegijomis, ir 'aristokratinėmis', ir 'buržuazinėmis'. Taigi tironija labai lengvai atsiranda kaip nenumatyta kovos su neteisybe pasekmė. Juk, kaip jau matėme, žmonės dažnai labiau linkę būti engiami tų, kurių jie nepažįsta, negu tų, kuriuos pažįsta. Tai ir yra tironijos receptas. Taigi siekiant demokratijos *simpliciter*, reikia elgtis

labai atsargiai, net įtariai, nes tai dažniausiai veda veikiau į praeitį nei į ateitį.

Dabar pereikime prie kitų dviejų demokratijos sampratos tipų – kvietimo prie „demokratinio valdymo" idėjos ir prie „demokratinės visuomenės" idėjos. Jos žada kur kas daugiau. Vis dėlto turėtume būti atsargūs. Šios demokratijos sampratos remiasi labai įvairiomis idėjų sistemomis ir perkelia mus į du visiškai skirtingus istorinius pasaulius. Tad kyla pavojus, kad puldinėdami nuo vienos sampratos prie kitos – ypač jei nekontroliuosime savo žingsnių – galime rimtai susipainioti.

Idėjų sistemos, kuriose tie du demokratijos tipai įsikūrę – kaip ir su jais susiję vaizdiniai – egzistuoja mūsų galvose kartu. Mes remiamės abejomis iš jų – čia viena, čia kita. Tačiau ar suvokiame, kad demokratinio valdymo ar demokratinės visuomenės siekis reikalauja iš mūsų pakeisti mąstymo ir vaizdinių sistemą? Abejoju.

Bene lengviausias būdas tam suprasti – pasižiūrėti į paveikslus, susijusius su šiom sampratom. Šiuo atveju mums gali padėti šiuolaikinio Europos meno istorija. Juk septynioliktojo ir aštuonioliktojo amžių Europos tapyba pateikia ryškių šių tipų pavyzdžių – paveikslų, vaizduojančių visiškai skirtingas sferas: vieni – viešąją, kiti – asmeninę, privačią.

Du aštuonioliktojo amžiaus pabaigos prancūzų dailininko neoklasicisto Davido paveikslai vaizduoja beveik vien tik viešųjų patalpų, t. y. piliečių patalpų, pasaulį. *Horacijų priesaikoje* atsiskleidžia tokio intensyvumo visuomeninis įsipareigojimas, kad, atrodo, nebelieka ar beveik nebelieka vietos asmeniniams reikalams. Garsusis Davido paveikslas *Brutas, ketinąs nužudyti savo sūnų* (Respublikos labui!) dar labiau išryškina šią mintį. Abu paveikslai parodo įsakmius pilietiškumo, visuomeninės sferos reikalavimus.

Ir priešingai, septynioliktojo amžiaus olandų tapytojai, pavyzdžiui, Vermeeris ir De Hoochas, vaizduoja pasaulį, kuriame visuomeninės aplinkos beveik nėra. Čia viskas buitiška ir asmeniška, intymu. Ramus ir asmeniškas stebėjimas pakeičia viešų priesaikų ir viešo smurto triukšmą. Toks pat polinkis į savistabą matyti ir aštuonioliktojo amžiaus prancūzų tapytojo Chardino darbuose. Asmeniniai reikalai ir pomėgiai, jų sukeliamas pasitenkinimas ar liūdesys skatina apmąstymus, atrodo, visiškai nesusijusius su pilietiškumu.

O dabar tuos du, apibendrinančius visuomeninę ir asmeninę sferą vaizdus suskaldykime į gabalus – į šimtus mažų netaisyklingos formos gabalėlių. Jie bus tarsi vieno paveikslo-dėlionės gabalėliai. Skirtumas tik tas, kad galvodami apie demokratiją, turime galvoje *dviejų* dėlionių, o ne vienos, gabalėlius. Tačiau mes dažnai to nepaisome ir mėginame dėlioti gabalėlius, kurie nesudaro ir negali sudaryti vieno paveikslo, nes tai dviejų skirtingų paveikslų gabalėliai.

Mūsų vaizdiniai apie demokratiją gan panašūs į tų dviejų dėlionių sumaištį. Mums nuolat gresia pavojus panaudoti ne tuos gabalėlius, kai norime sudėlioti tuos du atskirus paveikslus. Taigi toliau mėginsime išsiaiškinti prieštaringą mūsų minčių turinį, kai turime omeny kurią nors iš demokratijos sampratų.

Kaip galėtume apibūdinti tas abi dėliones, jei jos būtų sudarytos iš kalbos gabalėlių? Pavadinkime kiekvieną iš jų diskurso tradicija arba, trumpumo dėlei, diskursu. Jei taip padarysime, turbūt geriausi iš turimų apibūdinimų bus tie, kurie atsirado aštuonioliktajame amžiuje, kai tos dvi tradicijos pirmą kartą labai suartėjo. Tada demokratinio valdymo samprata asocijavosi su 'klasikinio respublikonizmo', ar 'pilietiškumo', diskursu, o demokratinės visuomenės ar piliečių lygybės samprata asocijavosi su 'pilietinės visuomenės' diskursu. Tačiau tos dvi diskurso

tradicijos aštuonioliktajame amžiuje ne tik labai suartėjo, tarp jų atsirado tam tikra trintis. Toji trintis kelia vaizdinę analogiją – analogiją su mūsų planetos litosferos plokštėmis, kurios kartais ima trintis viena į kitą ir tai sukelia siaubingus padarinius. Kažkas panašaus į šį griaunamąjį potencialą atsirasdavo ir dėl šių dviejų demokratinių diskursų trinties. Juk skirtingų lygybės prielaidų, kuriomis jie rėmėsi, beveik neįmanoma sutaikyti.

Ar įmanoma nustatyti tvirtą ir aiškų šių dviejų diskursų ryšį? Toks klausimas pirmą kartą Vakarų Europoje iškilo aštuonioliktajame amžiuje, įsigalint socialinei lygybei, kai ėmė sparčiai nykti visuomeninės padėties skirtumai, užsilikę iš feodalizmo. Vakarų Europoje staiga atsirado visiškai naujas tradicinės, beveik despotiškos prigimties visuomeninio statuso skirtumų suvokimas. Tai labai aiškiai pamatysime, jei Beaumarchais pjesę *Figaro vedybos*, parašytą aštuonioliktojo amžiaus aštuntajame dešimtmetyje ir įkvėpusią Mozartą sukurti to paties pavadinimo operą, palyginsime su Madame de Sévigné *Laiškais*, parašytais septynioliktojo amžiaus pabaigoje. Kai kilmingos Liudviko XIV dvaro damos norėdavo slapta pasikalbėti, jos saloną vadindavo 'tuščiu', jei jame būdavo tik tarnai. Jų nuomone, tarnai „nesiskaito" – juos vargiai galima laikyti žmonėmis. Tačiau Beaumarchais laikais viskas pasikeitė. Jo pjesėje grafas Almaviva doroviškai ir intelektualiai aiškiai atsilieka nuo savo tarno Figaro ir, nors ir miglotai, tai supranta. Jie vaizduojami ne kaip iš esmės skirtingos būtybės, o kaip žmonės, kuriems atsitiktinumas skyrė skirtingus socialinius vaidmenis.

Staigus socialinės distancijos nykimas davė naują galingą impulsą kai kuriose Vakarų Europos šalyse – impulsą nesitenkinti vien tik pilietinės laisvės ar lygybės prieš įstatymą siekiu (tą siekį Didžiosios Britanijos pavyzdys jau seniai inspiravo reformų šalininkams kontinentinėje Europoje), bet kovoti ir dėl politinių laisvių, pilietinių teisių bei dalyvavimo kuriant įstatymus.

Taigi aštuonioliktojo amžiaus pabaigoje atsirado vėliau plačiai išplitęs susidomėjimas savivalda ir jos įgyvendinimo kampanija.

Tačiau koks šios savivaldos turinys? Buvo tik du jos modeliai: vienas atėjęs iš viduramžių Europos, antrasis – iš klasikinės senovės. Kurį iš jų rinktis? Galima buvo tikėtis, kad europiečiai grįš prie neseno savojo paveldo. Atstovaujamosios institucijos – tarkim, Didžiosios Britanijos parlamentas, Ispanijos kortesai ir prancūzų Generaliniai luomai – būdingi vėlyvųjų viduramžių Europos visuomenės, kuri buvo iš esmės bendruomeninė, kūriniai. Tačiau dabar tai tapo problema. Aštuonioliktajame amžiuje įvykęs atstovaujamųjų institucijų susiejimas su socialinėmis privilegijomis ir išskirtinumu mažino tokių institucijų patrauklumą. Turbūt todėl jas imta laikyti reakcijos ir išankstinių nusistatymų tvirtovėmis.

Kur kas patrauklesnė atrodė senovės miesto-valstybės, *polis'o*, vizija – vizija piliečių didvyrių, kurie renkasi svarstyti visuomenės gerovės klausimų ir, esant reikalui, kaip nereguliari kariuomenė gina savo miestą. Tai buvo gundanti vizija, tačiau greit ją diskreditavo dauguma atstovaujamųjų organų, paveldėtų iš viduramžių. Dalyvavimas viešai priimant sprendimus dabar atrodė esąs svarbiausias demokratijos dalykas. Europiečiai pradėjo laukti pasitenkinimo, paskatinusio filosofą Aristotelį prieš porą tūkstantmečių tvirtinti, kad aktyvaus piliečio gyvenimas yra vienintelis dalykas, dėl kurio verta gyventi.

Štai kodėl naujasis aistringas savivaldos troškimas Europoje buvo išreikštas *ne* iš viduramžių Europos paveldėtų atstovaujamųjų institucijų terminais, o veikiau diskursu, kurio šaknys yra senovės *polis'ų* pasaulyje – klasikinio respublikonizmo ar pilietiškumo terminais.

Pilietiškumo diskurso pasitelkimas sukūrė dorovinę dviprasmybę, kurią anuometinėje Europoje iš pradžių mažai kas pastebėjo. Tačiau ilgainiui ji tapo akivaizdi. Juk klasikinio respubli-

konizmo ar pilietiškumo diskursas kilo iš socialinės ir intelektualinės aplinkos, kuri buvo ikiindividualistinė, o pilietinės visuomenės diskursas, išaugintas krikščioniškosios prigimtinės teisės tradicijos, rėmėsi radikaliai individualistinėmis prielaidomis. Tai galima prodyti ir kitokiu mano jau minėtu būdu, teigiant, kad tos dvi diskurso tradicijos įkūnijo visiškai skirtingas lygybės prielaidas. Taigi dabar vertėtų patyrinėti šį skirtumą.

Kokie yra pagrindiniai pilietiškumo diskurso terminai? Elgsenos standartas, kurį šis diskursas laikė pavyzdiniu, buvo 'pilietinė dorybė', arba patriotizmas, beatodairiškas savo miesto gerovės ir garbės gynimas. O kas gi kelia didžiausią grėsmę pilietinei dorybei? Tai dalykai, kuriuos šis diskursas vadino 'prabanga' ir 'sugedimu'. Jo teigimu, prabangos didėjimas neišvengiamai gadina miestą. Juk prabangos pomėgis atitraukdavo piliečius nuo svarbiausio dalyko – bendros žmonių gerovės. Prabangos pomėgis skatino juos nuolat rūpintis turtais ir jų teikiamais malonumais. Tokie rūpesčiai silpnindavo piliečių visuomeninį entuziazmą, skatindami išlepimą ir nuolaidžiavimą savo silpnybėms. Piliečių, tikrai vertų šio vardo, tvirtas charakteris ir jų pasiryžimas aukotis visuomenės gerovei – neišvengiamai silpnėjo didėjant jų polinkiui į prabangą. Štai kodėl prabanga anksčiau ar vėliau atvesdavo prie miesto sugedimo.

Dažnai pilietiškumo diskursas remdavosi vyriško griežtumo ir moteriško švelnumo įvaizdžių kontrastu. Pirmasis buvo ypač siejamas su Spartos ir ankstyvosios Romos Respublikos kariais piliečiais, o pastarasis su labiau komercializuotomis ir malonumus mėgstančiomis Atėnų ir Korinto visuomenėmis, kur pomėgis pasirodyti ir rafinuotumas kartais pakirsdavo pilietinę dvasią. Pilietiškumo diskurso požiūriu, vyriškumas turėtų apibūdinti visuomeninį gyvenimą, o moteriškumui paliekama žemesnė namų, šeimyninio gyvenimo sfera, užimama ne tik moterų, bet ir vergų bei prekeivių. Buvo manoma, kad pilietis didvyris turėtų

laikytis atokiau nuo namų sferos, išsivaduodamas nuo pernelyg didelių poreikių ar troškimų.

Neatsitiktinis dalykas, kad nuogumas, kuris taip dažnai vaizduojamas aštuonioliktojo amžiaus pabaigos neoklasicistinėje Europos tapyboje, buvo siejamas su pilietiškumo diskursu. Manyta, kad ruošiantis mūšiui nusirengiančių piliečių vaizdai turėtų padėti tiems, kuriems iš tikrųjų rūpi visuomenės gerovė, atsikratyti pernelyg didelių poreikių. Apskritai tie paveikslai perteikdavo gilų nepasitikėjimą komercija, kuris persunkia visą pilietiškumo diskursą, siejantį pilietinę dorybę su išsižadėjimu, su moraline ir fizine savikontrole. Ir priešingai, prabangos pomėgis susilpninąs herojišką piliečio valią. Prabanga vyrus paversdavusi vos ne 'moterimis', kurios kartu su vergais ir prekeiviais buvo laikomos žemesnės prigimties negu piliečiai.

Dabar jau galime aiškiau apibūdinti pilietiškumo diskursą. Pirmiausia turime pabrėžti, kad pilietinė dorybė, kurią jis laiko pavyzdžiu, aiškiai nėra šiuolaikinė dorybė, t. y. postkrikščioniška. Šis diskursas neidentifikuoja moralinių principų, įpareigojančių kiekvieną individą. Jis veikiau iškelia solidarumo, atsidavimo grupei dorybę, labai mažai tepasakydamas ar tepaklausdamas, ko ta grupė siekia. Pilietiškumo diskursas neimplikuoja teisingumo ar lygybės principo. Todėl, vartojant šiuolaikinius terminus, galima sakyti, kad šis diskursas neturi jokio moralinio turinio.

Ir iš tikrųjų, įdėmiau pasižiūrėję į tai, kaip šis diskursas subordinuoja namų, šeimos gyvenimą ir kiek jam rūpi visuomeninė arena, pamatysime, kad jo šaknys nueina į radikaliai hierarchinį ar aristokratinį visuomenės modelį. Juk rūpinimasis namų reikalais yra, *ex hypothesi*, socialiniu atžvilgiu žemesnių visuomenės narių – moterų, vergų ir prekeivių – reikalas. Taigi svarbiausias šio diskurso bruožas yra kategoriškos pilietiškumo ir socialinės lygybės išimtys. Piliečiai yra lygūs, bet jie viešpatauja

visuomenėje, kurią sudaro žemesni už juos. Išties ironiška, kad pilietiškumo vizija, taip žavėjusi aštuonioliktojo amžiaus europiečius, slėpė savyje aristokratiškas užmačias, kurios buvo dar radikalesnės už tas, kurias jie siejo su atstovaujamosiomis institucijomis, paveldėtomis iš viduramžių Europos.

Tad dar kartą vaizdiniai, siejami su pilietiškumo diskursu, suteikia mums puikią galimybę spręsti šią problemą. Senovės piliečių elgesyje yra kažkas teatrališko. Taip yra todėl, kad senovės piliečiai visa laiką puikuojasi prieš žemesnius už save. Tad šie piliečiai priversti užimti atitinkamas pozas, kad parodytų savo vaidmens pranašumą – jei tik įmanoma, nustebindami auditoriją, priversdami ją stebėtis jų drąsa ir atsidavimu bendram tikslui. Neatsitiktinai Bruto, besiruošiančio paaukoti savo sūnų dėl tariamos pilietinės pareigos, įvaizdis taip dažnai mirgėjo aštuonioliktojo amžiaus neoklasicistinėje tapyboje.

Apskritai žiojėja gili moralinė praraja tarp pasaulio, kurį vaizduoja šis pilietiškumo diskursas, ir šiuolaikinio pasaulio. Ją išryškina radikaliai skirtingos laisvės koncepcijos. Anot pilietiškumo diskurso, „būti laisvu" reiškia užimti socialiniu atžvilgiu aukštesnę padėtį, turėti piliečio statusą. „Būti laisvu" reiškia turėti pilietybės privilegijas – dalyvauti viešuose susirinkimuose, kalbėti juose ir balsuoti. Laisvė nereiškia teisių, kuriomis naudotųsi visi visuomenės nariai. Todėl laisvė čia yra ne moralinis principas ar vertybė, į kurią visi galėtų apeliuoti šiuolaikiškai. Su klasikiniu respublikonizmu siejamos laisvės idėjos esminis požymis – tai mums taip gerai pažįstamos moralinės, arba prigimtinės, lygybės prielaidos nebuvimas.

Dar vienas pilietiškumo diskurso bruožas yra neabejotinai karingos jo konotacijos. Kita monetos pusė yra tai, kad jis nuvertina darbą. Ir šiuo atžvilgiu šis diskursas atgaivina požiūrį, paimtą iš jo pirminio konteksto – senovės miesto-valstybės pasaulio, kur nebuvo aiškaus skirtumo tarp karinės ir ekonominės

veiklos. Ir iš kur ji galėtų atsirasti? Juk senovėje vienas iš karo ir užkariavimų tikslų buvo priešų paėmimas į vergiją. Todėl nieko nuostabaus, kad darbas buvo laikomas negarbingu užsiėmimu. Jis asocijavosi su pralaimėjimu ir su žemesne socialine padėtimi.

Pradedant aštuonioliktuoju amžiumi pilietiškumo diskursas apsivalė nuo šių konotacijų. Jis iš dalies buvo pritaikytas prie šiuolaikinio pasaulio moralinių įsitikinimų. Vis dėlto net dabar esama anų atgarsių, perkeliančių vertybes, įtvirtintas aname diskurse. Pirma, šis mąstymo būdas, regis, turi omeny palyginti mažą visuomenę, kurioje visi vienas kitą pažįsta, kad būtų įmanoma realizuoti dalyvavimo ir pilietinės dvasios potencialą. Viešų susirinkimų reikalavimas, norint kartu svarstyti, balsuoti, suponuoja atitinkamą valstybės dydį – ji turi būti maža. Tik tada įmanoma prižiūrėti, kad kiekvienas atliktų savo pareigą. Antra, šis požiūris reikalauja visuomeninius reikalus kelti aukščiau už asmeninius ar šeimyninius. Jis rodo įsakmų visuomeninio gyvenimo ar pilietiškumo reikalavimų pobūdį ir teigia, kad savęs išsižadėjimas, atsidavimas visuomenės reikalams yra žmogaus *telos* (tikslas). Trečia, ir toliau keliama mintis, kad vienintelis reikšmingas, t.y. piliečio, vaidmuo reikalauja susilaikymo, reikalauja vengti prabangos ir norų, kurie galėtų sumažinti pasiryžimą aukotis visuomenės labui. Dėl to šiam mąstymui būdingas gilus nepasitikėjimas komercija ir rinka, jei ne iš tikrųjų, tai bent jau potencialiai pilietiškumui kenkiančiais dalykais.

Dabar leiskite man pasakyti savo nuomonę apie šį pilietiškumo diskursą, prieš pereinant prie jo varžovo – pilietinės visuomenės diskurso. Stulbina tai, kad pilietiškumo diskursas gali pasitarnauti atbaidant būsimuosius piliečius jo reikalavimų totalumu ir visuomeninio gyvenimo griežtumu. Šis griežtumas gali paskatinti atmesti aktyvų pilietiškumą dėl ne tokio reiklaus, į vartotoją orientuoto demokratijos modelio. Negana to, žiūrint iš moralinių pozicijų, šio diskurso pretenzijos piliečių atžvilgiu

atrodo nepagrįstos. Visada išlieka pavojus, kad jis gali būti pasiglemžtas kokiam nors negeram tikslui ar kokios nors moraliniu atžvilgiu nepriimtinos organizacijos. Tam tikra prasme pilietiškumas, idealizuojantis klasikinį modelį, yra veikiau estetinio nei moralinio pobūdžio – malonu reikalauti savo teisių, suvokti savo socialinį pranašumą, daryti įspūdį žemesniems už save.

Dabar panagrinėkime 'demokratinės visuomenės' idėjos sampratą ir su ja susijusį pilietinės visuomenės diskursą. Skirtumas iš karto krinta į akis. Pilietinės visuomenės diskursas prasideda ne nuo grupės, o nuo individo. Jis grindžiamas moralinės, arba prigimtinės, lygybės prielaida, sukurdamas veikiau bendrą visiems žmonėms, o ne kurios nors konkrečios visuomenės nariams, statusą. Ši moraliniu atžvilgiu lygi padėtis duoda individams – čia individo terminas iš tikrųjų įgauna savo tikrąją prasmę – galimybę kelti vieni kitiems svarius lygybės reikalavimus, kuriais turėtų vadovautis mūsų socialinės ir politinės struktūros.

Pilietinės visuomenės diskurso kilmė sudėtinga. Jis formavosi kaip graikų filosofijos, romėnų teisės ir krikščioniškosios teologijos lydinys. Bet jo kilmės klausimas neturėtų mūsų pernelyg užgaišinti. Čia svarbiausia yra sąžinės laisvės ir prigimtinės lygybės prielaida – į ją reikėtų žiūrėti kaip į lygaus traktavimo principą, nebent kas nors pateiktų įtikinamų etinių argumentų, kad žmones reikia vertinti skirtingai. Ši lygybės prielaida padarė moralinę diskurso tradiciją šiuolaikinės Europos raidos ašimi. Ši tradicija perėjo kelis skirtingus etapus. Viduramžiškoji prigimtinės teisės samprata nutiesė kelią septynioliktojo amžiaus visuomenės sutarties teorijai ir aštuonioliktojo amžiaus pilietinės visuomenės teorijai, kuri savo ruožtu suformavo devynioliktojo ir dvidešimtojo amžiaus liberalizmą. Vis dėlto vienas dalykas išliko pastovus: tikėjimas žmonių moraline lygybe buvo svarbiausias visais etapais ugdant tai, kas dabar vadinama mūsų doroviniais jausmais.

Aš noriu ginti teiginį, kad ši dorovinio diskurso tradicija vidujai susijusi su Europos visuomenės raida nuo viduriniųjų amžių pradžios. Per keletą šimtmečių ji įnešė lemiamą indėlį į tai, ką galima pavadinti socialine revoliucija. Jos idėjos ir vertybės sukūrė prielaidas istoriškai beprecedentinio visuomenės tipo – demokratinės visuomenės – atsiradimui Europoje. Išskirtinis demokratinės visuomenės bruožas yra tai, kad ji vengia bet kokių privilegijų, savo teisinę tvarką grįsdama labiau individų teisėmis ir pareigomis negu kastų, korporacijų ar šeimos reikalavimais.

Deja, devynioliktajame amžiuje demokratinės visuomenės atmainai, kurią sukūrė pilietinės visuomenės diskursas, buvo prikabinta „kapitalistinės" etiketė. Nuo tada net demokratinės visuomenės gynėjai kentėjo nuo tos etiketės, kurią primetė šmaikštūs socialistiniai liberalizmo kritikai. Lieka tik apgailestauti, nes demokratinės visuomenės įvardijimas kapitalistine užmaskuoja ją sukūrusių įsitikinimų esmę. „Kapitalistinės" etiketė suteikia šiuolaikinės demokratinės visuomenės kritikams daugiau progų negu reikėtų. Tai implikuoja nelyginant kokį istorinį materializmą ir sustiprina paplitusią nuomonę, kad ekonominiai faktoriai visada lemia istorinius pasikeitimus, be to, atitraukia dėmesį nuo būdų, kuriais tikėjimas žmonių sąžinės laisve ir toliau galėtų sudaryti rinkos ekonomikos poveikio kritikos pagrindą, stimuliuodamas tolesnę demokratinės visuomenės idėjos plėtrą.

Jei įdėmiau pasižiūrėsime į normas, susijusias su šiuo pilietinės visuomenės diskursu, tai greit taps aišku, kodėl tos trys sąvokos – asmens autonomija, žmogaus teisės ir sutartis – taip glaudžiai susijusios su šio diskurso plėtote. Kai teisė įsakinėti ir pareiga paklusti jau nebesiejami su skirtingais socialiniais vaidmenimis, nulemtais kilmės, tuomet išeina, kad laisvė yra prigimtinė teisė, kurią reikėtų pripažinti visiems. Juk jei visų

dorovinė padėtis vienoda, tai turėtų būti ir sritis, kur kiekvienas individas galėtų pats priimti sprendimus ir veikti be apribojimų. Taip dramatiškai šis diskursas atskleidžia asmeninės autonomijos idealą.

Štai kodėl šis diskursas yra glaudžiai susijęs su žmogaus teisių sąvoka. Jis pripažįsta individo teisių gynimą kitų individų – esant reikalui ir pasaulio – atžvilgiu, atkakliai tvirtindamas, kad žmogaus autonomijos gynimas yra savigarbos sąlyga. Tokia sąvoka vargu ar egzistavo antikoje. Atkakliai pabrėždamas pagrindines žmogaus teises, šis diskursas faktiškai atskiria asmeninę, privačią sferą nuo visuomenės sferos, pilietinės visuomenės sferą nuo valstybinės sferos. Yra sfera, kurioje į asmeninių tikslų siekimą jau nebežiūrima su panieka kaip tai daro pilietiškumo diskursas. Nuo šiol Vermeerio skaitančiai laišką merginai jau tikrai *nereikėtų* bijoti palyginimo su Davido Brutu, iškėlusiu peilį, kad paaukotų savo sūnų visuomenės labui. Asmeninių tikslų siekimas jau pateisinamas ir ginamas, bent jau tol, kol tie tikslai neprieštarauja teisingumui. Taigi pilietinė visuomenė yra sfera, kurioje individai gali rinktis vadovaudamiesi sąžine ir yra ginami teisinių normų. Lemiamas vaidmuo, kuris priskiriamas žmogaus pasirinkimui, patvirtina, kad šis diskursas itin vertina sutarties vaidmenį.

Visuomenės sutartimi grindžiamas modelis reiškia, kad svarbiausias vaidmuo priskiriamas pasirinkimui, kad socialiniai santykiai valdomi lygybės ir savitarpiškumo principų. Šis sutarties modelis aiškiai nurodo: kad pareigos būtų tikromis pareigomis, jos turi būti prisiimtos paties žmogaus. Tad šiame diskurse laisvė jau nebereiškia aukštesnio socialinio statuso – piliečio statuso, o tampa moraliniu principu, į kurį gali apeliuoti kiekvienas. Štai kodėl „lygi laisvė" sudaro pačią šiuolaikinės liberaliosios minties esmę.

Apskritai Naujųjų laikų Europoje pilietinės visuomenės diskurso plėtotei būdingas visiškas tradicinių prielaidų pasikeitimas. Užuot laikęs socialinę nelygybę 'prigimtine' ir todėl nereikalaujančia jokio pateisinimo, pilietinės visuomenės diskursas gina prielaidą, kad lygybė yra prigimtinė. Tačiau šis radikalus prielaidų pasikeitimas turėjo revoliucionį poveikį, nes paaiškėjo, kad nuo to momento visuomeninės padėties ir traktavimo skirtumų jau nebebus galima laikyti savaime suprantamu dalyku. Juos reikia pagrįsti moraliniais argumentais. Paveldėtos pavaldumo formos buvo, taip sakant, laikomos kaltomis, jei tik nebuvo įrodomas jų „nekaltumas". Suteikdamas mastelį paveldimiems socialiniams vaidmenims įvertinti, šis diskursas tapo revoliuciniu instrumentu, ilgainiui Europoje sukurdamas precedento neturintį visuomenės tipą – demokratinę visuomenę. Lygybė prieš įstatymą pakeitė privilegijas kaip pagrindinį socialinės organizacijos principą.

Kitas būdas įrodyti tą patį – tai sakyti, kad šis diskursas radikliai pakeitė vaidmenų struktūrą Europoje. Tai jis padarė įvesdamas pirminį individo vaidmenį ar statusą, kuriuo naudojasi visi lygiai. Jis iš esmės skiriasi nuo antrinių vaidmenų, kuriuos individai gali atlikti (sutuoktinio, stomatologo, kareivio, dukters ir t. t.). Vadinasi, šis diskursas atribojo moraliai lygius subjektus nuo jų konkrečių socialinių vaidmenų, skatindamas juos pačius traktuoti save ne vien kaip atliekančius tam tikrus vaidmenis – kitaip sakant, kaip individus, kurių identiteto *neišsemia* konkretūs socialiniai vaidmenys, tenkantys jų daliai.

Kaip tik šiuo atžvilgiu demokratinė visuomenė Europoje ir skiriasi nuo tradicinių visuomenių. Pastarosiose sąlygos, suteikiančios socialinį statusą ar vaidmenis, kartu ir pateisindavo juos. Nebuvo aiškios ribos tarp aprašymo ir pateisinimo, o skirtumas tarp pirminių ir antrinių vaidmenų demokratinėje visuomenėje tą ribą daro ne tik įmanomą, bet ir būtiną. Štai kodėl pilie-

tinės visuomenės diskurso plėtotė paveldėtos statuso ir traktavimo nelygybės kritiką darė vis sistemingesne ir subtilesne. Esant naujoms lygų traktavimą ginančioms prielaidoms, buvo pradėta vieną po kito įdėmiai analizuoti socialinius skirtumus. Tad nuosavybė, kaip pilietinį statusą lemiantis veiksnys, buvo atmesta (pavyzdžiui, rinkimų teisė jau nebepriklausė nuo turto cenzo), tėvų valdžia vaikų atžvilgiu smarkiai sumažėjo, moterų išnaudojimas buvo diskredituotas (moterys įgijo lygias teises su vyrais kaip nuosavybės savininkės ir rinkėjos), o vėliau ir diskriminavimą rasiniu ar lyties atžvilgiais imta laikyti įžeidžiamu, dažnai net neteisėtu dalyku.

Ši paveldimų statusų ar priklausomybės formų kritika sukūrė tai, kas neabejotinai yra giliausia europiečių reikmė – troškimą tokios statuso lygybės, kuri patvirtintų mūsų kaip individų orumą. Tačiau tas troškimas savo ruožtu turėjo nepaprastai svarbią *nenumatytą* pasekmę. Reikalavimas visus traktuoti kaip lygius pamažu bet nesulaikomai kūrė naują socialinės organizacijos modelį. Tai modelis, įtvirtintas dviejų charakteringiausių šiuolaikinės Europos institucijų – nacionalinės valstybės ir rinkos. Nacionalinė valstybė atsirado kaip organas, kuriantis ir saugantis individualias teises, kaip pilietinės lygybės instrumentas, o rinkos ekonomika suklestėjo kaip tiesioginė pilietinės lygybės pasekmė. Juk teisę judėti, pirkti ir parduoti (įskaitant savo paties darbą) – kartu su *būtinybe* tai daryti – galima laikyti kita pilietinės lygybės puse. Štai kodėl daugybės tradicinių statuso ir traktavimo nelygybių atmetimas išlaisvino vis daugiau į rinką orientuotų žmonių, ypač pastaruoju metu, kai darbo jėgos rinką masiškai užplūdo moterys.

Žinoma, dėl tokios institucinės raidos Europoje itin pakilo organizuotumo lygis, kuris toli pranoko vergovinę ekonomiką, palaikiusią senovės miestus-valstybes. Juk naujoji individualių teisių ir rinkos struktūra, besiremianti moralinės lygybės

prielaida, skatino vis didesnį darbo pasidalijimą, o ekonominė savitarpio priklausomybė – vietinio patriotizmo (senovės miestų, feodalinės Europos provincijų) silpnėjimą ir politinių, ekonominių bei socialinių santykių centralizaciją. Tačiau, nors tai buvo nenumatyta pasekmė, šis naujasis organizacinis lygis atsirado iš ryškiausio europiečių moralinio poreikio – atsiliepti į demokratinį pilietinės lygybės ir lygios laisvės reikalavimą bei sustiprinti jį. Tačiau kaipgi šis aiškus europiečių pilietinės lygybės ir demokratinės visuomenės siekis prarado poreikį turėti demokratinį valdymą ir ugdyti pilietiškumą?

Tai buvo ir lieka didžiausias rūpestis. Klasikinio respublikonizmo ar pilietiškumo diskursas jau nuo seno demokratinio valdymo idėją siejo su vietiniu patriotizmu, su piliečių poreikiu lankyti susirinkimus ir dalyvauti valstybės valdyme. Tačiau šiuolaikinėje Europoje socialinės lygybės siekimas pamažu sukūrė naujo masto institucijas – nacionalines valstybes ir rinką – kurios viešuosius debatus ir viešą sprendimų priėmimą padarė labai tarpiškus ir sunkiai suprantamus. Dėl to lygaus valdžios pasidalijimo idealas, kurį atstovavo senovės piliečių susirinkimai, tapo panašus į žaltvykslę. Jau vien dėl demokratinės visuomenės masto pasiekti aktyvaus pilietiškumo, atrodo, apskritai neįmanoma. Visuomenė tapo pernelyg sudėtinga, politinė valdžia pernelyg centralizuota, o ekonominių sprendimų priėmimas itin neaiškus.

Tačiau, kita vertus, mes ir toliau nori lygaus dalyvavimo valstybės valdyme. Juk pilietiškumo diskursas tapo mūsų pokalbiu su savimi. Norime būti ne tik vartotojai, bet ir piliečiai. Štai kur slypi šiuolaikinės demokratijos dilema, giliai įsišaknijusi mūsų sąmonėje. Vienos lygybės rūšies – pilietinės lygybės arba lygybės prieš įstatymą – siekimas kaip nenumatytą pasekmę inspiravo tokį socialinės organizacijos mastą, kuris akivaizdžiai daro neįmanomą aktyvų pilietiškumą ar politinį dalyvavimą.

Tačiau pažvelgę į savo vidų matome, kad negalime atsisakyti noro kaip lygūs dalyvauti priiminėjant valstybinius sprendimus, būti aktyvūs piliečiai. Neturėti savo dalies valstybės valdyme yra tarsi moralinis įžeidimas.

Vadinasi, norime nesuderinamų dalykų? Prieštaringasis aštuonioliktojo amžiaus pradžios rašytojas Bernardas de Mandeville'is įrodinėjo, kad taip. Jo nuomone, jei mes iš tikrųjų norime pilietiškumo ir pilietinių dorybių, tai turime priimti ir pasekmes – t. y. panaikinti „pasigailėtiną ir menką" visuomenę su jos biržomis, poreikių augimu ir toli pažengusiu darbo pasidalijimu – būdingais šiuolaikinės Vakarų demokratinės visuomenės bruožais. O jei, kita vertus, nuspręsime skatinti prekybą ir siekti klestėjimo, tai, įrodinėjo Mandeville'is, turėsime apsieiti be senovės idealo – aktyvaus pilietiškumo, piliečių didvyrių.

Ar nėra būdo įveikti šią dilemą? Buvo ištirti du keliai. Pirmasis, kurį andai jau aptarėme, siūlo bendrumo sąvoką kaip priemonę ar priešnuodį nuo interesų susidūrimų, kylančių augant poreikiams. Buvo siūlomi įvairūs bendrumo modeliai – nuo Rousseau moralios bendruomenės, valdomos 'bendrosios valios', iki Durkheimo pereinamųjų susivienijimų ir gildijų socializmo. Visa bėda, kad šie bendrumo modeliai, atrodo, dažnai kelia pavojų piliečių lygybei, kuri yra didelis šiuolaikinės Europos pasiekimas. Norėdami pašalinti prarają tarp pilietinės visuomenės ir valstybės, jie kelia pavojų asmens autonomijai, visiškai integruodami individus į grupę ar bendruomenę.

Tačiau yra ir kitas būdas, kuriuo galima pamėginti aktyvų pilietiškumą sutaikyti su pilietine visuomene ir su naująja jos organizacija. Tai įmanoma padaryti pasitelkiant siauresnę pilietiškumo sąvoką, nereikalaujančią visiško individo susiliejimo su grupe, kuris buvo būtinas senovės piliečiams didvyriams. Tad mums reikia tokios pilietiškumo sampratos, kuri pripažintų asmeninės sferos svarbą ir teisėtumą bei sutiktų su tuo, kad

valstybinės, visuomeninės sferos reikalavimus piliečiams apribotų teisingumas, suprantamas kaip šios lygios laisvės garantija. Kartu ši pilietiškumo samprata turėtų reikalauti tokios valstybės formos, kuri galėtų sutelkti mus kaip aktyvius piliečius.

Šiuolaikinis pilietiškumas reikalauja, kad senovės pilietis didvyris palįstų po šaltu dušu, o po to apsirengtų. Siauresnės pilietiškumo doktrinos subjektas bus ne senovės didvyris, nusirengęs ir pasiruošęs kovai, o paprastas šiuolaikinis žmogus, norintis vykdyti savo pareigas komiteto susirinkimuose ir kartu nekantraujantis kuo greičiau grįžti namo.

Tokia siauresnė, ribota pilietiškumo doktrina natūraliai įsilieja į pasikeitusią valstybės formą. Štai kodėl konstitucinės formos tokios svarbios ir joms reikėtų skirti labai daug dėmesio diskusijose apie politinę Europos integraciją. Konstitucinės formos yra daug perspektyvesnės už kitas priemones bent jau iš dalies sutaikyti du potencialiai priešiškus lygybės siekimus, tūnančius giliai mumyse. Viena vertus, daugelio pagrindinių žmogaus teisių oficialus įtvirtinimas sustiprina pilietinės visuomenės pagrindą, apribodamas valstybės teisinių veiksmų sferą. Kita vertus, kiek įmanoma daugiau valdžios perduodant vietiniams ir regioniniams valdymo lygiams, padidėja valstybės gebėjimas skatinti pilietiškumą. Jei tokia nacionalinės valstybės forma – pirmasis žingsnis, tai federalizmas – natūralus jos tęsinys. Federalizmas labiau už bet kurią kitą valstybės formą leidžia *iš principo* suderinti pilietiškumo ir pilietinės visuomenės, valstybinės, visuomeninės ir privačios sferų reikalavimus. Tai padaryti jis gali padėdamas autonomiškiems individams, kurie kartu yra ir piliečiai, nauju žvilgsniu pažvelgti į savo pačių interesus – žvilgsniu, kuris nejučiomis veda nuo siaurų asmeninių interesų prie nacionalinių ir dar platesnių. Šitaip federalizmas tvirtai prikausto individą prie įvairių susivienijimų.

Štai kodėl Europai reikia subtilios konstitucinės reformos, aiškiau tariant, naujos konstitucinės tvarkos, jei norime pradėti spręsti šiuolaikinės demokratijos dilemą, kurios esmė yra noras iš visuomeninio, valstybinio gyvenimo gauti daugiau negu esame pasiruošę jam duoti. Trokštame gauti dalį valdžios, kartu norėdami, kad mus paliktų ramybėje.

4

KAIP DIDŽIOJI BRITANIJA NETEKO SAVO BALSO

Savivaldos teikiamos naudos vizija yra tai, ko jokiu būdu neturėtume prarasti. Neturėtume prarasti todėl, kad nuo to priklauso mūsų savigarba. Ir neatsitiktinai ši vizija vyravo ilgoje įnirtingoje aštuonioliktojo ir devynioliktojo amžių kovoje kuriant atstovaujamąją valdžią ar laisvas institucijas kontinentinėje Europoje. Ir tai veda mus į Didžiąją Britaniją. Iš pirmo žvilgsnio galėtų atrodyti ekscentriška nuo bendrųjų idėjų apie demokratiją pereiti prie britų konstitucijos svarstymo. Tačiau yra dvi svarios priežastys.

Pirmoji ta, kad Didžioji Britanija sukūrė šiuolaikinę atstovaujamąją valdžią – valdymo formą, kuri buvo priimta visoje Europoje ir paplito didelėje likusio pasaulio dalyje. Aštuonioliktajame ir devynioliktajame amžiuje kontinentinės Europos liberalai į britų konstituciją žiūrėjo kaip į kokį stebuklą. Ji įkvėpė viltį ir gynė jų politines ambicijas. 'Britų laisvės' vizija pleveno virš Europos. Kontinentinės Europos liberalų anglofilines nuotaikas žadino ne tik britų vadovavimas koalicijai prieš Napoleoną ar Britų imperijos plėtra už Europos ribų. Tai nebuvo tik mažesniųjų pagarba britų galybei. Pirmiausia – pasigėrėjimas ta sutarimo kultūra, kurią sukūrė britų politinės institucijos. Net ir dvidešimtajame amžiuje Vestminsterio modelis tebebuvo rodomas kaip pavyzdys, kuriuo turėtų sekti ir kiti, jei tik sugebėtų.

Tad ar nebūtų nuoseklu tikėtis, kad Didžioji Britanija ir toliau pirmaus plėtojant atstovaujamąją valdžią Europoje? Ar ne Didžioji Britanija su jos įžymiąja konstitucine istorija turėtų

vaidinti svarbiausią vaidmenį kuriant federacinę Europą? Tačiau taip neįvyko. Atsitiko veikiau priešingai. Vėlesnės britų vyriausybės ir daugelis britų politinės klasės atstovų į idėją kurti naujas Europos atstovaujamąsias institucijas žiūrėjo skeptiškai, o gal išvis priešiškai. Kartais net atrodo, kad Didžioji Britanija perėmė požiūrį, kurį kadaise gynė generolas de Gaulle'is – vienintelė priimtina Europa esanti nacionalinių valstybių Europa, o ne federacinė Europa.

Tai kas gi lėmė tokį dramatišką idealizmo praradimą? Ar Didžioji Britanija išsižadėjo savo pačios kūdikio? Ar smarkiai britų abejonė dėl ambicingų politinių Europos struktūrų turėtų priversti susimąstyti federalistus? Juk galiausiai į žmonių, turinčių didžiausią Europoje atstovaujamosios valdžios patirtį, abejones negalima numoti ranka.

Manau, atsakyti į šiuos klausimus galima tik atsižvelgus į ypatingą britų valstybės pobūdį. Tai yra antroji priežastis, dėl ko verta pažvelgti į Didžiąją Britaniją. Juk britų valstybės pobūdis paaiškina, kodėl Didžiajai Britanijai šiandien taip sunku konstruktyviai prisidėti prie Europos kūrimo. Tiesą sakant, ji negali to padaryti. Ji neteko savo balso, palyginti stipraus aštuonioliktuoju ir devynioliktuoju amžiais, kai aristokratiškasis britų balsas teikė vilčių liberalams visoje Europoje, ir tai yra išties skaudu. Tačiau ir pamokoma. Tai, ką būtų galima pavadinti britų liberalizmo krize, kurios šaknų reikia ieškoti savitoje britų valstybės prigimtyje, atskleidžia svarbią tiesą apie atstovaujamąją valdžią.

Juk įdomiausias klausimas apie nūdienos Didžiąją Britaniją – kodėl ji, du šimtmečius gynusi liberaliąsias vertybes Europoje ir visame pasaulyje, nutilo. Užuot buvusi atstovaujamosios valdžios, pilietinės laisvės ir socialinių sąlygų gerinimo gynėja, Didžioji Britanija traktuojama – ir ne tik jos partnerių Europoje – kaip stokojanti entuziazmo didesniems darbams ar idealams.

Užsienio stebėtojai netgi mato požymių, jog pilietines laisves britų politinė sistema gina prastai, be to, akivaizdu, kad visuomenė jomis domisi menkai.

Kodėl britų liberalizmas pasirodė esąs toks netvirtas? Pagrindinė priežastis yra daug paprastesnė negu daugelis mano. Ji susijusi su idėjomis arba įsitikinimais. Liberalizmo likimo Didžiojoje Britanijoje apmąstymai iš karto priverčia susidurti su ideologijos klausimu – sąvoka, kuria taip dažnai ir, regis, taip pagrįstai, buvo piktnaudžiaujama. Nepaisant to, aš abejoju, ar įmanoma suprasti dvidešimtojo amžiaus pabaigos britų liberalizmo *malaise* (ligą), rimtai neatsižvelgus į ideologijos vaidmenį. Tradicinis britų sutrikimas, susidūrus su bendrosiomis idėjomis, – tas sutrikimas, kuris įkvėpė tiek komiškų kūrinių, pats savaime rodo, kur ieškoti tos nelaimės priežasties.

Kiekviena stabili visuomenė remiasi jos narių požiūriu į pasaulį – kaip žvelgiama į dalykus, kurie suponuoja bendrus lūkesčius ir įgalina bendradarbiavimą bei pateikia taikaus konfliktų sprendimo būdus. Be tokių bendrų įsitikinimų visuomenės nariai negali turėti jokio aiškaus siekimų modelio. Žmonės išmetami į pasaulį, turėdami tik identiteto fragmentus. Stokojant požiūrio ar identiteto *branduolio*, jie gyvenime vargiai galės laikytis kokio nors nuoseklaus kurso.

Ar britų visuomenė pastaruoju metu išugdė tokį savo narių požiūrį? Manau, ne. Tuo metu, kai kitos Europos visuomenės per porą pastarųjų šimtmečių oficialiai priėmė liberalius principus, išdėstytus rašytinėse konstitucijose, britų visuomenė ir toliau ieškojo vienybės veikiau elgsenos, papročių, o ne idėjų sferoje. Ji neskatino diskusijos apie ideologiją, mieliau pasikliaudama mandagumu kaip visuomenės sutelkimo priemone. Jos šūkiai buvo padorumas ir sveikas protas. Britų visuomenė didžiavosi tuo, kad ji esanti „plati bažnyčia" – tai yra eklektiška ir prisitaikėliška. Tačiau šis pragmatiškas būdas, susijęs su ankstyvaisiais

atstovaujamosios valdžios pasiekimais Didžiojoje Britanijoje, padarė didelę žalą. Didžioji Britanija siekė sutarimo dėl veikimo būdo, t. y. parlamentinio valdymo. Tačiau tai veikimo būdas, kuris oficialiai *nėra* apribotas liberalių principų.

Taip ankstesnioji Europos liberalizmo tėvynė tapo tik abejotinai liberali. Kaipgi tai atsitiko? Galima išskirti keturis svarbiausius epizodus. Pirmasis iš jų buvo specifiškai angliškas reformacijos variantas. Nesvarbu, ką dar būtų galima pasakyti apie Anglijos Bažnyčią, nekelia abejonių tai, kad ji atstovauja tokiai krikščionybės formai, kuri nuvertino idėjas, būdama labiau linkusi suderinti skirtingas nuomones ir frakcijas nacionalinėje Bažnyčioje negu užimti aiškios doktrinos poziciją. Šiuo atžvilgiu ji skyrėsi ir nuo poreformacinės Romos Bažnyčios, ir nuo reformatų Bažnyčių kitose Europos šalyse. Todėl Anglijos Bažnyčiai nepavyko niekuo prisidėti prie socializacijos proceso, kaip tai padarė Bažnyčios, akcentuojančios doktriną (tai, regis, paaiškina, kodėl presbiterionai škotai Anglijoje laikomi labiau į save orientuotais ir asketiškesniais). Anglijoje labiau vertintas „protingas" elgesys nei teisingi įsitikinimai. Neabejotina pasekmė buvo ta, kad žmonės ilgainiui įprato gyventi veikiau pagal jų socialinę padėtį atitinkančius standartus nei ieškoti motyvų bendrosiose idėjose apie žmogų, jo teises ir pareigas. Tikriausiai todėl Aristokratiškoji iš Jane Austin romanų pažįstama Bažnyčia pasidarė sunkiai atskiriama nuo vietos visuomenės hierarchijos.

Antrasis epizodas priskirtinas aštuonioliktojo amžiaus pabaigai ir devynioliktojo amžiaus pradžiai. Kadangi pilietinė lygybė, parlamentinės institucijos ir palyginti atvira aristokratija užtikrino tam tikrą socialinio mobilumo laipsnį, anglų viduriniosios klasės neišsiugdė „karingo" požiūrio į griežtesnę kastų sistemą, priešingai nei kontinentinės Europos šalių buržuazija, ypač Prancūzijoje. Tačiau tylaus anglų aukštesniosios ir viduriniosios klasės kompromiso kaina ir vėl buvo idėjų nuvertinimas.

Juk tas kompromisas buvo grindžiamas veikiau bendrais interesais ir bendru jų siekimo būdu nei bendromis idėjomis. Arogantiškas vigų politikos stilius šalies mastu ir žemvaldžių stilius konkrečiose vietovėse klestėjo labiau palenkdami savo pusėn kitų interesus nei formuodami visuomenės įsitikinimus ar kurdami doktriną. Jie veikė remdamiesi labiau nuojauta, kokių permainų reikia, o ne sisteminga reformų ar demokratizacijos programa. Bet kokia „radikali" programa būtų kėlusi nerimą „mandagių" pokalbių dalyviams Jane Austin aprašytose svetainėse.

Trečiasis epizodas – iš devynioliktojo amžiaus pabaigos. Kadangi britų viduriniosioms klasėms nebuvo reikalo formuoti radikalaus kovingo požiūrio, jos neturėjo ar beveik neturėjo ką pasiūlyti esantiems ant žemesniojo socialinio laiptelio ir norintiems kilti aukštyn. Negana to, keldami didelį aristokratų susierzinimą, bent jau viduriniųjų britų klasių aukštesnieji sluoksniai demonstravo pusiau aristokratiškas manieras. Jų sąjunga su senesniąja žemvaldžių klase, prisidėjus uždaroms privilegijuotoms mokykloms ir atsiradus būtinybei valdyti imperiją, išugdė kai kuriuos kastinius jų įsitikinimus. Manieros ir kalbėsenos būdas atskyrė juos nuo likusios visuomenės dalies ir suformavo tokias pažiūras, kurios negalėjo tapti bendromis visiems, nes rėmėsi kitos visuomenės dalies priklausomybės prielaida.

Tad priešingai nei amerikiečių ar prancūzų, britų viduriniosios klasės neturėjo koncepcijos tokios visuomenės, kuri būtų *iš principo* atvira. Jau pats jų egzistavimo ir kalbos stilius suponavo pavaldžios klasės buvimą. Dėl tokio savo įvaizdžio anglų viduriniosios klasės negalėjo veikti kaip nedviprasmiški individualistinio visuomenės modelio skleidėjai. Dėl to atsiradęs klasinio identiteto įamžinimas, be abejo, prisidėjo prie liberalų partijos nuosmukio – dvidešimtojo amžiaus pradžioje ją išstūmė nauja, savo klasinę priklausomybę suvokianti leiboristų partija.

Ketvirtasis epizodas pats naujausias. Nusivylę daug metų po Antrojo pasaulinio karo trukusia pusiau korporacine politika ir tuo, ką jie laikė šliaužiančiu socializmu, britų viduriniųjų klasių žemesnieji sluoksniai pradėjo priešintis aristokratiškam stiliui, kuris taip ilgai dominavo valdymo aparate ir partijose. Įprotis raminti nepatenkintas grupes (nuo visuotinės rinkimų teisės įsigaliojimo ir valstybės gerovės laikų) paskatino neribotą valstybinio sektoriaus augimą. O nuo šios tendencijos labiausiai nukentėjo viduriniųjų klasių žemesnieji sluoksniai, negavę iš to tiek naudos, kiek gavo organizuota darbininkų klasė ar aukštesnieji visuomenės sluoksniai. Besiverčiantys privačia praktika kvalifikuoti darbininkai ir smulkūs verslininkai jautė vis didėjančią grėsmę ir grįžo prie ekonominio liberalizmo branduolio – laisvosios rinkos ir jos doktrinos, atskirtos nuo bet kokio socialliberalizmo. Juk toks liberalizmas, jų nuomone, buvo susijęs su prisitaikančiu, bet neprincipingu paternalistiniu politikos stiliumi, vedančiu prie steitizmo (valstybinio reguliavimo politikos) ir jų pačių žlugimo. Tokia reakcija lėmė išskirtinį ponios Thatcher vaidmenį devintajame dešimtmetyje.

Tam tikra prasme tetčerizmas reiškė doktrinos sugrįžimą į anglų visuomeninį gyvenimą po ilgesnio laiko. Tai padrąsino. Tačiau tetčerizmas buvo nenuosekli doktrina: liberalizmas, stokojantis to, kas suteikia jam humaniškumo ir kilnina, ypač lygių laisvių ir socialinio teisingumo akcento. Užuot pasirūpinusi rinka ir jos galimybėmis, Thatcher vyriausybė beveik visą savo dėmesį skyrė racionalizacijai ir efektyvumui, fiskalinei ir pinigų politikai kartu su plačia privatizacija. Visa tai teisinta apkarpyta liberalizmo versija, kuri buvo nelyginant devynioliktojo amžiaus *laissez-faire* parodija.

Tačiau patekimas į rinką yra svarbiausia prielaida kurti dinamišką ir pajėgią konkuruoti visuomenę. Tai yra pirmas ir, ko gero, subjektyviausias dalykas. Kol atsiranda tikras socialinis

mobilumas, gyvuoja tariamas – t. y. noras užimti aukštesnę socialinę padėtį ir manymas, kad esama galimybių tai padaryti. Kaip tik tikro mobilumo link kontinentinė Europa po Antrojo pasaulinio karo pažengė nepaprastai toli, priartėdama prie amerikietiškojo visuomenės modelio. Vienas iš tokio pasikeitimo ženklų aštuntajame dešimtmetyje buvo tai, kaip „senamadė" ir „klasinė" britų visuomenė atrodė iš kontinentinės Europos atvykusiam jaunimui – didžiulis kontrastas palyginti su aštuonioliktojo amžiaus pabaigos ir devynioliktojo amžiaus pradžios apsilankiusiųjų Anglijoje europiečių įspūdžiais.

Tai kas gi atsitiko? Jau pati anglų visuomenės sėkmė Naujųjų amžių pradžioje iškraipė britų liberalizmą. Tai, ką aštuonioliktajame amžiuje atvykusieji iš kontinentinės Europos vadino britų institucijų „dvasia", slypėjo subtiliuose mechanizmuose, kuriuos jos sukūrė, kad sankcionuotų *ribotą* socialinį mobilumą. Kad ir nedidelis mobilumas išskyrė Didžiąją Britaniją iš Europos šalių, turinčių kastinių visuomenių atgyvenų. Tačiau tie mechanizmai, kurie devynioliktajame amžiuje dėl uždarų privilegijuotų mokyklų ir specializuotų profesijų, darėsi vis sudėtingesni, veikė ir stilių, kalbėseną bei manieras, kurios anglų vidurines klases vis labiau tolino nuo likusios visuomenės dalies.

Išryškėjo dvi nenumatytos pasekmės. Pirma, toks iškilus elitas, arba „isteblišmentas" (valdantieji sluoksniai), turėjo įtakos asmeninių ambicijų prigimčiai, kai pirmenybė teikiama veikiau statusui, o ne valdžiai ar turtams. Svarbiau tapo „kuo nors būti", o ne „ką nors daryti" ir tai neigiamai atsiliepė inovacijoms bei konkurencijai. Tai buvo liūdnos pasekmės tiems, kurie nesiliovė siekti, tačiau dar liūdnesnės daugeliui gabių žmonių, kilusių iš darbininkų klasės ir iš viduriniųjų klasių žemesniųjų sluoksnių – jie vidujai pajuto, kad nebegali nieko, jog yra išstumti iš konkurencijos vien dėl to, kad yra „ne tos rūšies". Tad jau patys mechanizmai, anksčiau leidę ribotą mobilumą, tapo didesnio socialinio mobilumo kliūtimis.

Dabar vienintelis kelias iš tos aklavietės yra sukurti visuomenę, kurioje veiktų visas liberalių idėjų spektras, – vadinamąją „besirūpinančią teisėmis" visuomenę. Liberali konstitucija įtvirtindama teises iškelia paviršiun tvirtą atstovaujamosios valdžios ir socialinio mobilumo ryšį. Ji skatina mobilumą, oficialiai sankcionuodama asmenines ambicijas. Ir priešingai, kliūtimi toms ambicijoms Didžiojoje Britanijoje buvo tai, kad liberalizmą čia imta sieti su paternalistiniu valdymo stiliumi, su globėjiškumu ir pagarba. Tai iš esmės reiškė, kad siekių sąlygas nustatė ne liberali doktrina, o aukštesnioji socialinė klasė. Nerašyta konstitucija tarsi teigė, kad aukščiausias vaidmuo Didžiojoje Britanijoje priskiriamas veikiau manieroms, o ne liberalioms idėjoms. Todėl tokiomis aplinkybėmis šios idėjos negalėjo suvaidinti vaidmens, kurį atlikdavo rašytinės konstitucijos, skatindamos savigarbą ir stiprindamos pilietiškumą.

Štai kodėl tetčerizmo palikimas toks margas. Ponios Thatcher politika devintajame dešimtmetyje veikiau skatino ekonomines permainas ir konkurenciją nei politinę reformą. Tačiau nejučiom ji ne tik atskleidė britų konstitucijos netobulumą, bet ir sukėlė jai pavojų. Juk Thatcher vyriausybės politika greit pasikėsino į daugelio paveldimų institucijų – tų neoficialių priemonių konstitucinėms normoms perdavinėti ir įgyvendinti – nepriklausomumą. Taigi jos politika dar labiau išryškino konstitucinės reformos būtinybę.

Deja, tetčerizmas priminė marksizmą, nes per mažai svarbos teikė politinėms institucijoms. Thatcher atsiskleidė kaip *ekonominė* radikalė, nebijanti permainų ir pasiryžusi britų visuomenę padaryti konkurencingesnę. Tačiau konstitucinėje srityje ji buvo nusistačiusi prieš permainas. Tai labai rimta jos klaida. Juk tam visuomenės tipui, kurį ji stengėsi sukurti, reikėjo oficialesnio liberalaus pagrindo negu galėjo pasiūlyti senoji nerašyta konstitucija.

Tetčerizmą iškėlė septintojo ir aštuntojo dešimtmečių Didžiosios Britanijos negalavimai, pasireiškę neramumais pramonėje, korporatyviniais įpročiais ir ekonomikos smukimo simptomais. Tačiau šie negalavimai, pažvelgus giliau, buvo ne tik ekonominiai. Jie buvo ir politiniai. Nerašyta konstitucija negalėjo užtikrinti to liberalinio identiteto aspekto, kurio taip reikėjo britų visuomenei, atsikračiusiai aristokratinės formos. Negalėdama apginti dorovinio liberalaus identiteto aspekto, nerašyta konstitucija prisidėjo prie Didžiosios Britanijos demoralizavimo. Todėl nenuostabu, kad devintajame dešimtmetyje nusivylimas britų politine sistema itin sustiprėjo. Jis kilo ne tik iš teoretikų, susižavėjusių amerikietiškojo stiliaus Teisių biliu, ar iš centristinių politikų, kuriems kėlė abejonių „laimėtojas pasiima viską" principu grindžiamos rinkimų sistemos teisėtumas. Nusivylimo socialinės priežastys buvo gilesnės ir jos sukėlė ne itin aiškiai išreikštą, bet dėl to dar pavojingesnį cinizmą britų politinių institucijų atžvilgiu.

„Britų laisvė", kuria taip plačiai gėrėtasi aštuonioliktajame ir devynioliktajame amžiais, buvo glaudžiai susijusi su aristokratine visuomenės sankloda. Ji rėmėsi pagarba ir socialine hierarchija, kad apribotų valstybinės valdžios augimą. Vigų normos, suformavusios siekius ir suvaržiusios veiksmus dviem šimtams metų – pavyzdžiui, jos „neleido" Londono vyriausybei kėsintis į vietinės valdžios autonomiją – buvo palaikomos palyginti vieningos valdančiosios klasės. Naujiems tos klasės nariams šios formos tarsi įsigerdavo į kraują kartu su ragaujamu raudonuoju vynu ir portveinu. Nuolat kintančios ir įgyvendinamos tokiais būdais, kurie užsieniečiams atrodė keisti, vigų normos kaip efektyvūs suvaržymai išsilaikė net nepaisant dviejų pasaulinių karų ir pokarinės leiboristų vyriausybės.

Juk ilgą laiką buvo paprasčiausiai laikomasi nuomonės, kad Parlamente turėtų dominuoti turtingoji, nedirbanti klasė, o Parla-

mentas privalėtų skirstyti valdžią priešindamasis pareigūnų kėslams ir tvirtai laikydamas savo rankose vietinius reikalus. Kad ši klasė užtikrins asmens teises, ypač teisę į nuosavybę, taip pat buvo laikoma savaime suprantamu dalyku. Taigi ta konstitucijos dalis, kuri palaikė įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžių pusiausvyrą, gynė vietinę autonomiją ir daugelį asmens laisvių, buvo neoficiali. Tai tik jungtis tarp Didžiosios Britanijos socialinės struktūros ir politinių institucijų.

Tačiau dėl to britų konstitucija tapo labai pažeidžiama socialinių pokyčių. Ir štai kaip tik tuomet pasirodo ponia Thatcher. Jos vyriausybė staiga paspartino socialinę raidą. Ji stengėsi išplėsti ir sustiprinti vidurinįjį visuomenės sluoksnių, propaguoti komercines vertybes ir vykdyti populistiškesnę politiką senesniosios valdančiosios klasės sąskaita. Taip Thatcher galutinai užgniaužė tą neoficialią „paramą", kurią aristokratinė visuomenė teikė britų laisvei. Tai, ką Thatcher vyriausybė padarė, buvo esminis socialinės struktūros pakeitimas. Labiau už bet kurią kitą vyriausybę dvidešimtajame amžiuje ji nusipelnė, kad Didžiojoje Britanijoje būtų užbaigta viduriniosios klasės, arba buržuazijos, revoliucija. Tiesą sakant, Thatcher pati save padarė tos revoliucijos simboliu. Ji veikė kaip kūjis, trupinantis aristokratines pažiūras ir praktikas. Jos politika siekė sukurti mobilesnę ir dinamiškesnę, veikiau į pinigus negu į statusą orientuotą visuomenę.

Dabar jau galime matyti, kad tokie socialiniai pokyčiai turėjo rimtų konstitucinių pasekmių. Kadangi apsauga, kurią anksčiau užtikrino aristokratinė socialinė struktūra, išnyko, kokias garantijas britų konstitucija suteikė liberaliosioms konstitucinėms vertybėms? Iš tikrųjų jokių. Pati savaime Parlamento teisė valdyti nesuteikė jokių garantijų, kad silpnės vykdomoji valdžia, kad nenyks vietinė autonomija, kad nebus asmens laisvės erozijos. Parlamento teisė valdyti, nors ir dera su britų liberaliosiomis tradicijomis, vis dėlto neapgina jų.

Didžiausia britų sėkmė devynioliktajame amžiuje buvo vidurinių klasių integravimas į parlamentinę sistemą, o dvidešimtojo amžiaus nesėkmė – tik dalinis liberalizmo perėjimas prie demokratiškesnės politinės kultūros. Ir, kaip dažnai istorijoje pasitaiko, ankstesnė sėkmė didele dalimi paaiškina vėlesniąją nesėkmę. Juk prisitaikydami prie neoficialaus aristokratiškojo liberalizmo, britų viduriniųjų klasių lyderiai nepakankamai suvokė konstitucinių normų svarbą. Naujiems politikų klasės nariams, kurie buvo asimiliavęsi aristokratinėje politinėje kultūroje, buvo nelengva suprasti, kuo rašytinė konstitucija gali prisidėti prie socializacijos proceso demokratinėje visuomenėje. Jie išmoko niekinti „išpūstą" respublikų politinę retoriką ir lepintis „sumenkintos" britų konstitucijos šlovės spinduliuose.

Tačiau prigimtinių ir neatimamų teisių retorika, iš kurios prancūzų ar amerikiečių konstitucijose taip lengva šaipytis, prisidėjo prie visų tvirtų, teisių paisančių valstybių santvarkų kūrimo. Didžiojoje Britanijoje vietoj to susidarė tarsi koks ideologinis vakuumas. Juk konstitucijos balsas čia taip ir liko aukštesniosios klasės balsu, labiau ironiškas ir asmeniškas negu kategoriškas ir visuomeniškas. Filosofine prasme tai buvo veikiau naudos siekiančio, o ne teisėmis grindžiamo liberalizmo balsas. Jis negalėjo individams suteikti identiteto metmenų, mat prioritetus ar norus pripažino tokius, kokie jie buvo. Todėl, kai senesniosios klasės identitetas sunyko, nebuvo kam užimti jos vietos. Šiuo atžvilgiu nerašytinė konstitucija prisidėjo prie vakuumo kūrimo, laikydama, kad duoti patarimus apie gilesnius įsipareigojimus yra, pasak Haroldo Macmillano, „vyskupų reikalas".

Po 1960 metų normatyvinio vakuumo pasekmės darėsi vis labiau pastebimos. Į galvą ateina daug pavyzdžių, tačiau vienas iš jų ypač ryškus ir šviežias – tai staigus, nors gal tik laikinas, Velso princesės Dianos kanonizavimas. Iš nerašytos konstitucijos

kylantis normatyvinis vakuumas ypač daug žalos padarė jaunesniems žmonėms. Jie buvo palikti be jokio viešo įsitikinimų išpažinimo ir todėl be tvirtesnio prisirišimo prie kurios nors iš svarbiausių Didžiosios Britanijos valstybinių institucijų. Visa tai kėlė vis didesnį pavojų monarchijos teisėtumui, Lordų rūmams ir netgi Bendruomenių rūmams. Viską pradėta sieti su britų *ancien régime*, su stratifikuota, susisluoksniavusia visuomene, jau nebeturinčia įsitikinimų. Štai šitaip britų valstybė neteko idealizmo, palikdama jauniems žmonėms patiems ieškoti, kuo žavėtis. „Sutrikusios" emocijos trumpam nukrypo į princesę Dianą jos mirties valandą. Susipainiojusi atlikdama savo vaidmenį, griaunamojo požiūrio į nusistovėjusias institucijas paveikta, princesė Diana atsidūrė tautos, siekiančios dvasinio pakilimo, bet jau nebepajėgiančios jausti tradicinių simbolių ir ritualų, dėmesio centre. Jaunoji karta nesąmoningai labiau už viską garbino Dianos sumišimą. Juk jos netikrumas kartu buvo ir jų sumaištis. Jie jau nebeturėjo „konstitucinio tikėjimo". Jiems reikėjo pakaitalo, ir jie jo ieškojo.

Pavojingas normatyvinis vakuumas Didžiojoje Britanijoje buvo puikiai užfiksuotas naujausiame konstitucijos apibūdinime. Pasakyta, kad britų konstituciją galima apibūdinti kaip „kad ir kas atsitiktų", ir tame teiginyje pagiežos ne ką mažiau negu teisybės. Beveik primityvus konstitucijos aspektas buvo jos minimalus normatyvinis turinys, o emocinio vientisumo ir pakilumo jai suteikdvo aristokratinės visuomenės iškilmingumas. Britų konstitucija rėmėsi karaliaus teise valdyti Parlamente ir įstatymų valdžia. Kitais atvejais britų gyvenimo standartus nustatė Parlamento leidžiami įstatymai ir teismo sprendimai. Konstitucijos pakeitimų procedūros nebuvo išskirtos iš įprastinio įstatymų leidimo proceso. Nebuvo įtvirtintos ir jokios pagrindinės teisės, sankcionuojančios asmeninius siekius.

Žinoma, tas minimalus normatyvinis turinys tarsi savaime nukreipia dėmesį į lemiamą vaidmenį, kurį nerašyta konstitucija suteikia papročiams ir viešajai nuomonei. Vaidmuo, kurį britų konstitucija skiria papročiams ir viešajai nuomonei, yra jos subtilusis bruožas. Juk galima pateikti daug argumentų, palaikančių požiūrį, kad bet kurios konstitucijos neoficiali dalis yra pati svarbiausia ir kad papročiai bei viešoji nuomonė yra tvirčiausi bet kokios politinės sistemos ramsčiai. Štai kodėl Jungtinėje Karalystėje buvo tiek daug konstitucinės reformos priešininkų. Juos britų konstitucijoje labiausiai žavi lankstumas, kuriam gali sukelti pavojų kokia nors detalizuota rašytinė chartija. Tačiau po ponios Thatcher inspiruotos socialinės revoliucijos toks požiūris dabar yra pavojingai raminamas. Juk tie, kurie atmeta konstitucinės reformos būtinybę, sąmoningai ar nesąmoningai pasikliauja žodžiais neišreikštomis aristokratiškomis nuostatomis apie britų visuomenės prigimtį. Tačiau tos nuostatos jau nebeatitinka realybės.

Šitaip britų liberalams iškilo baisi dilema. Jei jie ir toliau, nepaisydami reformos būtinybės, gins nerašytą konstituciją ir aukščiausiąją Parlamento teisę valdyti, tai turės grįžti prie prielaidos, kad britų visuomenei būdinga dorybė, kuri neutralizuoja kitoms visuomenėms realias grėsmes – pavyzdžiui, valdžios centralizaciją. Bet juk prieš daugelį metų kaip tik ši prielaida pagimdė pasitenkinimą savimi – pavojingą ir klaidingą požiūrį, kad konstitucinės normos nėra kasdieninės būtinybės klausimai – ir nuskurdino ginčus dėl konstitucijos. Ji veikė kaip raminamieji vaistai, nukreipdama dėmesį nuo socialinės kaitos iššūkių į politinę sistemą. Laimė, ši prielaida devintajame dešimtmetyje pati savaime darėsi vis labiau neįtikima, kai Thatcher vyriausybė pakirto vietinės valdžios autonomiją ir ėmėsi centralizacijos.

Ponios Thatcher strategija siekė sukurti daug didesnę savininkų klasę, kuria būtų galima pasikliauti ir kad ji efektyviau

priešintųsi socializmui nei jos aristokratiškoji pirmtakė – klasę, kuriai mažiau trukdys kaltės jausmas dėl socialinių privilegijų ir todėl ji mažiau simpatizuos paternalistinei politikai. Tačiau skatindama socialinę revoliuciją ponia Thatcher nematė būtinybės tai didesnei ir potencialiai galingesnei savininkų klasei suteikti politinį išsilavinimą. Ji taip pat nesuprato, kad dėl šios klasės dydžio tampa būtina vieša ir didaktinė politinio švietimo forma. Kovodama su aristokratinėmis vertybėmis Thatcher, regis, mažai dėmesio skyrė silpnosioms demokratinės, ar buržuazinės, visuomenės pusėms. Tačiau kai kurie naujosios visuomenės bruožai – siekis kalti pinigą, komercinė etika ir polinkis visuomeninius reikalus palikti kitiems – nežadėjo nieko gero politinei sistemai ar demokratinei laisvei.

Atrodo, kad ponia Thatcher nesuprato, jog ėjimas demokratiškesnės, mažiau pagarba pasikliaujančios visuomenės link britų politinėje sistemoje sukėlė stiprų centralizacijos poreikį, priešingą jos valstybinį reguliavimą mažinančiai politikai už valdymo sferos ribų. Tačiau jau nuo devynioliktojo amžiaus, kai valdymo centralizacija buvo aukojama dėl socialinės reformos, kurią vėliau (po rinkimų teisės išplėtimo) pratęsė drausmingos partinės sistemos sukūrimas ir Ministrų kabineto vykdoma įstatymų leidybos kontrolė bei užbaigė, kaip dažnai įtariama, Ministro pirmininko vykdoma Kabineto kontrolė, britų vyriausybė nusileido tam spaudimui. O visai neseniai Kosovo krizė parodė, kad Ministras pirmininkas gali net pradėti karą, neužsitraukdamas didesnių priekaištų.

Oficialių konstitucinių normų, skirtų valdžiai ir galiai išskaidyti, stygius Didžiojoje Britanijoje pasirodė esąs didžiausias trūkumas priešinantis valdžios centralizacijai. Pavyzdžiui, kai Thatcher vyriausybė nusprendė parklupdyti vietinę valdžią (kur dažniausiai dominavo leiboristų partija), viskas, į ką oponentai galėjo apeliuoti, buvo veikiau tik jausmai ir prisiminimai, o ne

konstituciniai principai. Rimtų viešų debatų nebuvo. O teisės profesijų atstovai, savo ruožtu pajutę, kad jiems kelia grėsmę neseni lordo kanclerio pasiūlymai daryti reformą, turėjo sunkumų ieškodami pakankamai tvirto konstitucinio pagrindo, kad išaiškintų, kodėl tokie pasiūlymai pavojingi. Didėjantis valdžių susiliejimas britų politinėje sistemoje vietinius valdžios organus ir teismų sistemą paliko beveik be oficialios apsaugos. Kai kas įrodinėja, jog spaudos laisvė ir asmens teisės vargu ar geresnės už, pavyzdžiui, policijai suteiktą teisę areštuoti ir įkalinti tik įtarus arba už pasiūlymą apriboti teisminio nagrinėjimo įgaliojimus dalyvaujant prisiekusiesiems.

Tai kodėl ponia Thatcher nebuvo pasirengusi savo ekonominės ir socialinės politikos konstitucinėms implikacijoms? Paminėti tik valdžios pagundą nepakaktų. Yra ir kita priežastis. Tetčerizmas ne tik prisidėjo prie konstitucinės krizės, *bet ir pats buvo tos krizės padarinys*, savo ideologijoje atspindėdamas tą nusiraminimą, pasitenkinimą savimi, kurį paskatino nerašyta konstitucija. Juk neatsitiktinai tetčerinė ideologija buvo siaurai ekonominė liberalizmo forma. Tetčerizmas plėtojosi kaip dvasinio vakuumo Didžiojoje Britanijoje pasekmė. Tačiau, trukdant konstituciniam hedonizmui ir nusiraminimui, Thatcher ir jos rėmėjai stengėsi užpildyti šį vakuumą siauru ekonominiu liberalizmu, liberalizmu be politinio turinio.

Tas šaknų praradimas ir bejėgiškumas, būdingas septintajam ir aštuntajam dešimtmečiams – keliantis nerimą būsimiesiems Thatcher šalininkams ir vedantis prie kaltinimų nihilizmu – buvo rimtos identiteto, kurį anksčiau užtikrino klasinė sistema, krizės rezultatas, kai Didžiosios Britanijos piliečiams nepasiūlyta jokio vientisesnio identiteto – pilietiškumo identiteto. Aukščiausioji karaliaus valdžia Parlamente reiškė tik lygų visų pavaldumą ir ne ką daugiau. Kadangi politinė sistema nepateikė aiškių pilietiškumo metmenų, britų gyvenimas virto

keistu aristokratiško nerūpestingumo ir darbininkų klasės vulgarumo mišiniu. Neskoninga elegancija užliejo šalį, komercines vertybes nustelbė teatrališki pasirodymai ir keistos užgaidos, slopinamos tik nuolatinio ekonominio nuosmukio paūmėjimų baimės.

Tai ir buvo tas dvasinis vakuumas, kuriam Thatcher ir kiti pasipriešino aštuntojo dešimtmečio pabaigoje. Jis ir pakišo galimybę. Tad vis labiau diegiamas ekonominis liberalizmas, rinkos ideologija su visomis Hayeko įmantrybėmis. Surasta ir imli auditorija. Juk būtų didelis tetčerizmo sumenkinimas jo pasisekimą aiškinti tik baime – tokia bedarbyste, kad kilusi panika susilpnino profsąjungų galią ir sutrikdė visuotinės gerovės valstybės pasitenkinimą, o kapitalistų pelną nusmukdė iki tokio lygio, kuris pakirto Jungtinės Karalystės ekonominį augimą. O daugiausia galimybių poniai Thatcher suteikė dvasinis netikrumas, smarkiai jaučiamas jaunesniųjų brolių ir seserų tų protestuotojų, kurie stengėsi pakilti virš gėrio ir blogio, pasiremdami Nietzshe'ės filosofija. Jaunoji karta ieškojo atramų įsitikinimams ir veiksmams pasaulyje, kuris atrodė toks nestabilus. Žinoma, jauni žmonės nenorėjo būti neturtingi. Tačiau kartu juos viliojo aiškūs įsitikinimai, kurių neturėjo septintojo dešimtmečio linksmojo Londono karta.

Paprastas, bet aiškus Thatcher požiūris į rinką ir į tas savybes, kurių reikia sėkmei rinkoje pasiekti, skatino tokį veiklos modelį, kurio buvo pasigendama. Kaip dabar matyti pažvelgus atgal, būtent to ir trūko Keyneso paklausos kontrolės „viduriniajam keliui", dominavusiam britų valstybinėje politikoje pirmaisiais pokario dešimtmečiais; tai ir buvo jo Achilo kulnas. Metodai, kuriais keinsizmas pasikliovė makroekonomikoje, nesukūrė nuoseklaus individualių veiksmų modelio. Keyneso strategija apėmė išlaidas ir taupymą, pastangas ir jų atlyginimą. Tačiau šios strategijos vieta asmeniniame gyvenimo toli gražu nebuvo aiški.

Ir atvirkščiai, tetčerizmas davė lengvai skaitomą gyvenimo žemėlapį, padedantį nenukrypti nuo kurso: tai buvo liberalizmas be politinio ir dorovinio aspektų. Jis veikiau akcentavo atpildą tiems, kurie veikia rinkoje, negu gyvenimo stilių įvairovę, kurią lemia lygios pagrindinės teisės ar rūpinimasis kitais, suponuojamas pilietiškumo. Tų liberalizmo bruožų, kurie kompensuoja ar sušvelnina jo ekonominius aspektus, tetčeristų programoje nebuvo. Tarp kitko, menką vaidmenį joje vaidino ir naujosios pilietiškumo pareigos, kurias galėtų inspiruoti visuomeniškas nusiteikimas. Užtat pilietinė visuomenė, su jos darbu ir pelnu, kaupimu ir laisvalaikiu, buvo mėgstamiausia Tetcher retorikos sritis. Taip tetčerizmas atėmė iš britų liberalizmo kilnius idealus.

Ir nihilizmą, kurį Thatcher siejo su septintuoju ir aštuntuoju dešimtmečiais, ir jos pačios ribotą ekonominį atsaką į jį būtų buvę galima kompensuoti oficialiai liberalia teisėmis grįsta politine sistema, suteikiančia ne tik asmeninio identiteto metmenis, bet ir orientyrą bent iš dalies nesavanaudiškiems siekiams. Tad vėliau sustiprėjęs susidomėjimas konstitucine reforma Didžiojoje Britanijoje ir pavėluota tos reformos pradžia valdant dabartinei pono Blairo leiboristų vyriausybei – paveldimos perų teisės posėdžiauti Aukštuosiuose rūmuose panaikinimas, įstatymų leidimo teisės suteikimas Škotijai ir Velsui bei tvirtų nuostatų įvedimas į britų teisminį procesą – jokiu būdu nėra atsitiktiniai. Tai ilgai rusenusio nepasitenkinimo politine sistema, kuri teikia pirmenybę ne principams, o papročiams ar manieroms, rezultatas.

Liberali konstitucija, kurioje valdžia oficialiai išskaidyta ir kurioje stiprus teisingumo principas grįstas teisėmis, nepanaikinamomis vykdomosios ar įstatymų leidimo valdžios nurodymais, vaidina esminį vaidmenį socializacijos procese, kai papročiai nustoja būti adekvačia asmeninio identiteto išraiška. Ji

skatina individus rimtai žiūrėti į savo pačių reikalavimus, kartu duodama jiems kriterijus tų reikalavimų teisėtumui įvertinti. Suteikdamos daugeliui pagrindinių reikalavimų neabejotiną teisėtumą, tokios konstitucijos padeda išsaugoti savigarbą ir ugdo piliečius, kuriuos mažiau trikdo atkaklaus savo teisių gynimo perspektyva, kurie „žino savo vietą" ne vien iš pagarbos, kaip seniau, bet – egalitariai. Taigi aišku, kad viena iš pagrindinių liberalios konstitucijos funkcijų yra garantuoti ir skatinti socialinį mobilumą – iš tikro suteikti viltį.

Beveik visą dvidešimtąjį amžių Didžiojoje Britanijoje išsilaikę aristokratinių pažiūrų likučiai viduriniosios klasės aukštesniuose sluoksniuose ir darbininkų klasės nepasitenkinimas trukdė plėtotis demokratiškesnei liberalizmo formai. Ponia Thatcher pasisakė prieš abu tuos dalykus, laikydama juos tinkamo laisvosios rinkos visuomenės funkcionavimo kliūtimis. Ji triuškino aristokratines vertybes, mėgindama sukurti didesnę savininkų klasę, kuri veiktų kaip nuolatinis socializmo slopintuvas. Ji sveikino nevaisingos klasinio požiūrio politikos pabaigą ir ją pakeitusią partinę sistemą, visuotinai priėmusią kapitalistinę, arba laisvosios rinkos, sistemą.

Tačiau priemonės, kuriomis ji siekė savo tikslų, buvo veikiau grubiai ekonominės, o ne politinės. Ji akivaizdžiai nesuprato ryšio tarp liberalios konstitucinės sistemos, rinkos motyvacijos ir socialinio mobilumo. Šiuo atžvilgiu iš laiko perspektyvos Thatcher atrodo ne tiek radikalė, kiek paskutinė stambi britų *ancien régime* atstovė. Apskritai tetčerizmas parodė: politinis liberalizmas be ekonominio liberalizmo yra bejėgis, o ekonominis liberalizmas be politinio – aklas.

Šiandieninė Didžiosios Britanijos būsena Europai sako du dalykus. Pirmasis yra liūdnas. Didžiosios Britanijos padėtis šiuo metu nėra palanki, kad galėtų vadovauti Europai konstitucionalizmo srityje, nes ją pačią ištiko didelė konstitucinė krizė.

Vyresnieji britų politinio elito atstovai išlaikė pažiūras, suformuotas vietinės autonomijos ir decentralizuotos valstybės formos, o jaunesniųjų pažiūras suformavo kur kas labiau centralizuota valstybė – kai kuriais atžvilgiais labiausiai centralizuota visoje Europoje. Taigi neoficialūs senesnių konstitucinių normų perdavimo būdai buvo išrauti su šaknimis ir labai išryškėjo kiti, kuriais Parlamento teisė valdyti nestato jokių oficialių kliūčių neribotai valdžios centralizacijai. Yra pavojus, kad su kai kuriomis kontinentinės Europos valstybėmis anksčiau sietas modelis – negailestingas centrinės valdžios viešpatavimas, paįvairintas atsitiktinių audringų provincijos maištų – gali pradėti veikti Didžiojoje Britanijoje kaip tik tuo laiku, kai einant Europos Sąjungos link į darbotvarkę iškeliamos konstitucinės problemos, o centro santykių su periferija klausimai tampa neatidėliotini.

Taigi tuo metu, kai Europai kaip visumai reikia naujų konstitucinių idėjų, senosios britų konstitucijos balsas, deja, yra vos girdimas, o naujasis dar nesutvirtėjęs. Senosios konstitucijos balsas iš esmės buvo aristokratinis balsas. Jis piršo tik neoficialius patarimus, kokie turėtų būti centro ir periferijos santykiai. Tie patarimai slypėjo tokiuose terminuose kaip sveikas protas ir padorumas. Nors šie terminai galėjo būti gana galingi ir efektyvūs tradicinės politinės kultūros sąlygomis, jie vargu ar užtikrintų aiškų ar nuoseklų vadovavimą naujajai Europai.

Ironiška, kad, turint galvoje buvusį Didžiosios Britanijos vaidmenį kuriant Europoje atstovaujamąją valdžią, britai dabar konstituciniais klausimais yra vieni iš neraštingiausių žemyne. Tai rodo dažni britų politinio elito atstovų išpuoliai prieš Mastrichto ir Amsterdamo sutartis bei Europos federalizmo siekį. Šie kritikai dažnai federalizmo neskiria nuo centralizacijos. Taip politinė tradicija, kadaise įkvėpusi Montesquieau ir Amerikos federalizmą, šiandien siunčia delegatus, kurie, atrodo, nesupranta, kad federalizmas stengiasi išskaidyti valdžią tarp centro ir

periferijos, sukurdamas politinę sistemą, saugančią vietinę autonomiją išnykus aristokratijai.

Pažiūros ir papročiai, paskatinusieji britus sukurti atstovaujamąją valdymo formą, buvo taip glaudžiai susiję su aristokratine visuomenės struktūra, kad šios struktūros susilpnėjimas sukėlė pavojų tiems *moeurs* (papročiams). Europos nelaimė, šalis su didžiausia savivaldos patirtimi neteko savo balso – jei tas balsas dar kiek girdimas, tai jis yra gan primityvus, nepajėgus formuluoti savo nuojautų apie savivaldos svarbą ir sutarimo būtinybę bent kiek konstruktyvesniais pasiūlymais. Buvęs JAV valstybės sekretorius Deanas Achesonas septintajame dešimtmetyje sakė, kad Didžioji Britanija neteko imperijos ir dar nesurado sau naujojo vaidmens pasaulyje. Dar didesnė nūdienos tragedija yra ta, kad netekusi aristokratijos Didžioji Britanija nebesugeba konstruktyviai kalbėti.

Tačiau net būdama dabartinėje sunkioje padėtyje britų politinė tradicija ir toliau netiesiogiai duoda Europai vieną svarbų pamokymą. Juk nerašyta konstitucija įkūnija tiesą, svarbią visoms politinėms sistemoms. Jos esmė ta, kad bent jau trumpą laiką pažiūros ir papročiai, arba *moeurs*, yra galingesni už tikrus įstatymus. Nerašyta britų konstitucija sukūrė tokią valstybės formą, kurioje itin buvo gerbiami papročiai ir viešoji nuomonė, – formą, kuri (kol nebuvo pradėta reikalauti sukurti oficialaus modelio naujam ir demokratiniam visuomenės tipui) lengvai prisitaikydavo prie kintančių socialinių sąlygų. Dabar ji atlieka tokį vaidmenį, kuris iš esmės pateisina atstovaujamosios valdžios būtinybę. Atstovaujamosios institucijos įgalina visuomenę reaguoti, identifikuoti pasikeitusias aplinkybes ar naujus poreikius ir pradėti veikti.

Senoji nerašyta konstitucija aiškiai parodė, kad socialiniai įpročiai ir požiūriai yra pagrindiniai teisės ramsčiai. Kai tikrieji įstatymai per daug nutolsta nuo tokių įpročių ir požiūrių ar ima

prieštarauti jiems, sunku tikėtis, kad tie įstatymai išsilaikys ir įsigalės. Šią tiesą britai jaučia instinktyviai. Šia tiesa grindžiamas kritiškas jų požiūris į pernelyg greitą politinę Europos integraciją. Juk britai atkreipia dėmesį į kelią, kuriuo sutarimo kultūra – savivaldos Didžiojoje Britanijoje paveldas – veda prie sąžiningo iš Briuselio sklindančių nurodymų laikymosi, tuo metu, kai tie nurodymai dažnai ignoruojami ar apeinami Graikijoje, Ispanijoje ir net Prancūzijoje – šalyse, kur sutarimo kultūros, kaip ir pačios savivaldos, šaknys jaunesnės ir ne tokios tvirtos.

Pačios pirmosios sutarimo kultūros prielaidos – pasitikėjimo įstatymais – neįmanoma sukurti labai greit. Šį pasitikėjimą daug lengviau prarasti nei atgauti. Tai ir sudaro esmę britų pozicijos, nukreiptos prieš pernelyg greitą federacinės Europos kūrimą, staigų bėgimą nuo nacionalinių valstybių politinių kultūrų. Pavojus tas, kad toks bėgimas tikrai nepaskleis sutarimo kultūros visoje Europoje, o tik sukels jai grėsmę ten, kur ta kultūra jau gyvuoja. Juk tik kvailys gali tikėti, kad Vakarų Europos šalys, demonstruodamos pagarbą įstatymų valdžiai, kartu jau įrodo išsiugdžiusios sutarimo kultūrą.

5

KODĖL KONSTITUCIJOS TOKIOS SVARBIOS

Tik nedaugelis visuomenių sugeba suformuluoti dalykus, kuriuos laiko savaime suprantamais. Tai dalykai, kurie sistemina jų pasaulio matymą, aprūpina juos kategorijomis, kurios įformina jų patirtį ir paremia jų nuomonę apie tai, kas yra vertinga. Rezultatas tas, kad bandydami suprasti patys save, mes dažnai praleidžiame akivaizdžius dalykus.

Mano nuomone, ši įžvalga ypač tinka Europai, kalbant apie valdymo sferą. Mes jau nebesuprantame, ką savito turi tas valdymo tipas, kuris buvo „išrastas" Europoje viduramžių pabaigoje – valstybė. Mūsų savimonės stoką išduoda tai, kokiu būdu mes vartojame kalbą. Juk įpratome terminą 'valdymas' vartoti taip, tarsi jis būtų 'valstybės' sinonimas. Tačiau juk yra toli gražu ne taip. Daugumos visuomenių valdymo pobūdis radikaliai skiriasi nuo europinio tipo valstybės.

Valstybė yra tik vienas valdymo tipas – valdymas, kai 'suvereni' valdžia nustatoma konstitucijos, rašytos ar nerašytos. Valstybė buvo „išrasta" palyginti neseniai ir tik vienoje pasaulio dalyje. Ji jokiu būdu nėra neišvengiama. Ji nėra neatskiriama nuo visuomenės ar nuo stabilios socialinės tvarkos idėjos. Kadangi valstybė kaip valdymo tipas devynioliktajame ir dvidešimtajame amžiais plito itin sparčiai, tapdama beveik universalia forma, tai dabar mums sunku suvokti, ką gi ji turi savito, charakteringo. Kai užsidedame akinius, tą patį matome visur. Ir kuo daugiau matome, tuo mažiau suprantame.

Tačiau tik suprasdami valstybės savitumus galėsime realiai suprasti prigimtį tos visuomenės, kurią ta valstybė padeda formuoti – mūsų visuomenės. Juk ši visuomenė savita tiek, kiek savita jos valstybė.

Kartais šiuos dalykus aiškiau mato stebėtojai nevakariečiai. Juk daugelyje ne Vakarų visuomenių buvo galinga, nors ir iki galo nesusiformavusi, reakcija į valstybę kaip į politinę formą. Tokiose visuomenėse į valstybės kūrimą žiūrima kaip į vakarėjimo proceso dalį. Todėl ne Vakarų šalių gyventojai jaučia, kad valstybė yra grėsmė jų tradicinėms kultūroms, paveldėtiems moraliniams įsitikinimams ir socialinėms praktikoms. Ir jie neapsirinka.

Kodėl ne Vakarų visuomenėms valstybė atrodo toks nemalonus dalykas, net kai jos pačios priima, pasisavina ją? Yra rimta priežastis. Valstybė nėra doroviškai neutralus mechanizmas, ne vien tik mašina. Pačioje valstybės idėjoje yra 'gili' vertybė, būdinga ne visoms žmonių visuomenėms – toli gražu ne visoms. Valstybė turi savyje vertybę, kuri išugdyta Vakaruose ir tapo atramos tašku to modernumo, kurį Vakarai eksportavo į kitas pasaulio dalis. Ta vertybė yra lygybė, tikėjimas visų žmonių doroviniu vertingumu. Valstybės ryšys su šia vertybe iš pirmo žvilgsnio gali nebūti akivaizdus. Nepaisant to, šis ryšys kaip tik ir yra tai, kas valstybę skiria nuo kitų valdymo formų. Tas ryšys formuoja ir tokią visuomenę, kurią mes Europoje įpratome vadinti „pilietine visuomene".

Suprasti ryšį tarp valstybės ir lygybės sampratos svarbu ne tik ne Vakarų visuomenėms, kuriančioms savas valstybes. Tai taip pat svarbu ir tiems, kas reformuoja esamas Vakarų valstybes ar bando kurti Europoje naują federacinę valstybę. Tad mūsų uždavinys įvertinti galimus federacinės Europos sukūrimo privalumus ir trūkumus yra trejopas. Pirma, mums reikia išsi-

aiškinti, kuo valstybė skiriasi nuo kitų valdymo būdų. Antra, mums reikia suprasti, kaip valstybė „tempia" paskui save konkretų visuomenės modelį – egalitarinį modelį. Trečia, mums reikia nustatyti, kokių privalumų federacinė konstitucija galėtų suteikti, jei iš viso galėtų jų suteikti, pilietinei visuomenei Europoje, palyginti su nacionalinių valstybių Europa. Ar tikėtina, kad federalizmas geriau pasitarnaus teisingumo, žmogaus laisvės ir orumo reikalui negu nacionalinių valstybių Europa? Viską apsvarsčius, kaip tik tai ir yra svarbu.

Be jokios abejonės, lygybės vertybę ne visos valstybės formos pripažįsta vienodu mastu. Štai kodėl tokios svarbios yra valstybių konstitucijos. Jos valstybinę valdžią gali orientuoti taip, kad ji maksimaliai padidintų valstybės „nešamos" lygybės vertybės poveikį arba sumažintų jį iki minimumo.

Taigi, pirma, turime suprasti, kaip valstybė susijusi su lygybės vertybe. Svarbiausias valstybės bruožas tradiciškai išreiškiamas jos 'suverenumo' terminu. Suverenumo sąvoka išsirutuliojo, kai Europoje valstybė atsirado Naujųjų amžių pradžioje, nuo penkioliktojo iki septynioliktojo amžiaus. Ko buvo reikalaujama tvirtinant, kad valstybės ir jų valdovai turi suverenią, aukščiausiąją valdžią? Buvo reikalaujama pripažinti, kad visi visuomenės nariai *vienodai* pavaldūs valdovui. Aukščiausiojo valdovo teisinė viršenybė reiškė, kad nebuvo papročių ar istorinių pretenzijų, kurios galėtų apriboti valdovo teisę leisti naujus įstatymus. Įstatymai paprasčiausiai reiškė valdovo įsakymus, skirtus, bent jau potencialiai, *visiems*. Tokiu būdu valdovui nereikėjo prašyti tėvų leidimo valdyti jų vaikus, priešingai nei visuomenėse, kur valdovai valdė šeimas per šeimų galvas. Taip pat valdovas neturėjo nuo seno nusistovėjusias municipalitetų ar luomų – net Bažnyčios – privilegijas laikyti nekeičiamomis.

Taigi jau pati valstybės idėja apima lygų pavaldumą aukščiausiajai įstatymų leidimo valdžiai – valdovui. Kalbėti apie 'valstybę' reiškia daryti prielaidą, kad jos piliečių statusas iš esmės yra lygus ir ta statuso lygybė yra pirmesnė už konkrečių, įgyvendintinų teisių ir pareigų apibrėžimą. Dėl tos priežasties valstybės suverenumo sąvoka, kai ji išsirutulioja kurioje nors visuomenėje, pateikia tarsi kokį baltą lapą. Jei yra suverenus, aukščiausias organas ar valstybė, paveldėtos praktikos ir reikalavimai jau nebeturi įstatymų statuso, nes sankcionuoti valdovo. Kaip tik su tuo privilegijuoti organai Europoje, tokie kaip prancūzų *parlements*, ilgai nesutiko. Todėl nėra loginės ribos inovacijų mastui visuomenėje, turinčioje valstybę (nors gali būti griežtos praktinės ribos), jei tik tai neprieštarauja lygaus pavaldumo kriterijui, apibūdinančiam valdovo santykius su valdiniais.

Šiandien šis numanomas ryšys tarp valstybės sąvokos ir lygybės idėjos yra svarbus norint suprasti išpuolius prieš modernizmą daugelyje ne Vakarų visuomenių. Akivaizdu, jog valstybės sąvoka dabar yra pati galingiausia priemonė individualistinėms vertybėms perduoti už Vakarų ribų. Juk ką apima 'valstybės' kūrimas?

Jau pats 'valstybės' kaip politinės formos perėmimas atneša tokias vertybes, kurios tradicionalistams kitose šalyse gali atrodyti (net jei jie nesugeba aiškiai išreikšti savo nuogąstavimų) labai ardančios jų įprastinę socialinę tvarką ir religiją. Tačiau jie susiduria su problema, kaip išreikšti savo nepritarimą, nesugrįžtant prie tų pačių terminų ar sąvokų, kurios iš tikrųjų yra vertybių, kurioms jie stengiasi pasipriešinti, raiška.

Taigi galima įrodinėti, kad tokie terminai kaip 'islamiška valstybė' ar 'islamiškoji demokratija' yra iš esmės supainioti tiek, kiek jie suplaka nesuderinamas idėjas. Viena vertus, žodis 'islamiškas' gali reikšti skirtumo tarp teisės ir papročių atmetimą bei

kvietimą grįžti prie paprotinės visuomenės, kitaip sakant, tai valstybės kaipo tokios atmetimas. Kita vertus, pasikliaudami tokiais terminais kaip 'valstybė' ar 'demokratija', tradicionalistai įtraukia į savo retoriką egalitarines ar individualistines vertybes, kurias jie neva smerkia ir tikriausiai smerkia kaip vakarietiškas ar krikščioniškas. Taigi problema, su kuria tradicionalistai susiduria, yra ta, kad jie patys jau nebegali įsivaizduoti valdymo, remdamiesi ne valstybės, o kokiu nors kitu modeliu. Tačiau tas modelis diegia labai individualistines vertybes, kurioms jie nori priešintis. Valstybė tampa tarsi Trojos arkliu, nešdama savyje egalitarines ar individualistines implikacijas, kurios neturi būti aiškiai matomos jų vykdomoje politikoje.

Keisčiausias tokios raidos pavyzdys per pastaruosius penkiasdešimt metų buvo nepriklausoma tapusi Indijos visuomenė – visuomenė, sujungusi senąją kastų sistemą, grindžiamą radikalios nelygybės prielaida, su šiuolaikine valstybe, skelbiančią lygybę prieš įstatymus. Tokio nepaprastai prieštaringo moralinio principo poveikis tokiai kastai kaip neliečiamieji negalėjo nekelti didžiulio nerimo. Tokiu mastu, kokiu kastų etiketės Indijoje ir toliau liko pagrindinėmis asmeninio identiteto apibrėžtimis, indų visuomenė, galima sakyti, yra kamuojama nelyginant kolektyvinės šizofrenijos.

Akivaizdu, kad valstybės suverenumas turėjo reikšmingų moralinių pasekmių. Nė vienas valstybės pilietis neturi vidinės pareigos paklusti kitam piliečiui kaipo tokiam. Teisė įsakinėti ar pareiga paklusti jau nebėra „įrašytos" į atskirus paveldimus ar papročių nustatytus vaidmenis. Konkretūs socialiniai vaidmenys nuo šiol yra nulemti neribotos valstybės juridinės teisės, visų lygaus pavaldumo aukščiausios valdžios subjektui. Tad suvereniteto sąvoka tampa individualaus identiteto siekimo priemone. Vadinasi, mes mulkiname save, kai žiūrime į valstybę

kaip į kažką visiškai išoriško mūsų atžvilgiu, kaip į kažką 'esantį ten'. Valstybės normos yra mūsų viduje, kai tik suvokiame, jog užimame tokią pačią pilietinę padėtį, turime vienodą statusą. Tai suteikia valstybei pagrindinį vaidmenį socializacijos procese – tiesą sakant, valstybė duoda individui socialinį vaidmenį savo suvereniteto doktrina. Štai kur slypi europinės valstybės 'dvasia', jos išskirtinis istorinis pasiekimas.

Valstybės suverenumo doktrinos pasirodymas įkvėpė Europoje naują visuomenės modelį, atnešusį tai, ką dabar laikome savaime suprantamu dalyku – egalitarinį visuomenės modelį, kai visuomenė suprantama kaip individų rinkinys. Valstybės suverenumas individų atžvilgiu reiškė atsiradimą to, ką galima vadinti pirminiu vaidmeniu, būdingu visiems, kai tuo tarpu kiti socialiniai vaidmenys – sakysim, tėvo, vyriausybės pareigūno ar kirpėjo – tampa antriniai, palyginti su tuo pirminiu vaidmeniu. Prie to pirminio vaidmens galima pridėti, bet galima ir nepridėti neribotą skaičių kitų socialinių vaidmenų kaip piliečio požymių. Tačiau piliečio jie neapibrėžia. Pavyzdžiui, buvimą tėvu, Romos kataliku, gydytoju ar skolininku galima pridėti prie individo identiteto (ar atimti iš jo), bet pats individas išliks. *Valstybės neturinčioje visuomenėje taip nėra.* Joje nėra pirminio vaidmens arba metavaidmens, suteikiamo aukščiausiojo, suverenaus organo, todėl konkrečių vaidmenų inspiruojami apibūdinimai nėra sujungti statuso ar vaidmens, kurį turi visi.

Net identitetas, suteikiamas bendros kalbos ar gentinio ryšio, skiriasi nuo to, kurį suteikia visų lygus pavaldumas aukščiausios valdžios turėtojui. Kalba ar gentinis ryšys leidžia socialiniams agentams atskirti save nuo *pašalinių*, bet dar nebūtinai suteikia jiems kokią nors fundamentinę ar esminę statuso lygybę grupės *viduje* – taigi priklausymas hausa genčiai ar kalbėjimas hindi kalba dar nereiškia, kad tas agentas yra asmuo, indi-

vidas, o buvimas nigeriečiu ar indu (dvidešimt pirmojo amžiaus pasaulyje, sudarytame iš nacionalinių valstybių) – jau reiškia. Kaip tik valstybės suverenumo idėja ir atskiria pirminį vaidmenį ar statusą nuo antrinių vaidmenų. Dėl tos priežasties asmeninis identitetas nacionalinėse valstybėse, suformuotas pirminio vaidmens atskyrimo nuo antrinių vaidmenų, yra sudėtingesnis negu buvo gentinėje, klaninėje ar feodalinėje visuomenėse, kur identitetų nelygybė, priklausanti nuo kilmės, reiškė, kad nėra tokio socialinio apibrėžimo, kuris galiotų visiems vienodai.

Šį gan abstraktų teiginį galima pailiustruoti pavyzdžiu iš istorijos. Įprasta europinio individualizmo suklestėjimą sieti su viduramžių pabaiga. Mes jaučiame, kad galime nesunkiai suprasti Erazmą, Lutherį ir Montaigne'į, įsijausti į jų mintis ir emocijas taip, kaip iš tikrųjų negalime suprasti šv. Liudviko, Ričardo Liūtaširdžio ar šv. Pranciškaus. Tačiau ryšys tarp europinio individualizmo ir suverenios valstybės plėtotės dažniausiai nėra atpažįstamas. O reikėtų. Juk suverenios valstybės buvimas ar nebuvimas – be galo svarbus asmeninio identiteto atsiradimui. Jei valstybės nėra, identiteto šaltiniai gali būti nepaprastai įvairūs. Bet jie negali suteikti esminės statuso lygybės, o suvereni valstybė kaip tik tą ir daro. Tad tikriausiai neatsitiktinai Shakespeare'o raštų, kuriuose tiriama bendroji prigimtis, slypinti po įvairiais socialiniais vaidmenimis, humanizmas tapo įmanomas kaip tik tuo momentu, kai valstybė stiprino savo suvereniteto reikalavimus.

Siekdami dar geriau tai išsiaiškinti, galime atlikti mintyse tokį eksperimentą. Įsivaizduokime kambarį, kuriame daug įvairių istorinių tipų – pavyzdžiui, senovės Egipto vergas, neliečiamasis iš Indijos, ašanti genties atstovas, viduramžių Europos baudžiauninkas ir devynioliktojo amžiaus prancūzas. Kas jie yra jų pačių nuomone? Kokius terminus jie pasirinks, jei priversime juos nurodyti savo identitetų pagrindinius principus?

Minėtojo vergo, neliečiamojo ar ašanti genties atstovo atvejais viskas, ką jie galų gale galės pasakyti apie save, bus tai, kad yra vergas, neliečiamasis ar ašanti genties atstovas. Net nekils klausimo, kad tą socialinį statusą reikėtų pagrįsti. Jų socialiniai apibrėžimai yra, taip sakant, patys pagrindžiantys, pateisinantys save. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad tai tinka ir viduramžių Europos baudžiauninkui. Tačiau tik iš pirmo žvilgsnio. Juk tas baudžiauninkas gali apibūdinti save kaip turintį sielą, kitaip sakant, esantį Dievo kūdikiu. Čia jau atsiranda apeliavimas į užslėptą statuso lygybę. Tačiau ta suteikta lygybė atsiranda tik kalbant apie sielą, veikiau ne šį, o 'kitą' pasaulį. Geriausiu atveju mes čia susiduriame su individu kaip moraliniu statusu ar vaidmeniu. Tai dar nėra socialinis statusas ar vaidmuo, nes dar nėra institucijos, tokios kaip valstybė, kuri sukurtų ir gintų teises, palaikančias individo vaidmenį. O devynioliktojo amžiaus prancūzas tokią instituciją jau žino. Jis gali tvirtinti esąs prancūzų pilietis, turintis socialinę padėtį, garantuotą valstybės.

Taip individas tampa organizuojančiu ar pirminiu vaidmeniu bet kurioje valstybės sukurtoje visuomenėje. Arba, kitaip sakant, į pačią valstybės idėją yra įkomponuotas kriterijus, nustatantis socialinės struktūros ribas. Štai taip valstybė tempia paskui save egalitarinį ar individualistinį visuomenės modelį. Svarbu tą pabrėžti, jei terminus 'valstybė' ir 'individas' ketiname vartoti siedami su jais kokią nors realią prasmę. Tik tada galėsime suprasti, jog šie terminai griežtai priklauso vieni nuo kitų. Kaip tik ta savitarpio priklausomybė viduramžių pabaigoje ir sudarė europinio individualizmo klestėjimo pagrindą.

Tai taip pat padeda paaiškinti kai ką, kas ilgai glumino politikos filosofus. Tai padeda paaiškinti, kodėl individai jaučia savotišką pirmapradę ar instinktyvią pareigą valstybei, kurioje gyvena, net jei tos šalies konstitucija nedemokratinė, tiesą sakant, net jei ta valstybė suverenumo sąlygojamo lygaus pavaldumo

nepavertė savo pirmuoju teisėtu rezultatu – lygybės prieš įstatymą principu.

Kodėl jūs ar aš turėtumėm pripažinti kokią nors pareigą paklusti valstybei? Klasikiniai atsakymai į šį klausimą pareigą paklusti valstybei kildino iš jos vaidmens kurti ir ginti daugelį pagrindinių žmogaus teisių arba iš jos vaidmens skatinti naudą ar gerovę, siekti maksimaliai patenkinti poreikius. Tačiau atrodo, kad tokie argumentai niekada nepasiekia pačios reikalo esmės. Jie nenustato valstybės vaidmens formuojant individų identitetą ir todėl neapima to, ką būtų galima pavadinti valstybės apriorine pretenzija valdyti individą – pretenzija, kurios numanomas tikėtinumas siekia dar giliau už filosofo Hobbes'o valstybės kaip mūsų gynėjos, taikos ir tvarkos kūrėjos vaidmens, sudarančio pagrindą jos pretenzijoms į mūsų paklusnumą, apibūdinimą.

Žinoma, šis gilus ryšys tarp individo kaip socialinio vaidmens atlikėjo ir valstybės kaip valdymo formos nereiškia, kad individai privalo paklusti pozityviems ar valstybės sukurtiems įstatymams, nesvarbu koks būtų jų turinys. Taip pat nereikėtų to suprasti kaip draudimo individams formuoti savo pačių nuomones apie įvairių valstybės formų teisėtumą, įvairių konstitucinių patvarkymų pranašumus ir trūkumus.

Geriausia mano nuomonės iliustracija yra Pietų Afrika, kai ten dar buvo aparteido režimo. Pietų Afrikos valstybės teisėtumą įvertinti buvo sunku dėl to, kad suverenumo reikalavimas – kitaip sakant, lygaus pavaldumo reikalavimas – nebuvo lydymas lygybės prieš įstatymą sąlygos. Juk toks jų suporavimas yra be galo įprastas dalykas šiuolaikiniame pasaulyje, tad pasaulis sutriko matydamas, kaip tie du dalykai buvo atskirti Pietų Afrikoje. Nenuostabu, kad tai sukėlė pusiau semantinius ginčus apie tai, ar Pietų Afrika *tikrai* buvo valstybė ir ar bet kuris iš jos įstatymų ar aktų galėjo pretenduoti į jos tariamų piliečių pareigas.

Kažką panašaus galima matyti ir senesniame pavyzdyje iš ikirevoliucinės Prancūzijos laikų. Per paskutinįjį *ancien régime* šimtmetį prancūzų aristokratija jau nebeginčijo karaliaus suverenių teisių – iš principo karalius buvo pripažintas kaip visų pozityvių teisių ir pareigų šaltinis. Tačiau tuo pačiu metu aristokratija vis dar buvo įsikibusi senesnės nuomonės apie savo privilegijas kaip apie neatimamas ir normines. Ta nuomonė, be abejo, padėjo jiems išlikti kasta. Jie vargu ar galėjo atsisakyti jos, kartu nenustodami egzistuoti kaipo tokie. Tačiau kad tas jų norminis pobūdis neatitinka naujo supratimo, jog teisės taikytinos visiems, buvo juntama, net jei ir nepripažįstama. To pasekmė buvo ideologinė erozija, kuomet aristokratija pradėjo žiūrėti į savo tradicines teises tik kaip į privilegijas, veikiau kaip į laimingus atsitiktinumus nei į kažką pateisinamo prigimtinės teisės ar apribojančio karaliaus suverenias teises. Tas ideologinis nenuoseklumas – kuris kilo iš individualistinių valstybės idėjos prielaidų, juntamų vis stipriau – beveik neabejotinai prisidėjo prie *ancien régime* žlugimo ir prie galutinio kastų visuomenės išnykimo Prancūzijoje.

Taigi valstybės negalima sieti tik su kokia nors socialine struktūra. Veikiau valstybės suverenumas sukuria egalitarinį ar individualistinį visuomenės modelį. Jos prielaidos skatino idėją visuomenės, kurią pradėjome vadinti 'pilietine visuomene'. Kas gi svarbiausia pilietinės visuomenės idėjai? Ogi tai, kad valstybių savo piliečiams priskiriama statuso lygybė sukuria, bent jau potencialiai, individualios laisvės ar pasirinkimo sferą, privačią veikimo sferą. Priežastis dabar turėtų būti akivaizdi. Kadangi jau nė vienas nėra gimęs su vidine pareiga paklusti kitam, tai bet kuri valstybės suformuota visuomenė turi laisvės potencialą. Su valstybe susiję įsitikinimai ir praktikos duoda pagrindą valstybinę sferą atskirti nuo privačios sferos, pastarąją apibrėžiant kaip sferą, kurioje pasirinkimas gali ir turi valdyti veiklą.

Tačiau yra ir kitas būdas, kuriuo valstybė palaiko individo socialinį vaidmenį. Tai ji daro skirtingais socialinių taisyklių tipais, kurie neišvengiamai atsiranda pasirodžius aukščiausiajai valdžiai. Kai aukščiausioji valdžia priskiriama kokiam nors visuomenės organui, tai reiškia, kad yra skirtumas tarp pozityviosios teisės – valdovo duotų įsakymų ar nurodymų – ir kitų socialinių taisyklių ar papročių. Tos taisyklės, kurias nustato valdovas ir kurias įgyvendina jo agentai (pavyzdžiui, draudimas medžioti gulbes) yra privalomos, o kitos socialinės taisyklės ar papročiai (pavyzdžiui, kad vyrai turėtų atsistoti moteriai įėjus į kambarį) neprivalomos. Dėl to jau nebegalioja teiginys, kad visos socialinės taisyklės turi tą patį statusą. Kai kurios iš jų įgyvendinamos valstybinės valdžios, o kitos ne (nors viešoji nuomonė ar religiniai įsitikinimai gali tai rekomenduoti).

Jei įstatymai tyli, tai negali būti jokios įteisntos pareigos kažkam kažką daryti. Juk daugeliui musulmonų Europoje vis dar gali atrodyti, jog 'padorumas' reikalauja, kad moterys viešose vietose nešiotų čadras. Tačiau nesant tokių nuostatų ar pozityvios teisės, tokio papročio negalima teisėtai įgyvendinti ar reikalauti jam legalaus statuso turinčioje valstybę visuomenėje. Taigi už pozityvios teisės ribų yra svarbi politinių taisyklių ir praktikų sritis, kurios atžvilgiu valstybė, bent jau oficialiai, yra abejinga, indiferentiška. Tai yra skirtumo tarp valstybinės ir privačios sferos svarbiausias šaltinis. Supratimas, kad yra privati sfera, kurioje asmeninis pasirinkimas, užgaida ar sąžinė vaidina savo vaidmenį, būtų neįsivaizduojamas ir neturėtų jokio vaidmens visuomenėje be valstybės, kurioje visos taisyklės buvo paprotinės – kur visų statusas buvo vienodas ir visas taisykles palaikė tokios pat sankcijos. Visuomenėse be valstybės negali būti jokio oficialaus valstybinės ir privačios sferų atskyrimo, jokios prarajos tarp valstybės ir pilietinės visuomenės. Tokiose visuomenėse gali būti tik viena sfera, nes jose nėra institucinės ar idėjinės

bazės atskirti valstybės įgyvendinamas taisykles nuo taisyklių, kurios valstybės požiūriu yra neprivalomos, taikomos savo nuožiūra. Taigi savasis *aš* tokiose visuomenėse nėra suskaldytas tokiu būdu kaip bet kurioje visuomenėje su valstybe.

Tai ne vienintelė valstybės pasekmė žmogaus identitetui. Begalinių teisinių inovacijų galimybė visuomenėje, įvesta suverenumo postulato, savo ruožtu padeda sukurti ir palaikyti individualios autonomijos idėją – idėją, kad individas gali išsivaduoti nuo praeities ir, tam tikrose ribose, pradėti viską iš naujo. Ir vėl Hobbes'o tuščią lapą, *tabula rasa* – tą paveldėtų taisyklių ir vaidmenų išsižadėjimą (net jei jis būtų tik loginis) siekiant suteikti neribotą juridinę teisę suvereniam organui – galima traktuoti kaip pasikeitimo savojo *aš* santykyje su savo vaidmenimis institucinį koreliatą. Juk teisės leisti įstatymus suteikimas visiems tampa priežastimi ir padeda sukurti visuomenę, kurioje savasis *aš* žiūri į save nauju abstrakčiu būdu, kaip į atskirtą nuo bet kokių konkrečių socialinių vaidmenų, kuriuos jis šiaip galėtų prisiimti.

Net į Descartes'o garsiąją sentenciją – 'Mąstau, vadinasi, egzistuoju' – galima žiūrėti kaip į rodančią valstybės poveikį asmeniniam identitetui. Tas savojo *aš* santykio su savo paties vaidmenimis pasikeitimas žymi valios gimimą savotiška šiuolaikine prasme – ta prasme, kuria savojo *aš* potencialios galimybės iš tikrųjų niekada negali būti išsemtos, virš socialinės struktūros visada liks abstraktusis 'Aš'. Čia analogija su valdovu labai ryški. Šiuolaikinėje moralės filosofijoje individas dažnai laikomas 'valdovu' dorovės srityje. Nors asmeninės laisvės idėja griežtai formuluojant ir nėra sukelta valstybės suverenumo idėjos, tačiau iš jos ji semiasi tikėtinumo.

Kiti istoriniai faktai tai patvirtina. Europoje 'laisvė' jau nebeapibūdino konkretaus socialinio rango ar statuso ir tapo moraliniu principu tuo laikotarpiu, kai atsirado valstybė. Ir tai neste-

bina. Laisvės kaip bendrojo principo vaidmuo būtų buvęs mažas visuomenėje, kurioje statusą lemdavo kilmė, visuomenėje, kuri nepripažino jokios esminės statuso (arba žmogaus prigimties) lygybės; tą darė nebent Bažnyčia – kito pasaulio interesų saugotoja. Galima atsekti ir kitą skirtumą tarp ankstyvosios šiuolaikinės Europos visuomenės ir pastarųjų dviejų šimtmečių visuomenės. Ankstesniuoju laikotarpiu socialinių vaidmenų skaičius vis dar buvo labai ribotas. Menkas darbo pasidalijimas ir feodalinių statuso skirtumų liekanos, kurias į postfeodalinį laikotarpį pernešė turtas ir išsilavinimas, iš pradžių ribojo 'lygaus pavaldumo' poveikį. Net jei žmonės jau nebeturėjo juridiškai įtvirtinto socialinio statuso, jie vis tiek *de facto* užėmė aiškiai apibrėžtas padėtis socialinėje hierarchijoje. Visiems bendrų ('žmogiškųjų') požymių diapazonas vis dar buvo labai siauras, nors protestantizmo, kuris rėmėsi lygybės principu, akcentuodamas sąžinės ir asmeninės nuomonės teises, atsiradimas rodo, koks svarbus ir griaunantis gali būti net toks mažas diapazonas.

Šiaip ar taip, nuo devynioliktojo amžiaus spartus socialinių vaidmenų gausėjimas smarkiai sustiprino esminės statuso lygybės pojūtį. Didėjantis socialinis darbo pasidalijimas, kuris tapo įmanomas dėl valstybės sukurtos individualių, asmeninių teisių struktūros, reiškė, kad žmonės imasi vis daugiau vaidmenų. Tai savo ruožtu skatina ir tiesiog reikalauja, kad individas laikytų save veikiau vaidmens turėtoju – t. y. suvoktų save nauju, abstrakčiu būdu – negu tiktai kokio nors specializuoto vaidmens *atlikėju*. Gebėjimas prisiimti vaidmenis ir atsisakyti jų sparčiai didėjo. Taigi individas, kaip socialinio vaidmens tipas, išaugo iš savo tik formalaus 'lygaus pavaldumo' pagrindo ir tapo žymiu socialiniu faktu Europoje.

Savaime aišku, kad valstybės atsiradimas ryškiai keičia socialinių agentų santykius su jų pačių vaidmenimis. Įvedamas į

ne jų viduje esantį atskaitos tašką, pagal kurį galima vertinti konkrečius teisių ir pareigų komplektus, apibrėžiančius įvairius jų vaidmenis. Visuomenėje be valstybės – visuomenėje, kurioje privilegijos ir pareigos skirstomos remiantis papročiais ir paveldimomis privilegijomis – tokio išorinio atskaitos taško nėra. Tokioje visuomenėje nėra ir individų griežtąja to žodžio prasme. Taip yra dėl to, kad nėra institucinių rėmų, į kuriuos socialiniai agentai galėtų apeliuoti reikalaudami lygaus statuso ar gindami jį.

Taigi visuomenės individualizacija ir valstybės augimas yra neišvengiamai susiję dalykai. Tai du to paties permainų proceso aspektai. Lygus pavaldumas aukščiausiajai valdžiai, leidžiantis individus identifikuoti save *kaipo tokius*, yra logiškai pirmesnis ir istoriškai ankstesnis už pagrindinių pilietinių laisvių, t. y. pagrindinių teisių, patvirtinančių ir praplečiančių 'individą' kaip socialinį vaidmenį, struktūros rutuliojimą. Bet juk kaip tik ta pagrindinių teisių struktūra valstybės įvestą protoliberalizmą paverčia realiu, arba esminiu, liberalizmu. Ankstyvosios šiuolaikinės politinės minties istorijoje tai yra perėjimas nuo Hobbeso *Leviatano* (1651) prie Locke'o *Dviejų traktatų apie valstybinį valdymą* (1690).

Žinoma, valstybės įstatymai gali įtvirtinti ar sukurti nelygybės formas – pavyzdžiui, nelygų rasių ar lyčių traktavimą – kurios atrodytų prieštaraujančios bet kokiam (net numanomam) ryšiui tarp valstybės ir lygios laisvės idėjos. Tačiau tas nesąryšis veikiau tik įsivaizduojamas, nei realus. Juk jau pats centralizuoto organo, kuris *visus* laiko *vienodai* pavaldžiais, palaiko piliečių supratimą, kad yra bent vienas lygmuo, kur visi turi bendrą požymį, net jei tas požymis būtų tik lygus pavaldumas tai pačiai valdžiai. Bendras požymis ir jį palaikantis bendro jų, kaip individų, identiteto jausmas tada gali tapti pagrindu reikalauti

praplėsti bendrų požymių diapazoną tiek, kiek neįmanoma įsivaizduoti visuomenėje, kurioje vienintelis socialinių vaidmenų ir teisių šaltinis yra papročiai. Istoriškai iš tikrųjų toks ir buvo pagrindinis Europos valstybių vaidmuo. Jis padarė įmanomu dalyką, kurį būtų galima pavadinti 'lygybės proveržiu'.

Esminis ryšys tarp valstybės kaip politinės formos ir individo kaip organizuojančio socialinio vaidmens paaiškina ir nacionalizmo fenomeną. Kaip jau matėme ankstesniame skyriuje, Montesquieu manė, kad Vakarų Europos nacionalinės valstybės gali išlaikyti 'nuosaikius' režimus ir išvengti tironijos tik tuomet, jei jos skatins 'garbę', siejamą su nelygiais rangais aristokratinėje socialinėje struktūroje. Jis manė, kad piliečių lygybė ir 'dorybė', siejamos su senovės miestu-valstybe nėra tinkamas pasirinkimas šiuolaikinei Europai, nes 'baimės' lygybė, viešpatavusi despotiško valdymo imperijose, buvo visiškai nepageidautina. Montesquieu tik nesuprato, kad nacionalinė valstybė lygiu statusu, kurį ji įveda valstybės suverenumo būdu, paruošia dirvą naujai garbės formai, kurią galima pavadinti demokratine garbe. Demokratinė garbė yra etiškai priimtinas nacionalizmo turinys. Ji ryžtingai gina lygaus statuso visuomenėje moralinę svarbą ir aiškina tą lygybę kaip reikalavimą tokios valstybės formos, kuri leistų individams jaustis vienodai gerbiamiems, turintiems teises.

Troškimas patvirtinti savo, kaip nacionalinės valstybės piliečio, lygią padėtį – teisę būti piliečiu *nesant* privilegijuotos kastos nariu, kokie buvo senovės piliečiai – sukuria naują garbės formą, kurios Montesquieu, tvirtai laikydamasis aristokratijos prietarų, nesuprato. Tačiau ši garbės forma yra nepaprastai svarbi šiandien, norint suprasti kai kurių neturinčių valstybingumo regioninių ir etninių grupių troškimus – norą savo grupės identitetą glaudžiau susieti su valstybės suverenumu. Juk susilpnėjus klaninei ar feodalinei klasifikacijai, kad etninė ir lingvistinė

vienybė netaptų destruktyvi, reikalingas oficialus statuso lygybės aprobavimas. Tokį oficialų aprobavimą gali suteikti tik valstybė kaip institucija. Didžiosios Britanijos ponia Thatcher pagarsėjo tuo, kad atkakliai tvirtino, jog 'nėra tokio dalyko kaip visuomenė', yra tik individai. Tačiau iš tikrųjų nėra tokio dalyko kaip individas – suprantant jį kaip *viešą ir įvykdomą* socialinį statusą ar vaidmenį – jei nėra valstybės.

Niekada nereikėtų pamiršti, koks sunkus gali būti valstybių kūrimas. Valstybių kūrimas nėra kažkas tokio, ko galima imtis pagal pirmą pareikalavimą ir įvykdyti, tikint, kad valstybė prigis. Sunkumai, su kuriais susidūrė postkolonijinės Afrikos 'valstybės', įveikdamos tribalizmą ir kurdamos nacionalinius identitetus tik paskelbdamos suverenitetą, yra gera to iliustracija. Pavyzdžiui, net dabar buvimas kenniečiu, atrodo, nedaug tereiškia palyginti su buvimu kikujų genties nariu. Tribalizmas skiriasi nuo nacionalizmo, nes nereikalauja kažko panašaus į lygų statusą grupės viduje. Kaip jau matėme, gentinis identitetas suteikia galimybę išskirti ir identifikuoti kitus – atskirti „mus" nuo „jų". Gentinis identitetas duoda identitetą, bet nebūtinai lygų statusą savo nariams. O šiuolaikinis nacionalizmas, priešingai, parazituoja manipuliuodamas valstybės idėja ir statuso lygybe, kurią valstybė įveda. Regioninės ir etninės grupės susierzina, jei pajunta, kad jų nariai nėra lygiai gerbiami ir neturi lygių teisių. Todėl nacionalinės garbės įžeidimas siejasi ir su individo orumo ar savigarbos įžeidimu.

Sunkumas, su kuriuo istoriškai susidūrė kai kurios Europos nacionalinės valstybės, mėgindamos integruoti regioninius ir etninius identitetus po bendro 'suvereniteto' vėliava, turėtų būti naudingas perspėjimas, kad neleistina ignoruoti regioninių ir etninių nepasitenkinimų. Be abejo, nepilnavertiškumo ir pažeminimo jausmo liekanos sustiprino grupių ar regionų, laikomų gaunančiais daugiau naudos iš valstybės formavimo proceso,

separatistinius jausmus Katalonijoje, Korsikoje ir Škotijoje. Separatistiniai jausmai prasiveržia, kai jaučiama, jog statuso lygybė, kylanti iš buvimo valstybės sudėtyje, yra labiau formali nei reali.

Jei, kaip paaiškėjo, demokratinę garbę taip sunku valdyti kai kurioms iš seniausių ir sėkmingiausiai besitvarkančių nacionalinių valstybių Europoje, tad kaip galingai tas motyvas turėtų pasireikšti, jei federacinės Europos valstybės kūrimas sukeltų bet kuriai iš esamų tautybių persekiojimo jausmą. Juk tada pretendavimas į teisėtumą, grindžiamas valstybės vaidmeniu palaikant individo identitetą, galėtų pradėti byrėti – t.y. teisėta struktūra, formaliai garantuojanti piliečių lygybę, būtų laikoma nelygybės instrumentu, nes būtų manoma, kad ji tarnauja 'privilegijuoto' regiono ar etninės grupės interesams.

Tas pavojus pakankamai realus mažesnėse federacinėse valstybėse, kaip rodo Belgijos pavyzdys, tačiau jis dar labiau padidėtų, jei Europa kaip visuma taptų federacine valstybe. Ginantys Europos federalizmo idėją elgtųsi labai neprotingai, jei neigtų ar sumenkintų tą pavojų. Geriau jie stengtųsi išvengti jo. Tai dar viena priežastis, kodėl konstitucinės formos tampa tokios svarbios.

Ką rodo šis trumpas ekskursas į nacionalizmo istoriją? Jis rodo, kad rašytinė konstitucija gali ir turi įnešti lemiamą indėlį į bet kurios turinčios valstybę visuomenės savimonę. Rašytinė konstitucija gali iškelti į paviršių ir formalizuoti valstybės vaidmenį kuriant individų visuomenę, atkreipdama dėmesį į tai, kokiu būdu valstybė puoselėja ir gina vieną vertybę kiekviename, kuris turi būti pavaldus jai – esminės, arba 'moralinės', lygybės vertybę. Tik jei suprantame, ką valstybė daro mums duodama praktinį pagrindą individo vaidmeniui, galėtume eiti toliau – tirti, ką dar valstybė turėtų duoti mums. Kaip tik tai ir suteikia įvairių konstitucinių formų analizė.

Kaip federalizmas atrodo šiuo aspektu? Iš pirmo žvilgsnio federalizmas galėtų pasirodyti esąs akivaizdžiausia ir 'natūraliausia' valstybės forma tiek, kiek jo apibrėžiančiu bružu būtų pasiryžimas palikti kiekvienai vietovei ir regionui pakankamai valdžios ir galios pačiam susidoroti su savo reikalais, o centrui perduoti tik tiek valdžios ir galios, kiek reikia bendriesiems klausimams spręsti. Iš tikrųjų federacinė forma – atrodanti tokia natūrali – yra pati sudėtingiausia ir daugiausia dėmesio reikalaujanti valdymo forma. Jai reikia didelio žmonių, mėginančių valdyti save tokiu būdu, moralinio ir intelektinio išprusimo. Kodėl taip yra? Ogi todėl, kad federalizmas stengiasi iki minimumo sumažinti prievartos poreikį ir maksimaliai padidinti savanorišką paklusnumą įstatymams, kurie laikomi ginančiais ir vietinius ar regioninius, ir nacionalinius interesus.

Šią mintį daugiau kaip prieš 170 metų išsakė prancūzų istorikas ir politinis mąstytojas François Guizot. Jis įrodinėjo, kad federalizmo sėkmei reikalingi nepaprastai apsišvietę ir aukštos moralės gyventojai. Juk įvairios federalinės valdžios sukurtos valdymo sferos kelia didelius reikalavimus idėjoms ir įpročiams. Iš tikrųjų, tokią sudėtingą sistemą galima palaikyti tik ją derinant su nauju asmeninio identiteto suvokimu. Kaip kad turinti valstybę visuomenė įveda pirminį vaidmenį, kurio atžvilgiu visi kiti socialiniai vaidmenys tampa antriniai, taip federacinė sistema išskaido tą pirminį vaidmenį. Piliečio vaidmuo įgyja ne tik vietinį ar regioninį, bet ir nacionalinį aspektą, įvairius visuomeninių teisių ir pareigų niuansus. Tas sudėtingumas dar labiau padidėja, jei visa sistema yra tvarkoma konstitucijos įtvirtintomis teisėmis. Suprantama, federalizmo atveju jurisdikcijų konfliktai yra visiškai reali galimybė.

Vadinasi, pilietinis lojalumas federacinėje valstybėje sudėtingesnis negu unitarinėje. Joje yra įvairių svarstymo ir veiklos

aspektų, kuriuos nuolat būtina balansuoti ir derinti. Sunkumas yra tas, kad kartais gali būti laikinų ir dalinių teisinių nenuoseklumų, kylančių iš federalizmo sukurtų įvairių valdžios sferų ir dėl integravimo į bendrą teisinę tvarką lėtumo. Dėl tos priežasties kai kurios teismo priežiūros formos federacinėje sistemoje yra neišvengiamos esant nuolatinei jurisdikcijų konfliktų grėsmei, sukeliamai tokios sistemos.

Net jei tokie konfliktai laikomi federacinės sistemos trūkumu, federalizmas turi pranašumą, kuris pajėgus daugiau negu kompensuoti juos. Tai jo poveikis piliečių teisingumo ir nešališkumo jausmui. Juk federacinės sistemos gali, geriausiu atveju, skatinti subtilesnį ir adekvatesnį teisingumo jausmą. Tai buvo kitas svarbus Tocqueville'io atradimas Amerikoje. Jis nustatė, kad vienas iš regioninės ir vietinės autonomijos federacinėje sistemoje oficialaus pripažinimo privalumų buvo paskata atsirasti naujai interesų teorijai.

Tuo metu, kai Tocqueville'is rašė, Europoje buvo dvi konkuruojančios interesų teorijos – viena, dominuojama utilitaristų, laikė visuomenės interesus paprasčiausia individų interesų suma, o kita, siejama su Rousseau raštais, postulavo objektyvius visuomenės interesus, suvokiamus be to, kam individai teikia pirmenybę. Abi šios teorijos maitino viena kitą. Abi ignoravo tuos interesus, kurie buvo tarpiniai tarp individų interesų ir visų sąjungos – valstybės – interesų. Ir priešingai, Tocqueville'is savo knyga apie Amerikos federalizmą iškėlė mintį, kad reikalinga koncentrinių interesų teorija, besiremianti interesais, sklindančiais iš individų, tačiau ir grupių bei rajonų interesų paisanti ne mažiau už visiems bendrus arba valstybinius interesus. Tokia koncentrinių interesų teorija ištaisė individualistinio, arba protoliberalinio, visuomenės modelio, sukurto septynioliktojo amžiaus Europoje, silpnąsias puses.

Interesų kaip koncentrinių ratų – remiantis amerikiečių rajonų, apygardų, valstijų pavyzdžiu – įsivaizdavimo privalumas buvo tas, kad jis padėjo sukurti tarp gyventojų pradinį teisingumo jausmą – tokį teisingumo jausmą, kuris veikė prieš teorijas, apeliuojančias tik į individų reikalavimų sumą ar į materializuotus visų reikalavimus. Jis pasiūlė piliečiams svarbių interesų sąrašą, savotišką kontrolinį sąrašą, į kurį reikia atsižvelgti svarstant valstybinės politikos klausimus. Tai buvo puiki teorija, kaip politinė sistema gali padėti šviesti savo narius ir kelti jų moralę, didinti jautrumą teisingumo reikalavimams. Apibendrindami galime pasakyti, kad konstituciniai siekiai, įkūnyti amerikiečių federalizme, skatino suvokti interesus, kurios nuo to laiko imta vadinti pliuralistiniais. Taigi, darydamos poveikį mūsų pačių interesų suvokimui ir duodamos tarsi schemą ar kelių žemėlapį, sisteminantį konkretų socialinį landšaftą, konstitucijos prasiskverbia į mūsų sielų gilumą. Jos padeda mums suformuluoti ketinimus ir veikti.

Juo labiau mūsų teisingumo sąvoka atspindi ir yra atspindima valstybės formos, juo daugiau teisėtumo ta valstybė įgyja mūsų akyse. Tada pagrindinės valstybės procedūros geba įtvirtinti mūsų sutarimą, kuris gali atlaikyti kartais labai didelius lojalumo išmėginimus, kai valstybės vykdoma politika kenkia mūsų interesams ar pažeidžia mūsų teisingumo jausmą. Paradoksalu, kad konstitucinio pagrindo suteikimas regioniniams identitetams ir interesams federalizmo pavidalu sustiprina teisingumo jausmą, palengvindamas piliečiams atskirti valstybinių sprendimų priėmimo procedūrų teisėtumą nuo galbūt neigiamų politikos rezultatų. Tas pasitikėjimas viešųjų procedūrų teisingumu savo ruožtu yra tikriausiai vienintelė laisvųjų institucijų patvarumo, gyventojų gebėjimo valdyti save patiems, garantija.

Keldamas tokius reikalavimus rašytinei konstitucijai, aš nemanau, jog esu naivus. Žinoma, aš nesakau, kad piliečiai dažnai nagrinės tokius dokumentus ar turės kažką daugiau nei miglotą supratimą apie daugumą teiginių tų konstitucijų, kurias jie pripažįsta. Tačiau mano argumentams tai ir nebūtina. Kaip jau matėme, yra keli atžvilgiai, kuriais liberalios konstitucijos daro esminį poveikį piliečių gyvenimui ir nužymi ribas jų asmeninio identiteto žemėlapiuose. Konstitucijos yra pajėgios sukurti veiklos sferas mūsų galvose, mūsų sąmonėje.

Ypač svarbūs trys būdai, kuriais konstitucija, nesvarbu kokia – unitarinė ar federacinė – sukuria tokias sritis mūsų galvose: oficialiai atskirdama vykdomąją, įstatymų leidimo ir teismų valdžias, nustatydama santykius tarp visuomenės centro ir periferijos ir galiausiai siekdama apsaugoti pagrindines teises.

Valdžių atskyrimas svarbus ne tik dėl to, kad jis nuskaidrina įvairias valdymo funkcijas – pavyzdžiui, atskirdamas taisyklių kūrimą nuo jų taikymo ar administravimo – bet ir dėl to, kad patvirtina įvairių valdžių atidavimo į skirtingas rankas svarbą. O svarbiausia, kad jis griauna požiūrį, jog valdymo sistema yra kažkokia monolitinė, vientisa valdžios struktūra. Jis parodo, kad teisinis vientisumas nereikalauja valdžių suliejimo. Be abejo, valdžių atskyrimas gali politinei sistemai sukelti problemų. Pavyzdžiui, kritikai įrodinėjo, kad tai veda prie beveik nuolatinės Amerikos prezidentūros ir Kongreso konfrontacijos. Tačiau teisėto, pačios politinės sistemos sankcionuoto, konflikto įspūdis žmonių sąmonėje gali būti ne toks jau blogas dalykas. Ir priešingai, viena iš rimtų britų politinės sistemos raidos nuo aštuonioliktojo amžiaus silpnybių (tuo metu, kai, nors tai skamba ironiškai, ji įkvėpė Montesquieau valdžių atskyrimo teoriją) yra ta, kad jai būdingas visų valdžių suliejimas nepadeda mokyti piliečius konstitucinių elgesio normų. Tiesą sakant, leisdamas vykdomajai

valdžiai kontroliuoti įstatymų leidžiamąją valdžią (sakysim, Parlamento daugumą), jis dažnai sumažina susidomėjimą pačiu valdymo procesu, nes rezultatai tampa panašūs į anksčiau priimtus sprendimus.

Ir priešingai, konstitucijos nustatytas centro ir periferijos santykis dažnai gali būti suformuluotas taip, kad įneštų į politinę sistemą vilkinimą ir netikrumą. Net unitarinėje sistemoje visuotiniai rinkimai prieštarauja nuomonei, kad vietinės ir regioninės valdžios pareigūnai, atskaitingi teismams ir savo rinkėjams, yra tik centrinės valdžios agentai, privalantys veikti pagal jos diktatą. Vietinės ir regioninės autonomijos laipsnis, įtvirtinamas visuotinių rinkimų, įveda bent jau trumpalaikius apribojimus centrinei valdžiai primesti savo valią visur ir visuomet.

Federacinė sistema įveda kur kas didesnius centrinės valdžios apribojimus. Federalizmas duoda provincijoms ar valstijoms tam tikrą suverenumo dalį, valdžios sferą, kurios centrinė valdžia negali vienašališkai panaikinti ar pakeisti. Juk ir centro, ir periferijos valdžia turi konstitucinį pagrindą – t. y. suverenumas yra padalintas tarp jų abiejų. 'Pagrindinė teisė' padalija įstatymų leidimo ir įstatymų įgyvendinimo teises tarp centro ir periferijos. Vadinasi, federacinėje sistemoje kliūtys centrinei valdžiai veikti kai kuriose sferose gali būti beveik nuolatinės, jei tik viešoji nuomonė nebus taip suerzinta ir tokia galinga, kad atvertų kelią konstitucijos pataisoms. Federalizmas labai sustiprina teisėto konflikto politinėje sistemoje suvokimo galimybes.

Šį federacinės sistemos pranašumą prieš unitarinę sistemą galima pailiustruoti pavyzdžiu iš britų naujausios istorijos. Britų vyriausybė nesusidūrė su jokiomis rimtomis teisinėmis kliūtimis, kai ryžosi radikaliai pakeisti vietinės valdžios struktūrą. Aštuntajame ir devintajame dešimtmečiais viena kitą keitusios

britų vyriausybės ne tik neatpažįstamai pertvarkė vietinę valdžią, bet faktiškai atėmė iš jos ir pajamų šaltinius, sumažindamos jų autonomiją iki minimumo. Toks despotiškas elgesys su vietinėmis valdžiomis parodo, kaip unitarinė sistema, besiremianti Parlamento suverenumu, nenustato jokių oficialių ribų vyriausybės teisei griebtis inovacijų, net jei tai reikštų staigų senų vietinių lojalumų ir regioninių identitetų išrovimą su šaknimis. Balto lapo principas, įvestas suverenumo idėjos, jei tik nėra apribotas rašytinės konstitucijos, oficialiai išsklaidančios teisėtą valdžią, vietinius ir regioninius valdžios organus atiduoda centrinės valdžios dispozicijon, daro juos beveik žaisliukais jos rankose.

Tačiau iš trijų būdų, kuriais konstitucinė tvarka gali reikšmingai paveikti kasdieninį gyvenimą, nė vienas nėra toks galingas kaip pagrindinių teisių apibrėžimas ir apsauga. Teismo priežiūra suteikia teismams vaidmenį, kuris gali sukelti jų nesutarimus su visų gyventojų išrinktais valdžios organais ir pareigūnais. Iš pirmo žvilgsnio toks teismų vaidmuo atrodo giliai nedemokratiškas, suteikiantis nerenkamiems teisėjams vaidmenį valstybės politikos formavimo srityje. Tačiau tokiu pirmuoju įspūdžiu nereikėtų pasitikėti. Teismų priežiūra, kaip pastebėjo Tocqueville'is devynioliktojo amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje, yra galingiausias ginklas ginant liberaliąją demokratiją nuo populistinių demokratijos formų, nuo agresyvios daugumos.

Teisminė priežiūra Jungtinėse Valstijose europiečių vertinama nevienareikšmiškai. Teisių kalbos infliacija, kurią, kaip jau įrodinėjau, reikėtų laikyti daugiausia ekonomikos ir utilitarinės filosofijos įtakos rezultatu, kartais aiškinama kaip neišvengiama netinkamos galios suteikimo teisėjams pasekmė – galios, kuri, taip sakant, pašalina bet kokius jų veiklos draudimus. Bet aš manau, kad yra toli gražu ne taip. Amerikiečių teisėjai itin nenori kištis į politikos darymą, nors kartais yra priversti to

imtis dėl kitų JAV politinės sistemos ypatybių – ypač dėl renkamų valdžios institucijų nenoro spręsti kai kurias itin prieštaringas visuomenės problemas, tokias kaip abortai.

Reikėtų pažymėti du amerikietiškojo stiliaus teismo priežiūros bruožus. Vienas yra jos didelė įtaka šalies politinei kultūrai. Ta kultūra dažnai apibūdinama kaip besiremianti teisėmis. Tačiau ką tai reiškia? Tai reiškia ne tik kad konstitucijos įtvirtintas teises teisėjai gali panaudoti įstatymų leidimo ar vykdomosios valdžių aktams panaikinti. Tai reiškia, kad amerikiečių konstitucija sėkmingai didina savo vaidmenį socializacijos procese. Jos indėlis į socializacijos procesą kelia savimonės lygį. Kartais gali atrodyti, jog tai turi neigiamų liberalizuojančių pasekmių, tarkim, vis dar plačiai paplitęs priešinimasis šaunamųjų ginklų kontrolės įstatymų leidimui, net ir po ginkluotų paauglių sukeltų žudynių. Tačiau svarbesnė yra kita monetos pusė. Juk tai yra kultūra, kuri tikrai gali suteikti bedaliams ir skurdžiams savo vertės jausmą ir gebėjimą pasitikint savimi reikalauti teisingumo. Mažaraščio Alabamos valstijos piliečio, reikalaujančio savo konstitucinių teisių, vaizdas gali turėti ir juokingą atspalvį, tačiau kartu tai bus ir taurus, didingas reginys.

Ne tik tauru, bet ir *išmintinga*, kad liberali konstitucinė tvarka sukuria tokias pažiūras. Per dažnai atrodo, kad rašantieji apie politines sistemas labiau už kitas gina vieną vertybę – socialinės tvarkos ir stabilumo vertybę. Tačiau kurti politinę sistemą turint galvoje tik socialinį stabilumą reiškia patekti į pavojingus spąstus. Juk ne mažiau svarbu už teisėtų ir taikių priemonių socialiniams konfliktams spręsti suteikimą yra duoti žmonėms priemonių ir paskatų savo nepasitenkinimui, o ypač giliam patirto neteisingumo jausmui išreikšti. Mažaraštis Alabamos pilietis, apeliuojantis į savo konstitucines teises, tikrai išreiškia tokį savo požiūrį į valstybės valdžią, kurį turėtumėme skatinti.

Mums reikia veikiau nesuvaldomų, negu klusnių, nuolankių piliečių. Ir nesuvaldomų piliečių mums reikia ne vien todėl, kad to reikalauja mūsų savigarba, bet ir dėl to, kad galiausiai tokie piliečiai yra kur kas geresni viešosios tvarkos garantai negu jų paklusnūs kolegos.

Čia ateina į galvą Šiaurės Airijos pavyzdys. Ten teismo priežiūra ir teisėmis grindžiama politinė kultūra galėjo užkirsti kelią smurto eskalacijai, ilgai katalikų ir protestantų bendruomenių konfrontacijai. Kaip ji galėjo tą padaryti? Pagrindinis poveikis, kurį teismo priežiūra daro politinei sistemai yra tas, kad ji atitolina teisminę valdžios šaką nuo kitų valdžios šakų – nuo įstatymų leidimo ir vykdomosios valdžių funkcionavimo. Viešajai nuomonei toks atitolinimas suteikia galimybę kreiptis į teismus su skundais prieš kitas valdžios šakas, viliantis atitaisyti skriaudas, kurias tos šakos – tiesiogiai veikiamos daugumos nuomonės – nenori ar negali atitaisyti. Taigi, jei prieš kelis dešimtmečius Šiaurės Airijos katalikai, jautę diskriminaciją įsidarbinimo, apsirūpinimo būstu ir kitose srityse, būtų turėję galimybę kreiptis į teismo priežiūrą, jie galbūt būtų susitaikę su britų valstybe. Štai šitaip teismo priežiūra gali suvaidinti lemiamą įteisinantį vaidmenį, susilpnindama pagundą griebtis prievartos veiksmų.

Kad įtvirtintos teisės ir teismo priežiūra galėtų vaidinti savo įteisinantį vaidmenį, turi būti patenkinta viena neoficiali preliminari sąlyga. O kad suprastumėm kodėl, pakanka tik pažvelgti į tradicinį britų priešinimąsi suteikti teisėjams tiek daug įtakos; tas priešinimasis ypač būdingas kairiajam britų politikos sparnui. Ar tą priešiškumą sukelia gilus moralinis nepritarimas įtvirtintoms, įsigalėjusioms teisėms? Manau, kad ne. Veikiau jį sukėlė stiprus ir tikriausiai pagrįstas įtarimas, kad britų teisininkų klasė, iš kurios kilę beveik visi teisėjai, pati remiasi per daug siaura ir privilegijuota socialine baze. Kaip tik įtarimas, kad tos įsigalėjusios teisės gali tapti socialinių privilegijų svertu, ir disk-

reditavo teisminę priežiūrą britų kairiųjų akyse, bent jau iki pastarojo meto.

Teisininkų klasė demokratinėje visuomenėje turi būti atvira, ir visi turi matyti, kad ji atvira. Ji turi tapti socialinio mobilumo visuomenėje ženklu, kad jos vaidmuo nekeltų išankstinių nusistatymų gimdomų įtarinėjimų. Juk, kaip Toqueville'is pastebėjo, žvelgdamas į amerikiečių teisininkų klasę, jos vaidmuo politinėje sistemoje yra pusiau aristokratinis. Teismo priežiūra duoda galingą ginklą apriboti daugumos principo veikimą, kovoti su grubia ar populistine demokratijos forma. Tačiau teismo priežiūra maksimaliai atskleisti savo galimybes gali tik tuomet, jei teisinis išsilavinimas yra lengvai prieinamas ir patekimas į teisininkų klasę laikomas nesukeliančių problemų dalyku. Kaip tik todėl amerikiečių teisininkai ir toliau dominuoja politinėje sistemoje. Niekas taip neprisidėjo prie galimybių jausmo suklestėjimo Jungtinėse Valstijose kaip palyginti didelis teisininko profesijos prieinamumas, o tapimas teisininku savo ruožtu buvo laikomas priemone pradėti daug kitų karjerų. Tad pagrindinių teisių idėjos ir socialinio mobilumo perspektyvų kone mistinis susiliejimas suteikė amerikiečių demokratijai jos ryškiai liberalų pavidalą.

Kokie gi yra įprastiniai nusiskundimai, sukeliami socialinių ir ekonominių pasikeitimų nūdienos Europoje? Tai nusiskundimai tradicinių socialinių ryšių tarp individų nutrūkimu, nauju, 'nežmonišku' socialinės organizacijos mastu ir bejausme rinkos racionalumo prigimtimi, pražūtingu konkurencijos ir mobilumo poveikiu tradicinėms socialinio susitelkimo paskatoms – ypač poveikiu religijai, šeimai ir gyvenvietėms. Bet galiausiai ką religija, šeima ir gyvenamoji vieta duodavo? Jos duodavo teisingo elgesio normas ir guodžiančią paramą siekiams, laikomiems teisėtais. Įdomu, kad teisėmis grindžiamos konstitucijos daro kažką nepaprastai panašaus į tai. Žinoma, tai jos daro ne tokiu

intymiu ir netarpišku pavidalu kaip šeima. Jos veikiau turi daugiau bendra su religijos priesakais, kurie taip ilgai Vakaruose veikė kaip identiteto ir teisingo elgesio šaltinis. Tad ir vėl su liberaliuoju konstitucionalizmu susiduriame kaip su religijos pakaitalu, kaip su paskutiniąja europinės krikščionybės raiška.

6

TRYS VALSTYBĖS FORMOS

Nuo savo oficialios pradžios – 1957 metų Romos sutarties – „naujoji" Europa daugiausia buvo kuriama ekonominėmis priemonėmis. Ekonomikos kalba išstūmė politikos kalbą, bendros rinkos kūrimas ir ekonominis augimas viešose diskusijose buvo minimi daug dažniau nei demokratinė atskaitomybė ar valdžios išsklaidymas. Noras paspartinti integraciją neseniai atvedė prie Mastrichto ir Amsterdamo sutarčių, o vėliau prie bendros valiutos ir Europos centrinio banko įkūrimo; šie žingsniai, jei jie bus papildyti kitomis priemonėmis bendroms europinėms strategijoms sukurti, galų gale turėtų konstitucinius klausimus vėl sugrąžinti į debatų centrą.

Mentalitetui, kurį gali skatinti toks pridėtinis procesas, gresia didelis pavojus. Juk virtinė sėkmingų ankstesnių žingsnių dalyviams gali sukelti iliuziją, kad kiekvienas tolesnis žingsnis, kad ir kokia būtų jo prigimtis, irgi bus sėkmingas. Net žingsnis, turėsiantis rimtas konstitucines ir kultūrines pasekmes, sukeltas bendros valiutos ir centrinio banko, „turi" būti sėkmingas, nes tokie buvo ankstesni žingsniai. Tačiau, žinoma, tokios išvados daryti negalima. Dar vieno „pasiekimo" prilipdymas prie sėkmių grandinės gali paprasčiausiai sugriauti visą namą.

Kaip tik čia iškyla ir tampa pavojingi kai kurie ekonominio mąstymo ribotumai. Nepaisant puikių laimėjimų, ekonominė teorija ne visada suvokia institucinių prielaidų svarbos savo strategijoms arba nejaučia savo pačios kultūrinių ištakų. Būtent šiuos esminius institucijų ir kultūros klausimus liberalioji konstitucinė mintis yra pasiryžusi tirti kiek tik pajėgs.

Įvairios valstybės formos yra susijusios – ir tai neišvengiama – su skirtingais politinės kultūros ir politinių elitų tipais. Pastarieji yra suleidę šaknis į valstybės formas, sukūrusias įpročius ir pažiūras, kurių staiga pakeisti neįmanoma. Iš tikrųjų tokius įpročius ir pažiūras galima pakeisti tik labai pamažu, o jei norima valdyti tokių pasikeitimų kryptį, susiduriama su dideliais sunkumais. Tad visada turime būti atsargūs, santūrūs ir sumanūs. Juk gali būti ir taip, kad geriausias kursas ne tas, kuris veda tiesiai prie norimo tikslo, o kitas, vedantis prie jo netiesiogiai. Tokia jau žmogiškųjų reikalų prigimtis.

Pažvelkime tik į vieną pavyzdį – darbo jėgos mobilumą. Tai standartinis argumentas ekonominėse diskusijose, minimas tiek kaip didesnės ekonominės integracijos ir bendros rinkos sąlyga, tiek kaip tokios raidos privalumas. Tačiau vargu kas nors rimtai mano, kad darbo jėgos mobilumas Vakarų Europoje artimiausioje ateityje priartės prie jos mobilumo Amerikoje? Lingvistinės ir kultūrinės kliūtys paprasčiausiai yra per daug didelės, kad tokia prielaida būtų tikėtina. Ekonominės diskusijos šiuo klausimu gali lengvai virsti tik ekonomine retorika, figos lapeliu, pridengiančiu tai, kas vyksta ar gali įvykti.

Tai turi didelės reikšmės bendros valiutos, euro, įvedimui. Juk įvedus bendrą valiutą ne tik įsivyraus vienodos palūkanų normos, bet ir centras ims stipriau kontroliuoti nacionalines fiskalines politikas – taigi vyks tai, kas tikrai nebuvo akcentuojama ruošiantis įvesti eurą, tačiau jau privertė Italiją prašyti leidimo sušvelninti savo fiskalinę politiką. Ar Europa pajėgi palaikyti bendrą valiutą su vienodomis palūkanų normomis, jei ekonominės sąlygos šalyse taip radikaliai skiriasi – pavyzdžiui: depresijos apimta Italijos ekonomika ir klestinti Airija, kuriai gresia infliacija? Jungtinėse Valstijose bendra valiuta ir vienodos palūkanų normos buvo *sėkmingai* derinamos su skirtingomis regionų ekonominėmis sąlygomis dėl dviejų dalykų. Pirma, amerikiečių

darbo jėgos mobilumas, kuris tapo įmanomas didele dalimi dėl bendros kalbos, gan smarkiai padidina rinkos lankstumą. Antra, federalinė vyriausybė gali panaudoti savo mokesčių ir fiskalinę strategiją atstatyti pusiausvyrai tarp labiau ir mažiau klestinčių regionų. Deja, nūdienos Europoje nėra nė vienos iš tų sąlygų – štai kodėl kyla pavojus, kad dalis minėtosios retorikos, susijusios su euru, gali tapti figos lapeliu.

Stabilumo paktas, pasirašytas prieš euro įvedimą ir, kaip manyta, turėjęs valdyti jo padarinius, tikrai nėra skaidrus. Juk galų gale yra tik trys būdai, kuriais valiutų sąjunga su vienodomis palūkanų normomis gali išlyginti didelius regioninius skirtumus: darbo jėga turi būti pasirengusi tučtuojau persikelti į kitus regionus; ji turi būti pasirengusi tam, kad realus darbo užmokestis didės ir (ypač) mažės, kai to reikalaus ekonominės aplinkybės; arba galiausiai darosi neišvengiama labiau centralizuota fiskalinės politikos kontrolė. Už Stabilumo pakto slypi paskutinioji iš šių trijų galimybių. Juk šis paktas faktiškai reikalauja to, ką būtų galima pavadinti 'fiskaline centralizacija' – didelės dalies nacionalinių valstybių fiskalinių įgaliojimų perdavimo naujajai centrinei valdžiai. Deja, konstitucinės problemos, sukeliamos tokio įgaliojimų perdavimo, – problemos, susijusios su *įgaliojimų* paskirstymu – nėra atvirai svarstomos.

Beveik tą patį galima pasakyti ir apie politinį pietetą, kuris lydėjo Europos centrinio banko įkūrimą. Juk ką mums sakė? Mums sakė – ypač prancūzai – kad 'stipresnis' centrinis organas naujajam Bankui reikalingas kaip atsvara, siekiant užtikrinti politinę kontrolę ir demokratinę atskaitomybę. Prancūzai taip pat ragino priimti bendrą Europos politiką kitose srityse, įskaitant užsienio politiką, gynybą, apmokestinimą, viešosios tvarkos palaikymą policijos pajėgomis ir imigraciją. Tačiau kokių institucinių pakeitimų reikėtų tokioms bendroms politikoms įgyvendinti? Rafinuotos konstitucinės minties fone tokie kvietimai

politiškai kontroliuoti ir suvienodinti ('harmonizuoti') politiką geriausiu atveju yra per daug supaprastinti, o blogiausiu atveju – klaidinantys. Čia vėl politinei retorikai kyla pavojus tapti figos lapeliu, pridengiančiu realiai vykstančius dalykus.

Tai ir sudaro nūdienos Europos padėties keblumą. Už ekonominės ir politinės integracijos figos lapelio galime įžvelgti svarbiausią vyksmą – spartų valdžios telkimą Briuselyje. Iš Europos Bendrijos matomi du Briuselio galios didėjimo simptomai. Pirma, svarbiausi Europos valstybių vyriausybių padaliniai vis daugiau laiko skiria darbui su Briuselio nurodymais, realiais ir laukiamais. Antra, didžiausios Europos ir tarptautinės kompanijos, o mažesniu mastu ir profsąjungos, išleidžia vis daugiau pinigų savo buvimui Briuselyje – stebėtojams ir teisiniams atstovams. Priežastis visiškai aiški. Tos organizacijos supranta, kad vis platesnėse visuomenės politikos srityse Briuselis dominuoja. Taigi faktui, jog vieši debatai nusmuko iki konstitucinio primityvizmo, nereikėtų leisti užgožti to fakto, kad Europoje vyksta svarbus konstitucinis lenktyniavimas tarp skirtingų valstybės modelių. Ir *de facto* valdžios kaupimasis Briuselyje rodo, kad tame lenktyniavime laimi vienas iš modelių.

Nereikia savęs apgaudinėti. Tai, kas vyksta Europoje šiuo metu yra trijų valstybės modelių lenktyniavimas – kuris iš jų taps visos Europos Bendrijos modeliu. Tai prancūzų, vokiečių ir britų modeliai.

Prancūzų modelis yra iš esmės biurokratinis, nepaisant Prancūzijos žingsnių decentralizacijos link per pastarąjį dešimtmetį. Prancūzų pareigūnų įgaliojimai neturi sau lygių kitose Europos šalyse, todėl pirmaisiais Penktosios respublikos metais buvo dažnai sakoma, kad Eliziejus valdė per aukštesniuosius valdininkijos ešelonus, kartais faktiškai ignoruodamas Ministrą pirmininką ir Ministrų kabinetą, o ką jau kalbėti apie įstatymų leidėjus. Tačiau net dabar, kai per pastaruosius sugyvenimo

laikotarpius vykdomąją valdžią Prezidentas ir Ministras pirmininkas yra pasidaliję, Penktosios respublikos konstitucija ryžtingai teikia pirmenybę dvigalvei vykdomajai valdžiai prieš įstatymų leidėjus ir jų komitetus. Vargu ar perdėsime pasakę, kad nuo 1958 metų prancūzų įstatymų leidyba tarsi iškastruota.

Tokioje centralizuotoje sistemoje priimant sprendimus neišvengiamai atsiranda savivalės elementas, skatinantis grumtynes tarp suinteresuotų įtakingų asmenų ir grupių formuojant nuomonę valdžios viršūnėse. Oficialus valdžių padalijimas ir atsvaros bei viešumas vaidina palyginti mažą vaidmenį. Taigi svarbiausias prancūziškojo valstybės modelio bruožas tas, kad jį galima palyginti lengvai eksportuoti, nes yra ne kas kita kaip minimaliai apribotas centralizuoto sprendimų priėmimo proceso formalizavimas. Svarbiausias dalykas čia – įtaka.

Vokiškasis valstybės modelis yra tikra prancūziškojo modelio priešingybė. Iš dalies įkvėpta amerikiečių federalizmo, o taip pat Vokietijos įvairovės, kol 1870 metais ją suvienijo Prūsija, Vokietijos konstitucija labai stengiasi sukurti įvairias valdžios sferas ir apsaugoti jas vieną nuo kitos, taip iki minimumo sumažinant federalinės vyriausybės kišimosi pavojų; svarbi priemonė tam tikslui yra galingas konstitucinis teismas. Todėl vokiečiams kalbos apie 'federacinę' ateitį reiškia ateitį su griežtais centrinės valdžios apribojimais ir *Rechtstaat* ('teisinės valstybės') tikslų laikymąsi, įstatymų valdžią. Svarbiausias dalykas čia yra valdžia.

Britiškasis valstybės modelis skiriasi nuo abiejų pirmųjų. Jis ne tik nėra federacinis ir atiduoda aukščiausią valdžią 'monarchui parlamento pavidalu', bet ir turi kitų skiriamųjų požymių – yra neformalus, remiasi precedentais ir papročiais, kitaip sakant, yra papročių teisės, nerašytų įstatymų pobūdžio. Iš tikrųjų britiškasis modelis remiasi atskira politine klase, kuri visiškai sutinka su vyriausybės metodais ar net tikslais. Iki pastarųjų dešimtmečių jis buvo siejamas su didele politinės

valdžios decentralizacija, nors ši visada buvo veikiau *de facto* negu *de jure* ir, kaip jau matėme, pasirodė esanti pažeidžiama centralizacijos spaudimo Thatcher valdymo metais. Tačiau tai, kas išliko nepaisant net pavojingos pastarųjų metų centralizacijos, faktiško vietinės autonomijos panaikinimo, yra iš esmės sutarimu grindžiamas valdymo modelis, skatinantis šį sutarimą, labiau valdomas ne formalių principų (kaip *Rechtstaat* atveju), o „sveiku protu" – sąvoka, kuria britų politiniame diskurse taip dažnai naudojamasi ir piktnaudžiaujama.

Nepaisant jo absurdiškumo, apeliavimas į sveiką protą atskleidžia kai ką iš šios ypatingos, išskirtinės politinės sistemos bruožų, grindžiamų visų sutikimu. Tai valstybės forma, kurioje svarbiausias dalykas yra papročiai. Tačiau šiandien ši išskirtinė britiškoji valstybės forma tapo problemiška. Juk tai tokia valstybės forma, kurios neįmanoma eksportuoti: ji per daug įsitvirtinusi konkrečiame socialiniame kontekste ir remiasi instinktais, užuominomis bei socialiniais svertais, kurių neįmanoma sukurti *ex nihilo*.

Tačiau Jungtinės Karalystės vyriausybė ir britų politinė klasė su šia problema niekada realiai nesusidūrė tvarkydama reikalus su Europa. Savo viešuose pareiškimuose jos ir toliau pasikliauja tuo britiškuoju modeliu, tarsi jį būtų galima eksportuoti. Taip darydamos jos kelia pavojų, kad etiniu atžvilgiu mažiausiai priimtina prancūzų valstybės forma Europos Bendrijoje taps dominuojančia.

Modelis, kurį britų vyriausybė siūlo Europai kaip sektiną pavyzdį – pabrėždama plėtotę *ad hoc* – labai stokoja skaidrumo. Tačiau kaip tik tai ir atskleidžia faktą, kad šis modelis yra įkvėptas tradicinės britų valstybės formos, kuri neinspiruoja aiškių konstitucinių idėjų. Neseniai apeliuota į 'subsidiarumo' principą kovai su valdžios centralizacija Europoje; tai puiki ankstesnio teiginio iliustracija. Šiltai sutikta britų vyriausybės kaip

ginklas prieš Briuselio Komisijos pretenzijas, ši apeliacija į subsidiarumą labiausiai primena neoficialų raginimą decentralizuotis; tai nuo seno palaikė Parlamento suverenumą Didžiojoje Britanijoje – centrinės valdžios sąjungą su vietinine autonomija, kuri priklausė nuo atsakomybės paskirstymo būdo ir manierų tarp centro ir periferijos.

Tačiau 'sutarimas' tradiciniu britiškuoju pavidalu dabar jau negali duoti stipresnių impulsų kuriant Europos Sąjungą. Apie jį galima pasakyti tik tiek, kad kaip sektinas modelis jis turėtų būti šis tas daugiau už ekonominę sąjungą, bet mažiau už federalizmą. Be šito jis taip ir liks darbine hipoteze. Tačiau siūlyti hipotezę šiuo Europos kūrimo etapu Didžiajai Britanijai nepaprastai pavojinga, nes britai dažnai užsipuola federalinės Europos tikslus, o šiuos tikslus jau seniai inspiravo demokratai Vokietijoje ir mažesnėse šalyse, pavyzdžiui, Nyderlanduose. Mat pasikliovimas kuriant Europą labai neaiškiu britiškuoju valstybės modeliu sukeltų vokiškojo federacinio valstybės modelio atmetimą.

Kas gi tada liktų? Prancūziškasis modelis su jam būdingu pirmumo teikimu veikiau įtakai negu valdžiai. Juk būtent tai ir slypi už Mastrichto ir Amsterdamo sutarčių bei naujausio spaudimo sparčiai politiškai integruotis pagal jų nurodymus. Tokia raida kone prilygsta prancūziškosios valstybės tipo primetimui likusiai Europai.

Leiskite iš karto pasakyti, kad aš neketinu piršti minties, jog tai prancūzų sąmokslas. Veikiau taip atsitiko todėl, kad prancūzų elito dispozicijoje esanti galinga administracinė mašina inspiruoja savo įpročius ir požiūrius. Kai prancūzų pareigūnai nusprendžia, kad kažko nori, jie pasiekia tai dažniau ir lengviau negu daugumos Europos valstybių pareigūnai. Tokių pavyzdžių begalė: vieni – dėl labai svarbių dalykų, kiti – paprasčiausias tuštybės patenkinimas. Pastarajai kategorijai tikriausiai reikėtų

priskirti tuos nepaprastai ambicingus projektus, kuriuos priėmė vienas kitą keitę Penktosios respublikos prezidentai, norėdami, kad prisimintų jų valdymo laikotarpius. Tai Pompidou centro, Luvro piramidės projektas, o pats naujausias – grandiozinė Mitterand'o Nacionalinė biblioteka. Kai prancūzų pareigūnai pritarė tokiems projektams, kaina, leidimas projektuoti ir piliečių nuomonė staiga, atrodo, tapo beveik nebesvarbios. Šios kliūtys greit įveikiamos ir projektas įgyvendinamas per tokį trumpą laiką, kad kitos vyriausybės – ar bent jų vykdomosios valdžios organai – gali tik pavydėti!

Daug įspūdingesnis prancūzų pareigūnų galios pavyzdys – kaip Prancūzija veikė stengdamasi apsirūpinti branduoline energija po pirmosios naftos krizės 1973 metais. Jokiems gamtosaugos šalininkų lobistų siekiams ar mokslininkų abejonėms nebuvo leista pertraukti ar atidėti šio proceso. Po nedaugelio metų didžiąją Prancūzijos energijos poreikių dalį jau tenkino branduolinės elektrinės. Ar begali būti didesnis kontrastas toms rimtoms kliūtimis, kurias iškėlė konstituciniai derinimai, teismų sprendimai, visuomenės protestai ir suinteresuotų grupių manevrai tokiose šalyse kaip Didžioji Britanija ar Jungtinės Valstijos? Pavyzdžiui, kai britų vyriausybė nusprendė pastatyti naują Londono aerouostą Bekingemo grafystėje, tam per daug stipriai pasipriešino opozicija ir projekto teko atsisakyti. Dėl atidėliojimų, kuriuos lėmė visuomenės protestai ir oficialūs užklausimai statant naujas britų branduolines elektrines, šie projektai buvo įgyvendinti ne per kelerius metus, o per kelis dešimtmečius.

Vokietijos federacinę sistemą irgi gali apsunkinti panašūs vilkinimai ir savanoriški atsisakymai. Juk vokiečių valstybės – *Länder* (žemės) – išsaugojo didelius įgaliojimus ir kompetencijos sritis, o Federalinis konstitucinis teismas, turintis sprendžiamąjį balsą, gali įsikišti į bet kurią vokiečių valdymo sistemos sritį ar šaką. Tikriausiai *locus classicus* to, kaip konstitucinė sistema

gali vilkinti ir priešintis pareigūnų projektui, galėtų būti nenoras suteikti teisę viršgarsiniam laineriui *Concorde* nusileisti Niujorke. Grupės, gamtosaugos motyvais prieštaraujančios tokios teisės suteikimui, sugebėjo pasinaudoti tuo faktu, kad Niujorko aerouosto vadovybė įtraukė į šį reikalą dvi valstijas, Niujorko ir Niudžersio. Taigi atsirado galimybė veikti abiejų valstijų teismų sistemas, sukiršinti valstijų ir miesto valdžios organus prieš kreipiantis į Kongresą ar į Federalinį teismą. Galų gale opozicijai bent iš dalies pavyko pasiekti savo tikslą.

Žinoma, už valdžios išskaidymą reikia sumokėti tam tikrą kainą. Kelių jurisdikcijų įtraukimas, sudarantis galimybę sukiršinti jas, trukdo, o kartais net visai neleidžia centrinei valdžiai imtis ryžtingų ir nuoseklių veiksmų. Tokį suderintą ekonominį ir socialinį planavimą, kokį Prancūzija pasitelkė po Antrojo pasaulinio karo, kai vyriausybė suvienijo pramonę, profsąjungas ir kapitalą siekti bendrų tikslų, realizuoti daug sunkiau, jei valstybinė valdžia išskaidyta daug labiau negu Prancūzijoje, o ypač kai teismus galima pasitelkti pareigūnų veiksmams apriboti. Kas nors panašaus į prancūzų projektą padaryti Paryžių Europos transporto centru, sukuriant TGV (supergreitųjų traukinių) tinklą ne tik šalies vidaus transportui, bet turint galvoje ir tarptautinius interesus, vargu ar būtų įmanoma, tarkim, Jungtinėje Karalystėje. Tragikomišku kontrastu galima laikyti vilkinimą ir maišatį, kilusią dėl britų geležinkelio linijų prijungimo prie tunelio po Lamanšu.

Taigi dabar reikia užduoti klausimą, ar svarbu, jei Briuselis primes Vakarų Europai ką nors panašaus į prancūziškąjį valstybės modelį? Atsakymas turėtų būti teigiamas – svarbu.

Prancūziškasis valstybės modelis yra vienas iš tų, kurie mažiausiai skatina sutarimo kultūrą Europoje. Centrinių valdžios organų sugebėjimas greitai primesti savo valią, nepaisant plačiai paplitusių nuogąstavimų ar veikiant prieš svarbius vietinius

interesus, siekia skatinti įtarumo ir cinizmo nuostatas, sudaryti įspūdį, kad valdžia visada yra kitų (*les autres*) rankose ir jie panaudoja ją ne sąžiningai ir teisingai, stengdamiesi suderinti reikalavimus ir pasyti viešosios nuomonės, o veikiau kaip karo vadas, kuris tikisi, kad jo įsakymų bus klausoma. Tai kaip tik tas biurokratinis modelis, kuris 300 metų formavo prancūzų požiūrį į valstybę ir į valstybinės valdžios funkcijas. O gyventojai manė, kad valstybinė valdžia yra tam, kad ja piktnaudžiautų. Ar tokia jų nuomonė neteisinga? Dar visai neseniai prancūzų valstybė ribojo net tėvų teisę parinkti vardus savo vaikams labai trumpu sąrašu. O apskritai globėjiškų valstybės funkcijų buvo labai daug.

Iš to kilusių politinių įtarinėjimų vienas tikras požymis ir yra būdas, kuriuo prancūzų valstybės veikla nuo devynioliktojo amžiaus pradžios šalyje sukūrė kontrtradiciją, kuri, pernelyg pabrėždama biurokratinės valstybės formos trūkumus, atkakliai įrodinėjo decentralizacijos pranašumus. Todėl neatsitiktinai apie biurokratijos grėsmę šiuolaikiniam pasauliui pirmieji pranešė prancūzų liberalai, nukalę ir terminą 'centralizacija', nes anksčiausiai susidūrė su šia grėsme jos šiuolaikiniu pavidalu. Taip pat neatsitiktinai devynioliktojo amžiaus prancūzų liberalai, tarkim, Tocqueville'is, pradėjo domėtis amerikiečių federalizmu, kai jų amžininkai Didžiojoje Britanijoje ir toliau visiškai pasitikėjo savąja konstitucine tvarka.

Tocqueville'is ir kiti decentralizacijos šalininkai Prancūzijoje greit suprato, kad revoliucinė tradicija jų šalyje – ši atstovaujamosios valdžios, vertos tokio pavadinimo, antitezė – parazitavo ant biurokratinės valstybės kūno. Ji rėmė šią valstybės formą, nes juo labiau toli esantis centrinis valdžios organas sugebėjo ignoruoti vietinę nuomonę ir greit primesti savo valią, juo didesnė buvo tikimybė, kad susikaupęs nepasitenkinimas po kiek laiko pasieks apogėjų. Ir tai, be abejo, buvo svarbus Prancūzijos

istorijos bruožas nuo Revoliucijos laikų, kai Respublikos gyvenimą pertraukinėjo valdžiai keliančios grėsmę krizės; paskutinė iš jų buvo 1968 metais.

Tačiau net tuomet, kai krizės nekeldavo grėsmės režimui, prancūzų politinei kultūrai buvo būdinga, kad grupuotės kartkartėmis griebdavosi to, ką jos vadino 'tiesioginiais veiksmais'. Tai reiškia: jei tokios grupuotės nuspręsdavo, jog valstybės mašina nepaiso jų reikalavimų, jos pasijusdavo turinčios teisę ignoruoti įstatymus, griebtis gąsdinimų ir net smurto savo tikslams pasiekti. Tokiais atvejais tai, kad prancūzų policija kartais nusišalindavo ar beveik nesistengdavo užkirsti kelio neteisėtiems veiksmams, būdavo tarsi ritualizuotas pripažinimas, jog periodiški smurto veiksmai yra tokios centralizuotos valstybės išlikimo sąlyga.

Tiesa ir tai, kad po 1981 metų Prancūzijoje būta reikšmingų poslinkių decentralizacijos link. Daugiau nei pusę šimtmečio respublikonų politikai žodžiais pripažino šį tikslą, tačiau kai tik patekdavo į valdžią, jos svertai jiems pasirodydavo esą tokie patrauklūs, kad išsižadėdavo šio siekio. Išrinkus Mitterrand'ą ir sudarius socialistų daugumą 1981 metais buvo žengti pirmieji reikšmingi žingsniai išmontuoti Napoleono valstybinę mašiną. Tie žingsniai ne tik atkūrė valstybės pareigūnų prefektų ir visų gyventojų renkamų tarybų pusiausvyrą departamentuose, bet ir suteikė daugiau teisių regioniniams ir vietiniams valdžios organams rinkti mokesčius ir skolintis. Tos reformos reiškė, kad prasidėjo institucinis traukimasis nuo garsiųjų valstybės globėjiškų pareigų, vienu metu pasiekusių tokio idiotiškumo, kai, bent jau teoriškai, nebuvo galima surengti jokio vietinių gyventojų susirinkimo, prieš tai negavus leidimo iš valstybės pareigūnų.

Vienas iš viešai Prancūzijoje išpažįstamų decentralizavimo šalininkų tikslų – sukurti naują, platesnę socialinę bazę turinčią politinę klasę, kartu siekiant skatinti sutarimo kultūrą ir

mažiau kliautis įprastiniu, nors ir su pertrūkiais, smurtu prancūzų politiniame gyvenime. Neabejoju, kad didesnė vietinės ir regioninės autonomijos patirtis, jei tik nuoširdžiai būtų ja remiamasi, galų gale atvestų prie šio tikslo. Ji jau labai pastebimai pakeitė Prancūzijos kaimų, departamentų ir miestų politinį gyvenimą. Kiekvienam, matančiam didžiulį susidomėjimą, kurį sukelia kaimuose vietinės tarybos susirinkimai, arba sekančiam tokių miestų kaip Monpeljė ir Nimas lenktyniavimą (miestų planavimo, architektūros ir kitose srityse) tie pasikeitimai tikrai padarys įspūdį.

Tačiau kad pasikeistų požiūris ir papročiai, reikia laiko. O kol kas prancūzų elitas ir toliau lieka iš esmės biurokratinis, dominuoja NVM (Nacionalinės valdymo mokyklos) absolventai, sąmoningai pasirinkę valstybės saugotojų vaidmenį. Jiems, kaip jau minėjau, nepaprastai gerai sekėsi pokario metais atkurti šalies pozicijas – šalies viduje pasitelkus daugybę „Planų", o Europos mastu – Bendrąją rinką ir Europos Sąjungą. Juk naujoji Europa iš esmės yra sumodeliuota prancūzų, iš pradžių siekiant sutrukdyti Vokietijos galybės atkūrimui, bet vėliau, ypač po to, kai de Gaulle'io veto (1963) daugeliui metų atėmė galimybę Didžiajai Britanijai tapti Sąjungos nare, ji apskritai pasidarė prancūzų hegemonijos sfera. Pastaruoju metu, kai Vokietijos susivienijimas tapo *fait accompli* (įvykęs faktas), prancūzų elito noras ir pasiryžimas išsaugoti šią hegemoniją dar labiau sustiprėjo.

Sunku pervertinti mastą, kuriuo prancūzų valstybė kuria ir remia administracinę valdžią liberalių konstitucinių priemonių, skirtų valdžiai išsklaidyti, sąskaita. Neseniai tai pabrėžė Pierre'as Secretas, INSEE (Nacionalinio statistikos ir ekonominių tyrimų instituto) Administratorių ir generalinių inspektorių sąjungos prezidentas. Laikraštyje *Le Figaro* (1999 m. birželio 18) jis rašė, atkreipdamas dėmesį į daugelį skandalų, susijusių su Prancūzijos valstybinėmis tarnybomis, galimas pasekmes:

Mes [valstybės tarnautojai] kontroliuojame visus valstybės ratukus nuo Respublikos prezidentūros iki Nacionalinio susirinkimo, kur turime daugumą, prakišdami Ministrų kabinetą, kurio didžiąją dalį sudaro valstybės tarnautojai. Mes taip pat kontroliuojame teismų, finansų, profsąjungų ir net ekonominę valdžią: valstybės tarnautojai vadovauja valstybinėms įmonėms ir didžiausioms privačioms įmonėms.

Šią mums suteiktą visagalybę įmanoma pateisinti tik išskirtiniu mūsų veiklos sąžiningumu, išskirtinėmis žmogiškosiomis ir moralinėmis savybėmis – tomis savybėmis, kurios atlaiko atranką per konkursus – ir nuolatinėmis valstybinių tarnybų pastangomis tarnauti visuomenei. Naujausi įvykiai ir daug kitų mažiau svarbių ... priešingai, atskleidė, kad mūsų visagalė padėtis išugdė mumyse nebaudžiamumo jausmą (juk mus teisia kiti valstybės tarnautojai ... trokštantys visų pirma apginti valstybę ir jos institucijas), neatsakingumą ir valstybės interesų painiojimą su privačiais interesais.

Vis daugiau aukštesniųjų valstybės tarnautojų nori, kad į jų karjerą ir statusą būtų įtraukta realios atsakomybės. Daugelis laukia ateinant 'naujųjų valstybės tarnautojų', kurie bus atsakingi asmeniškai, vertinami pagal rezultatų efektyvumą dirbant visuomenės labui ir kurie veikiau norės išlikti valstybės tarnyboje, negu stengsis kuo greičiau susirasti gerai apmokamas pareigas pusiau valstybiniame ar privačiame sektoriuje.

Priešingai nei nesenas Elfo skandalas, atskleista:: tik atsitiktinai, kiek yra tokių žmonių, kurie užėmė savo postus prisidengę neskaidrumu, būdingu visuomenei, kurioje dominuoja valstybės tarnautojai? Prancūzija neturi likti vienintelė šalis Europoje, kur administracinės valstybės absoliutizmas ir toliau tebėra aukščiausioji valdžia, vienintelė, kurią galima laikyti atsilikusia demokratinių normų atžvilgiu?

Aukščiau pateiktame prisipažinime stebina ir kelia susirūpinimą tai, kad, užuot ieškojęs adekvačių konstitucinių priemonių, jo autorius tikisi įveikti prancūziškosios valstybės formos trūkumus postuluodamas *Idealų valstybės tarnautoją*.

Taigi klausimas, kurią valstybės formą reikėtų įpiršti Briuseliui, iš tikrųjų yra svarbus. Jei tai bus tradicinė prancūziškoji biurokratinė forma, savivalda Europoje patirs rimtą nesėkmę. Juk prancūziškoji valstybės forma daugiau negu bet kuri kita Europoje vis dar turi septynioliktojo amžiaus kontinentinės Europos monarchijų bruožų. Karaliaus valdžia, gan nepatikimai atsverta įstatymų ir antrinių valdžios organų, vis dar sėkmingai reprodukuojama prancūzų pareigūnų ir jų kontroliuojamos galingos biurokratinės mašinos. Pats respublikoniškosios tradicijos etosas Prancūzijoje tikriausiai ir bus geriausias pusiau karališkos valdžios atgimimo įrodymas. Juk iki tol, kol Charles'ui de Gaulle'iui 1958 metais pavyko iš naujo pašventinti Prezidento valdžią, nepasitikėjimas vykdomąja valdžia iš tikrųjų buvo būdingiausias prancūzų respublikoniškosios tradicijos požymis. Beveik neįveikiamas prancūzų respublikonų pasiryžimas remti įstatymų leidžiamąją valdžią prieš vykdomąją valdžią žadino prisiminimus – tokius kaip Loui Napoleono Antrosios respublikos nuvertimas 1851 metais – nors, be abejo, Trečiosios ir Ketvirtosios respublikų istorija parodė, jog nesant politinės kontrolės iš stiprios vykdomosios valdžios pusės, valdžia daugiausia atitekdavo prancūzų biurokratinei mašinai, veikiau valstybės tarnautojams negu visų gyventojų išrinktai valdžiai.

Prancūzų valstybė natūraliai linksta prie administracinės valdžios, nesvarbu, stipri ar silpna jos politinė kontrolė. Šiuo atžvilgiu prancūzų valstybė vis dar tebėra prancūzų *ancien régime*, senosios monarchijos ir jos centralizuojančių polinkių šešėlis. Gali būti net taip, kad decentralizacija, vykdoma nuo 1981 metų, sąmoningai ar nesąmoningai vertė prancūzų politinį elitą iš naujo įtvirtinti viršnacionaliniame lygyje tuos įpročius ir požiūrius, kuriems pačioje Prancūzijoje meta iššūkį stiprėjančios decentralizacijos apraiškos.

Šiaip ar taip, nekyla didesnių abejonių, kad Briuselis tam tikrais atžvilgiais tapo Paryžiaus ir prancūzų politinio elito priedėliu. Tai pasakytina ir apie jo vykdomą politiką, ir apie poziciją priimant naujus narius. Iš dalies prancūzų hegemonija įsitvirtino todėl, kad Europos kūrimas sutapo su pačios Prancūzijos atsinaujinimu Penktosios respublikos metais. Pralaimėjimas 1940 metais sukėlė pasiryžimą atstatyti Prancūziją ir atkurti jos 'deramą' vietą Europoje – pasiryžimą, paskatinusį virtinę penkmetinių ekonominių ir socialinių planų Penktosios respublikos laikais – po 1958 metų gavusį naują impulsą. De Gaulle'is užsispyręs gynė Prancūzijos interesus septintuoju dešimtmečiu, formuodamas Bendrosios rinkos strategiją ir net *de facto* priversdamas priimti nacionalinio veto teisę (neva nacionalinių interesų klausimais) prieš daugumos sprendimus.

Tad prancūzams tenka didžiausia atsakomybė ne tik už Bendrosios žemės ūkio politikos (BŽŪP), suteikusios Prancūzijai reikšmingų ilgalaikių finansinių pranašumų, sukūrimą. Jie taip pat labai sėkmingai trukdė visoms svarbesnėms BŽŪP reformoms. Kai 1999 metų pradžioje naujoji Schröderio vyriausybė Vokietijoje nusprendė siekti BŽŪP reformos, staiga Paryžių apėmė krizės nuotaikos ir į Briuselį bei Boną iškeliavo pranešimai, kad BŽŪP – prancūzų nacionalinis interesas. Netrukus vokiečiai liovėsi reformos reikalauti. Panašiai buvo ir su Briuselio Komisijos politika monopolių ir susivienijimų klausimais. Tradicinis kolbertinis ar korporacinis prancūzų valstybės pobūdis – kai valstybė kontroliuoja didelę dalį pramonės ir per jos rankas pereina beveik 55 procentai BNP – kuo puikiausiai išsilaikė nepaisant neoliberalinių Briuselio Komisijos įsipareigojimų. Negana to, prancūzai pasirodė esą labai atsparūs tarptautiniam didžiausių prancūzų bankų ar kompanijų perėmimui, apeliuodami į nacionalinius interesus tokiu būdu, kuris, beje, visai nebūdingas britams ar olandams.

Nenuostabu, kad prancūzai taip pat labai reikšmingu dalyku laiko daugumos svarbių postų Europos struktūrose skyrimą prancūzams ar jų palaikomiems kandidatams. Tai dar kartą išryškėjo visai neseniai, kai Prancūzija norėjo, kad pirmuoju Europos centrinio banko prezidentu taptų prancūzas, nors tam priešinosi beveik visa Bendrija, ir liovėsi reikalauti tik tada, kai buvo pareikšta, jog olandų kandidatas Wimas Duisenbergas užleis savo postą kadencijos viduryje prancūzų kandidatui. Tai, kad Prancūzija įsitvirtina be jokio sąžinės graužimo, rodo, kokia Europoje yra *situation acquise.*

Tačiau tai, kaip prancūziškoji Europos interesų ir darbotvarkės koncepcija, vykdoma tokiu stiliumi, kuris primena prancūzų valstybinę mašiną, atvedė prie Mastrichto ir Amsterdamo sutarčių, prie bendros valiutos įvedimo ir Europos centrinio banko įkūrimo, prie raginimo tęsti politinę integraciją – tai yra prie unifikuotos Europos šalių pozicijos užsienio politikos, karinių reikalų, imigracijos, viešosios tvarkos palaikymo policijos pajėgomis ir net apmokestinimo srityse – geriausiai atskleidžia Europos Komisijos istorija, kai jai vadovavo Jacques'as Delorsas, buvęs prancūzų valstybės tarnautojas. Tie spartūs, iš esmės Prancūzijos inspiruoti žingsniai paskutiniuoju dvidešimtojo amžiaus dešimtmečiu parodo prancūzų reakciją į juos bauginantį vokiečių susivienijimą. Prancūzų atsakas buvo Europos politinės integracijos spartinimas.

Dabar pasiūlytas valdžios sutelkimas Europos centre atspindi politinio elito instinktus, suformuotus prancūziškosios valstybės modelio. Elito perėjimas pastaruoju metu prie federacinių Europos tikslų – kažko reikšmingesnio už pliką vokiečių ir olandų retoriką – iš tikrųjų negali paslėpti prancūzų politinės klasės steitistinių įpročių ir pažiūrų. Pasinaudodama Briuseliu ir postmastrichtiniu procesu svariam žodžiui Vokietijos valdymo klausimu tarti, prancūzų politinė klasė turi galimybę pratęsti

Prancūzijos dominavimą, primesdama prancūziškąjį valstybės modelį – biurokratinį modelį – visai Europai. Kaip jau minėjau, tai ne tiek sąmokslas, kiek ištisus dešimtmečius trukusio dominavimo Europoje pasekmė. Nepaisant to, vargu ar bus labai įžūlu tvirtinti, kad kai kuriais svarbiais atžvilgiais Prancūzija užkariauja Europą.

Šiaip ar taip, prancūzai turi vieną didžiulį pranašumą. Jie žino, ko nori. Europos Sąjunga yra prancūzų kūrinys. Svarbiausios iniciatyvos – nuo Schumano plano sukurti Europos anglių ir plieno bendriją iki bendros valiutos, pasitelkus vieningą žemės ūkio politiką – buvo prancūzų ir tarnavo prancūzų interesams.

Žinoma, prancūzų politinis elitas nenorėtų, tiesą sakant, gal net *negalėtų* pripažinti savo projektų, suformuluotų taip, kaip tai padariau aš. Viena vertus, tai sukeltų tokią stiprią opoziciją tarp kitų Europos Sąjungos narių, kad projektas turbūt žlugtų. Tačiau tai ne vienintelė priežastis. Kadangi prancūzų hegemonija prasidėjo nuo pačių pirmųjų Bendrosios rinkos metų, prancūzai sąmoningai nenubrėždavo griežtos ribos tarp savo nacionalinių interesų ir Europos interesų. Ir toks interesų painiojimas nėra visiškai ciniškas. Troškimas atkurti Prancūziją ir Europą, skatinęs prancūzų politinę klasę nuo 1945 metų – troškimas, kyląs iš to, kad jai mažiau nei per šimtą metų teko atlaikyti stipriausią vokiečių invazijų smūgį – lygiomis dalimis dozuoja apdairumą ir idealizmą. Tačiau rezultatas tas, kad prancūzų ir Europos interesų idėjos visiškai susiliejo.

Yra daug netiesioginių šio idėjų susiliejimo įrodymų. Be nuolatinio Prancūzijos nenoro reformuoti Bendrąją žemės ūkio politiką ir pasiryžimo įnirtingai kovoti už tai, jog svarbiausi postai Europos institucijose atitektų jos piliečiams, bene įspūdingiausias įrodymas būtų tai, kad Prancūzija nepalankiai žiūri į Europos Sąjungos plėtimą. Žymus jos išplėtimas beveik neabejotinai

padarytų galą tokiai politinei integracijai, kurią Prancūzija rėmė pastaruoju metu. Prancūzai atvirai neprisipažįsta, kad entuziazmo šiuos klausimu nejaučia. Tačiau tai faktas, kurį pastebėjo daugelis stebėtojų – diplomatų, valstybės tarnautojų ir žurnalistų.

Galiausiai esama kitokio pobūdžio įrodymų – atgarsiai apie prancūzų projektą pačioje Prancūzijoje. Kaip jau minėjau, pradinė golistinė Europos koncepcija buvo *Europe des nations*, nacionalinių valstybių Europa, susijungusi į darinį, kurį geriausiu atveju būtų galima pavadinti konfederacija. Tiktai kone traumuojantis Vokietijos susivienijimo faktas privertė peržiūrėti pradinį golistinį projektą ir Prancūzija ėmė ginti vadinamąją 'federalistinę' Europos viziją, kuri vis tiek primena unitarinę prancūzų valstybę, iškeldama centralizuotą valdžią ir suvienodintą politiką. Prancūziškojo Europos projekto korekcija buvo atlikta socialisto Mitterrand'o prezidentavimo metu. 1995 metais prezidentu tapus golistui Jacques'ui Chiracui, pirmiausia kilo klausimas, ar tasai projektas išliks. O gal Prancūzija grįš prie ankstesniojo golistinio Europos modelio? Po kai kurių dvejonių Chiracas ir jo dešiniųjų vyriausybė pritarė naujajam projektui, nuspręsdama toliau eiti Mitterrand'o ir Delorso pasirinktu keliu.

Tačiau toli gražu ne visi golistai susitaikė su tokia įvykių raida. Ir dabar matome, kaip gilėja skilimas pačioje golistų partijoje, galintis net sunaikinti tokio pavidalo golizmą, koks jis egzistuoja nuo Penktosios respublikos susikūrimo pradžios. Tai būtų nenumatyta politinės kultūros, suformuotos biurokratinio valstybės modelio ir vis dar glaudžiai susijusio su juo, raidos pasekmė. Juk kai centralistiniai įpročiai ir požiūriai perkeliami į visos Europos sceną, jie pasirodo esą nesuderinami su *Europe des nations* ir galiausiai su prancūzų nacionaliniu suverenitetu. Tad naujojo prancūzų Europos projekto sėkmė gali pamažu pakirsti jo rėmimą pačioje Prancūzijoje. Neseniai atgijusi naciona-

listinė opozicija Europos projektui golistų partijos skyriuose yra rimtas įrodymas, kad federalistinis tik prancūzų projekto pavadinimas, o ne turinys, tai yra jo esmė – centralizacija.

Deja, prastumti prancūzų projektą palengvina visuminė Vakarų valdymo sistemos raida – tendencija, kuri veikia visas Europos valstybių formas ir kuri, jei tik bus leista jai plėtotis, grasina sugriauti visą liberalaus konstitucinio valdymo tradiciją – tokią, kokia ji Vakaruose formavosi nuo aštuonioliktojo amžiaus. Šios tendencijos esmę sudaro nuo seno nusistovėjusio skirtumo tarp užsienio ir vidaus reikalų nykimas, glaudžiai susijęs su ekonominės savitarpio priklausomybės didėjimu ir ekonominių kategorijų dominavimu svarstant valstybinius reikalus.

Bet kodėl tai svarbu? Nuo seno nusistovėjęs užsienio ir vidaus reikalų skyrimas svarbus dėl to, kad jis padeda įtvirtinti valdžių atskyrimo doktriną, kuri yra pati svarbiausia liberaliajam konstitucionalizmui. Naikindamos šį skirtumą veikia bent dvi galingos srovės. Viena yra konstitucinė, kita intelektualinė. Nors ir būdamos skirtingos, jos labai sustiprina viena kitą. Joms susiliejus, atsiranda pagrindo nerimauti dėl liberalaus demokratinio valdymo Europoje ateities.

Tai, ką pavadinau 'institucine' srove, valstybiniu lygiu jau veikia daugiau nei pusę šimtmečio. Didėjantis valdžios įsivėlimas į ekonomiką ir visuotinės gerovės kūrimas turėjo didelės įtakos Europos valdymo sistemų struktūrai. Būtinybė smulkmeniškai reglamentuoti ir tam reikalingų priemonių sudėtingumas perdavė valdžią iš įstatymų leidžiamosios vykdomajai valdymo sistemai. Juk valstybės tarnautojai ar biurokratai turi daugiau galimybių gauti informaciją ir planuoti reikiamas priemones negu renkami atstovai, kurie geriausiu atveju gali tik nustatyti bendruosius įstatymų leidybos principus ir vykdyti bendrąją priežiūrą. Net ir pastarasis dalykas tampa nepaprastai sunkus, kai įstatymų leidyba paveda biurokratijai tvarkyti socialines ir

ekonomines detales, leisdama valstybės tarnautojams užpildyti beveik tuščius 'įstatymų' lapus. Suprantama, tokia įstatymų leidybos praktika, skatinanti veikiau valdžių susiliejimą negu jų atskyrimą, kelia rimtą grėsmę tradicinėms konstitucinio valdymo formoms.

Tokios erozijos pradžios požymių galima aptikti jau Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų metais. Karas visada reiškia grėsmę konstituciniam valdymui – tai yra valdžių atskyrimui ir viešam tikrinimui – esant įsakmiam poreikiui centralizuoti sprendimų priėmimą ir supaprastinti kontrolę, siekiant skubiai panaudoti visos šalies išteklius. Toks karo poveikis savaime suprantamas, tačiau visuomenė per mažai dėmesio skiria nuolatinei įstatymų leidžiamosios valdžios erozijai, sukeltai vis sudėtingesnio valdymo dvidešimtojo amžiaus pabaigoje. Net Amerikos Kongreso, sėkmingiau už daugumą kitų įstatymų leidėjų kovojusio su savo valdžios erozija, vaidmuo sumažėjo. O kalbėdami apie Didžiąją Britaniją ir Prancūziją vargu ar perdėsime sakydami, kad ten dabar įstatymus leidžia daugiausia pareigūnai.

Jei ne visa visuomenė, tai bent jau valdymo klausimus analizuojantys tai gerai žino. Daug sunkiau pastebima raida, ėmusi stiprinti šią tendenciją, ir stiprinti taip, kad tai jau kelia grėsmę pačiai valdžių atskyrimo sampratai. Ši raida – pasaulinės rinkos augimas, šalių savitarpio ekonominės priklausomybės didėjimas. Juk itin didelė savitarpio priklausomybė reikalauja tokio šalių bendravimo būdo, kuris kelia grėsmę konstitucinei valdymo formai.

Prieš šimtus metų ekonominis valdymas, rinkos balansavimas buvo laikomi iš esmės šalies vidaus reikalu, nacionalinių ar vidaus įstatymų leidybos sritimi. Kaipo tokia, ji, vertinant liberaliosios konstitucinės minties kanonais, priklausė sričiai, kuriai turi galioti valdžių atskyrimas, įstatymų leidybos, vykdomosios valdžios ir teismų savitarpio priklausomybė bei vieša visuomenės kontrolė. Šalies vidaus reikalų priešingybė buvo

užsienio ir karinių reikalų sritis, kuri dažniausiai buvo laikoma kone neišvengiama vykdomosios valdymo šakos prerogatyva. Liberalioji konstitucinė mintis pripažino, kad būtinybė greitai priimti nuoseklius sprendimus užsienio politikos ir kariniais reikalais pateisina neįprastai didelę pareigūnų laisvę veikti nepriklausomai, išvaduojant juos nuo apribojimų, kuriuos šiaip jau uždeda konstitucinės garantijos reikalavimai ir viešumas. Santykinė pareigūnų nepriklausomybė tvarkant užsienio politikos ir karinius reikalus jiems buvo suteikiama nacionalinių interesų vardu.

Tačiau nacionalinių interesų koncepcija pasikeitė. Ji turėjo pasikeisti. Juk įsigalint globalinei rinkai ir ekonominei savitarpio priklausomybei skirtumas tarp užsienio ir vidaus politikos ėmė nykti. Reikalai, kurie anksčiau buvo priskiriami vidaus politikos sričiai, dabar tapo reikalais, neišvengiamai derintinais su kitų šalių vyriausybėmis. Balsai šalies viduje jau nebėra vieninteliai, į kuriuos reikia įsiklausyti. Šalies vidaus interesai jau ne vieninteliai, kurių reikia paisyti. Ir jei tai jau galioja prekyboje, tai tikriausiai dar labiau galios, kai prioritetinėmis taps aplinkosaugos problemos. Todėl užsienio politiką vis sunkiau atskirti nuo vidaus politikos. Jos linkusios susilieti.

Tačiau kaip tada spręsti tuos susiliejusius reikalus? Štai kur problema! Juk užsienio politikos įsibrovimas į vidaus politiką kelia didelę pagundą spręsti klausimus veikiau užsienio ir karinės negu vidaus politikos metodais – tai yra grįžtant prie vykdomosios valdžios prerogatyvų ir atsikratant konstitucinių apsaugos priemonių, kurios tradiciškai skirtos reglamentuoti vidaus įstatymų leidybą. Santykinė veiksmų laisvė ir slaptumas, leidžiamas pareigūnams tvarkant užsienio politikos ir karinius reikalus, įsiskverbė ir ten, kur anksčiau buvo vidaus politikos sritis.

Rezultatas tas, kad nukentėjo demokratinė kontrolė. Atsirado demokratijos deficitas. Ir jei tai galioja vyriausybėms kalbant

apie prekybines derybas – ne mažiausia čia GATT'o (Visuotinio susitarimo dėl tarifų ir prekybos) bei jo įpėdinės WTO (Pasaulinės prekybos organizacijos) kaltė – tai dar labiau galioja Europos šalių vyriausybėms kuriant bendrą rinką. Ne tik Europos Sąjungos šalių įstatymų leidimo organai buvo priversti pasitraukti į antrąjį planą. Taip pat dažnai pasireikšdavo ir siaubingas informacijos trūkumas apie Ministrų Tarybos priimtų ir Europos Komisijos vykdomų sprendimų prielaidas. Kiekvienas, kas kada nors mėgino gauti konfidencialią informaciją iš Briuselio – pavyzdžiui, informaciją apie Europos Sąjungos šalių *neto* įnašus į Europos Sąjungos biudžetą – pripažins šios problemos egzistavimą.

Tokią institucinę raidą dar labiau sustiprino jau aptarti intelektualiniai pasikeitimai, kuriuos aš pavadinau 'ekonomizmu'. Kadangi vidaus ir užsienio politikos sferos susipynė, pasikeitė ir valstybės politikos kalba. Rinkos kalba vis labiau išstumia tradicinę politinę ir konstitucinę kalbą. Ekonomistų kalbos stilius pakeitė politikų kalbos stilių. Dėmesio centre jau nebe pilietis, o vartotojas.

Devynioliktajame amžiuje liberalioji konstitucinė mintis stengėsi suprasti ir kompensuoti esminių visuomenės pasikeitimų pasekmes – tai yra jos aristokratinio ar kolektyvinio pobūdžio nykimą, didėjant piliečių lygybei ir socialiniam mobilumui. Taikomos priemonės turėjo išskaidyti valdžią, sukuriant oficialius ir neoficialius aristokratijos pakaitalus – tarkim, atskirtas valdžias, įtvirtintas teises, vietinę autonomiją ir savanoriškus susivienijimus. Taip liberalusis konstitucionalizmas stengėsi pašalinti per didelio valdžios sutelkimo centrinės vyriausybės rankose pavojų, kylantį iš visuomenės 'atomizacijos' ar niveliacijos.

Lygiai taip, kaip šios konstitucinės priemonės buvo sumanytos dirbtinai atsverti valdžios centralizaciją, taip dabar libera-

liojo konstitucionalizmo uždavinys turėtų būti naujų priemonių kūrimas vidaus ir užsienio politikos skirtumams išsaugoti, kad būtų galima sustiprinti demokratinę atskaitomybę ekonominės savitarpio priklausomybės ir globalinės rinkos akivaizdoje. Tai bus nelengva. Tačiau tai padaryti būtina. Jei nepavyks rasti būdų išsaugoti ir apginti kai kuriuos iš šių skirtumų, demokratiją naikins savo nuožiūra veikiantys demokratai.

Visos Europos mastu tokio naikinimo ženklai jau labai aiškūs. Ketverius metus iš eilės Auditorių rūmai atsisakė tvirtinti Europos Komisijos ataskaitas. Tačiau tai taip mažai tepaveikė Komisijos veiklą, kad net darosi neramu. Tiesą sakant, kai Santerio Komisijai galų gale buvo nepritarta ir pareikalauta atsiskaityti 1999 metais, tai atsitiko daugiau dėl olandų valstybės tarnautojo (rizikavusio patekti į savo viršininkų nemalonę) 'atsitiktinių' demaskavimų, negu dėl reguliarių oficialių procedūrų. Tai ne būdas konstitucinei tvarkai sukurti.

Naujausios institucinės ir intelektualinės tendencijos yra didžiulis iššūkis visiems, kam rūpi konstitucinis valdymas su valdžios išskaidymu ir demokratine atskaitomybe. Jei demokratai pasiruošę priimti šį iššūkį, jie turi būti pasiruošę ištirti bent du galimus reformos kelius. Vienas kelias turėtų vesti prie reikalavimo, kad šalių įstatymų leidėjai ir ypač jų komitetai labai anksti būtų įtraukiami į bet kurių Europos socialinių ir ekonominių taisyklių bet kokių siūlomų pakeitimų detalių svarstymą, kad galėtų įnešti savo indėlį į derybų procesą ir patys pasimokyti iš jo. Juk galų gale nėra jokio reikalo nei atskirų šalių pareigūnams, nei Europos Komisijai šauktis 'slaptumo' svarstant ekonominius ir socialinius reikalus, tarsi tai būtų reikalai, slėptini nuo viešo aptarimo, panašiai kaip sprendimai kariniais ar nacionalinio saugumo klausimais. Antrasis reformos kelias turėtų vesti prie aukštesnių standartų nustatymo, kad visuomenė galėtų laisviau gauti informaciją apie sprendimų priėmimą ne tik šalies

viduje, bet ir tarptautiniais klausimais, ypač apie Ministrų Tarybos ir Europos Komisijos veiklą. Tokia informacijos laisvė reikalinga ne tik visuomenei apsaugoti nuo vis labiau savo nuožiūra veikiančių biurokratų, bet ir suteikti daugiau galios įstatymų leidėjams bendraujant su administratoriais tiek savo šalyse, tiek Briuselyje.

Tie pasiūlymai – tik pradžia. Tačiau svarbu pradėti.

7

ATVIROS POLITINĖS KLASĖS KŪRIMAS

Tiesioginiai Europarlamento rinkimai patys savaime yra ne kas daugiau nei figos lapas, negalintis pridengti šio pernelyg išpampusio Europos organo – Europos Komisijos valdžios ir biurokratijos, per menkai kontroliuojamos Ministrų Tarybos. Nesakau, kad Europa jau tapo supervalstybe. Tačiau vis svarbesniais tampantys Briuselio ryšiai su Europos Sąjungos narėmis *prisidėjo* prie biurokratų valdžios abiejose pusėse didėjimo. Dėl to kilo pavojus, kad demokratinė atskaitomybė Europoje taps paviršutiniška. Daugelyje šalių Europarlamento narių rinkimai raiškia tik dar vienus rinkimus, papildančius ir taip jau perkrautą rinkimų, kuriuose rinkėjų dalyvavimas dažnai siaubingai mažas, kalendorių. Europarlamento narių pavardės, juolab asmenybės, daugumai nežinomos, nežinomi ir jų privilegijų mastai bei neapmokestinamų išmokų jiems dydžiai. Pastarasis dalykas apskritai turbūt prisidės prie požiūrio, kad valdo *les autres* („kiti") ir kad demokratinė politinė klasė sumažinta iki minimumo.

Be abejo, politinei klasei ar elitui nėra jokios alternatyvos, jei kuri nors nacionalinė valstybė, o juo labiau federacinė Europa, nori turėti realią savivaldą. Toks elitas ar politinė klasė, jei tik ji liks atvira, gali ir turi būti sveikos pilietinės visuomenės išraiška – visuomenės, kurioje klesti privačios asociacijos, susivienijimai ar palaikymo grupės ir kuriose jungimosi į asociacijas įprotis veikia kaip galingas valstybinės valdžios stabdys. Tik tuomet, kai vienijimosi įprotis silpnas, biurokratinė valdžia

klesti, valdininkai ir valstybės mašina tampa jei ne vieninteliu, tai bent jau vyraujančiu valdžios elementu. Taigi įdėmiau pasižiūrėję matome, kad šiuolaikinė savivaldos idėja reikalauja privataus sektoriaus, ugdančio veikiau pasikliovimą savimi ir vienijimosi į asociacijas įprotį, o ne priklausomybę nuo valstybės iniciatyvų ir valstybės kontrolės.

Iki komunizmo žlugimo Rytų Europos režimai buvo valstybės (kitaip sakant, partijos) hipertrofijos ir privačių asociacijų atrofijos ryškiausi pavyzdžiai. Vienintelis oficialiai pripažįstamas elitas ten buvo partija. Tačiau ir Vakarų Europoje Prancūzija Trečiosios ir Ketvirtosios respublikų laikotarpiu buvo nors ir ne tokia radikali, tokio pat modelio atmaina. Kai tarpinės, pereinamosios asociacijos silpnos, o valstybės mašina tokia galinga, privatūs asmenys visada stengiasi užmegzti su valstybe klientinius santykius. Jie mieliau siekia palankumo slapta, užuot reikalavę teisingumo atvirai.

Kertinis stiprios pilietinės visuomenės rūmo akmuo turėtų būti politinė klasė ar elitas, atsiradęs doroviškai priimtinu būdu – atstovaujantis talentui, išsilavinimui ir turtui bei ambicijoms. Devynioliktojo amžiaus pradžioje prancūzų liberalai tokį elitą pradėjo vadinti „natūraliąja" (prigimtine) aristokratija, priešindami ją kilme grindžiamai aristokratijai. Natūraliosios aristokratijos sąvoka suponuoja ne tik lygybę prieš įstatymus, bet ir protingą galimybių lygybę – itin paplitusį suvokimą, kad įmanoma prisijungti prie klasės, vadovaujančios visuomenei. Taigi būtų klaida manyti, kad demokratinė visuomenė atmetą elitą kaipo tokį. Tačiau dabar atsirandantys elitai yra atviresni ir įvairesni, o politinė klasė savo ruožtu yra jų junginys. Jau nebėra taip, kad beveik visi pranašumai priklausytų vienai socialinei klasei; pranašumų monopolis būdingas aristokratinėms visuomenėms. Demokratinėje visuomenėje pliuralizmas ar net susiskaldymas tampa norma; tas susiskaldymas, ankstesnių elitinių

kultūrų požiūriu, gali atrodyti kaip paprasčiausias vulgarumas ar nesunorminimas.

Šis atviresnis ir prieinamesnis elitų modelis nėra tapatus ir buržuaziniam elitui. Iš visų Europos šalių Prancūzija devynioliktajame ir dvidešimtajame amžiuje sėkmingiausiai kūrė buržuazinį elitą, o vientisumas ir pasitikėjimas savimi buvo panašus į aristokratų klasės, jo pakeistos. Panašumas tikriausiai nėra atsitiktinis. Kaip sykį pastebėjo Tocqueville'is, tai primena vaiką, kuris priešgyniaudamas savo tėvams tampa labai panašus į juos. Formaliai šis buržuazinis elitas Prancūzijoje reikalavo labiau paisyti konkurencinio vertinimo ir nuopelnų, o ne kilmės teikiamų privilegijų. Tačiau iš tikrųjų Prancūzijos elitas verbavo savo narius daugiausia iš aukštesniųjų buržuazijos sluoksnių. Kultūriniu pranašumu jis panašiausias į septynioliktojo ir aštuonioliktojo amžių prancūzų aristokratiją ir, kaip ir jo pirmtakė, dažnai sudarydavo įspūdį, jog į likusią visuomenės dalį žiūri kaip į nesugebančius tapti suaugusiais vaikus, kuriuos reikės prižiūrėti amžinai.

Tačiau toks požiūris smukdo bet kurios demokratinės visuomenės savigarbą. Jis kenkia ir vadovavimo reputacijai. Deja, viena iš priežasčių, kodėl liberalioji mintis prarado subtilumą infiltruodama ekonominę kalbą ir ekonominius modelius, atsiskleidė neseniai vykusioje diskusijoje apie vadovavimą arba veikiau todėl, kad nebuvo rūpestingo svarstymo apie jo prigimtį ir sąlygas demokratinėje visuomenėje.

Kokios sąlygos padeda identifikuoti ir suformuoti lyderius – tokius lyderius, apie kuriuos būtų galima pasakyti, kad jie turi demokratinį mandatą, nes savo padėtį pasiekė sąžiningos konkurencijos keliu? Tokie lyderiai privalo turėti bent tris dorybes: jausti esamus nepriteklius ir prioritetus, pasižymėti dvasios tvirtybe, kad pajėgtų identifikuoti moraliniu ir socialiniu požiūriais pageidautinus keitimo būdus, na ir gebėjimą ugdyti palankią

viešąją nuomonę. Tai nelengvi uždaviniai demokratiniams lyderiams. Žinoma, jie panaudoja ne tik rinkimų sistemos subtilybes ar verbavimo procedūras, tarsi užtikrinančias lygias galimybes – jie pasitelkia ir viešo kalbėjimo visuomenėje įtaigą, vadovauti kviečiamų žmonių retorinį meistriškumą ir jų gebėjimus pakeisti viešojo diskurso sąlygas. Prezidentas Franklinas Rooseveltas bus bene geriausias dvidešimtojo amžiaus pavyzdys tokio lyderio, kuris įkūnijo šitas dorybes – padėjo Amerikos žmonėms suprasti, kad „pati baimė" buvo kliūtis įveikti ketvirtojo dešimtmečio Didžiąją depresiją, ir kad laisvoji rinka neatmeta valstybės vykdomo (keinsiškojo) paklausos reguliavimo. Akivaizdus Roosevelto noras eksperimentuoti, ir ekonomikos, ir socialinėje srityse, padėjo išvengti to, kad Amerikos viešoji nuomonė atsisuktų prieš pačią demokratinę sistemą.

Tačiau jei tų dorybių trūksta, darosi vis aiškiau, jog pirmaujančiose Vakarų visuomenėse ims komanduoti žiniasklaida. Tačiau kas šiuo metu ugdo žiniasklaidą ar reikalauja jos atsiskaityti? Nekelia abejonių tai, kad nepaprastai išsiplėtojusi ryšių pramonė davė visuomenei didesnį veidrodį, tiksliau atspindintį ją pačią, jos greit kintančius poreikius ir realijas. Tame veidrodyje atstovaujamosios valdžios procedūros lengvai gali pradėti atrodyti sunkios ir nepatogios, gal net archajiškos ir nereikalingos. Tačiau pernelyg dažnai pagrindinis žiniasklaidos plėtros rezultatas būdavo keistas politinis vujarizmas – toks problemų suvokimas ir nepasitenkinimų įvairovės pateikimas, kad, užuot formavusi žmonių valią ar siekius, ji kuria apatišką painiavą ir pasyvumą. Po tokio, taip sakant, „prisotinimo" valia išblėsta.

Tačiau demokratinio politinio proceso tikslas kaip tik ir yra formuoti valią, keisti žmonių poreikius ir siekius atsižvelgiant į platų visuomenės poreikių diapazoną. Tai turėtų būti bet kurios politinės klasės ar elito pirmaeilis uždavinys.

Štai čia vėl paviršiun išlenda ekonomistinio demokratijos suvokimo ribotumas. Iš tikrųjų ekonominiai modeliai naująją liberalinę mintį apie demokratinį vadovavimą įvarė į *cul de sac* (aklavietę). Vadovaujami Josepho Schumpeterio, Vidurio Europos ekonomisto, patyrusio fašistinių judėjimų tarpukario laikotarpiu sukeltas suirutes, kai kurie liberalai įrodinėjo, jog „realistinis" šiuolaikinis požiūris turi pripažinti, kad partijos yra gaminius siūlančių kompanijų, t.y. kompanijų, kurios varžosi dėl klientų palankumo, politiniai ekvivalentai. Partijos yra elitai, kuriuos galima apibūdinti kaip demokratinius tik ta prasme, kad siekia laimėti varžybas dėl balsų savo reklamuojamais produktais. Jei jie reklamuos nepopuliarius produktus, bus „išmesti" per reguliariai rengiamus visuotinius rinkimus.

Anot tokio Schumpeterio požiūrio, piliečiai ir rinkėjai, dabar kaip vartotojai, palyginti mažai tedalyvauja politiniame gyvenime tarp rinkimų, kuomet rimti debatai ir sprendimų priėmimas yra vaizduojami kaip specialistams rezervuota sritis. Kuo mažiau juose dalyvauja masės, tuo geriau, nes, Schumpeterio ir jo mokinių nuomone, masių politika – politinio ekstremizmo, dešiniojo ar kairiojo populizmo receptas. Toks požiūris, be abejo, kelia mintį, kad reikia esamai poreikių ar siekių struktūrai suteikti ypatingą teisėtumą. Reklamos sukurti poreikiai nejučia įteisinami, nors vargu ar būtų įteisinti poreikiai, kuriuos sukurtų aktyvus politinis dalyvavimas. Tai padeda „pridengti" procesą, kuriuo partijos ar elitai manipuliuoja ekonominių ciklų metu, siekdami perrinkimo naujuose rinkimuose. Kas gali būti įprasčiau demokratinėje valstybinėje santvarkoje?

Aukščiau pateikti požiūriai yra tik truputį sukarikatūrintas ekonomistų sukurto demokratijos modelio, kuriame dominuoja rinka, aprašymas. Įdomu, kad įrodymų, jog šioje karikatūroje daug tiesos, matome iš pastaruoju metu įsigalėjusio požiūrio į ekonominį demokratijos suvokimą. Juk šis požiūris

yra ne mažiau šališkas ir vienpusiškas nei požiūris, prieš kurį jis nukreiptas.

Artėdami prie pilietiškumo tradicijos, kurios ištakų reikia ieškoti šiuolaikinės politinės minties ankstyvajame laikotarpyje ir kuri ypač susijusi su Rousseau raštais, kai kas tvirtino, jog elitinis demokratijos modelis, traktuojantis politines partijas kaip kompanijas, kovojančias dėl vartotojų palankumo, visiškai neturi demokratijos požymių. Jie teigia, kad demokratija reiškia švietimą ir pilietines dorybes. Dalyvavimo politiniame gyvenime tikslas yra pakeisti save – iš vartotojo tapti didvyriu, užuot rūpinusis asmeniniais troškimais, tapti visuomenės veikėju, nuolat kartojančiu frazes apie bendrą gėrį ir visų gerovę. Bet kai piliečiai taps didvyriais, tada gali būti nebereikalinga ir atskira politinė klasė. Vadovavimas, lyderiavimas liausis buvęs dorybe, kai visi taps lyderiais ar bent turės potencialią galimybe jais būti. Juk savojo aš suvokimas ir tobulinimas, kurį suteikia dalyvavimas politiniame procese, turėtų reformuoti valią – suformuoti siekius, galinčius atlaikyti vienintelį reikšmingą patikrinimą – patikrinimą, ar politika arba teisė tarnauja visų gerovei, bendram gėriui. Tad piliečių ugdymas yra demokratinės politikos, plataus politinio dalyvavimo galutinis tikslas. Štai kodėl aš tai pavadinau didvyrių politika, priešindamas ją vartotojų politikai.

Dabar tai netikra ir pavojinga dilema. Tačiau kaip tik su ja ir susidūrė naujoji liberalioji mintis apie demokratiją. Jei, anot jos, piliečių laikymas didvyriais yra utopinis, tai ankstesnis jų laikymas tik vartotojais yra antiutopinis. O tiesa, žinoma, yra tai, kad politinė mintis negali išsiversti be *abiejų* šių komponentų – utopinio ir antiutopinio. Be utopinio komponento politinė mintis ir diskursas realiai negali valdyti valios ar ketinimų, tad nustoja veikti bent dalinai vadovaudamasi laisvos žmonių valios prielaida. Kita vertus, politinei minčiai, visiškai atsidavusiai

svarstymui, kaip turėtų būti, visada grės pavojus panaikinti aiškią ribą tarp to, kas turėtų būti ir kas yra, bei suteikti kokiai nors institucijai ar veiksmui tokį teisėtumą, kokio niekada nereikėtų suteikti jokiai žmonių institucijai ar veiksmui.

Jau matėme vieną aspektą, kuriuo liberaliajai minčiai pokario laikotarpiu ekonomika pakirpo sparnus ir dėl to atsirado iš pažiūros neperžengiama praraja tarp teorijų, grindžiamų 'teisėmis' ir teorijų, grindžiamų 'poreikiais' ar pirmumo teikimu liberaliojo konstitucionalizmo sąskaita, kuris išskaidydamas valdžią ir skatindamas pilietiškumą siekia praktiškai įveikti šią dilemą. Tačiau dabar galime teigti, kad tai ne vienintelis būdas, kuriuo ekonominių modelių įtaka pasmeigė liberalizmą ant šios dilemos ragų. Taip atsitiko ir vėliau, kai liberalai susidomėjo elitų vaidmeniu. Tačiau kaip pirmoji dilema nebeatrodo taip sunkiai sprendžiama žvelgiant į ją iš praktinės konstitucinės perspektyvos, taip ir antroji, rūpestingai ją apsvarsčius, pasirodo esanti netikra, iliuzinė.

Kokiomis sąlygomis įmanoma turėti tikrai demokratinį elitą? Kaip demokratai privalėtų spręsti vadovavimo problemą, atsiliepti į nekeliantį abejonių vadovų, lyderių poreikį?

Turint galvoje šiuolaikinį socialinės ir politinės struktūros lygį ir mastą, rinkos ekonomiką, toli pažengusį darbo pasidalijimą ir nacionalines valstybes, piliečių kaip didvyrių modeliui, kurio šaknų reikia ieškoti mažų senovės miestų-valstybių pasaulyje, visada grės, kad jis bus panaudotas populistiniais tikslais. Liaudies judėjimas su 'charizmatiniu' lyderiu dėl jo prigimties turi daugiau galimybių kilti atsiliepiant į emocingą pernelyg supaprastintą kvietimą, galintį tvirtinti, jog išreiškia pilietines dorybes ar visuotinę valią. Tiesą sakant, pasikliovimas charizma – o tai *reiškia* žmonių užvaldymą remiantis veikiau emocijomis nei protavimu – prisidėjo prie vadovavimo diskreditavimo, nes asocijuojasi su tamsesniąja žmonių psichikos

dalimi, su ‚iracionalių' masinių judėjimų plėtra. Tokia perspektyva bei tokių lyderių išugdyti įpročiai paskatino Schumpeterį ir kitus ekonomistus laikyti piliečius veikiau vartotojais, o ne didvyriais. Ieškant analogijų muzikos srityje galima pasakyti, jog tai atitinka tvirtinimą, jog vienintelė alternatyva „pavojingoms" Richardo Wagnerio operoms yra Gilberto ir Sullivano komiškos operos.

Juk scenarijus, apibūdinantis pilietį tik kaip vartotoją, šiuolaikinių Vakarų visuomenių įpročius pristato kaip miuziklą, supaprastintai. Jis traktuoja žmones tik kaip paprasčiausius vaidmenų atlikėjus ir gali vesti prie politinio rezultato, kuris, net jei ir nebus toks šlykštus kaip fašizmas, kaip duoklės pareikalaus laisvos žmonių valios ir sugebėjimo tobulėti. Iš tikrųjų scenarijus, traktuojantis piliečius kaip vartotojus, atnaujina seną požiūrį – valdomos, administruojamos visuomenės viziją. Tai visuomenė, kurioje valdžia turėtų teisėtai priklausyti mokslininkams, bankininkams ir pramonininkams dėl jų patyrimo ir indėlio į gamybą, visuomenė, įgaunanti žmogišką aspektą, siekdama maksimaliai padidinti gamybą ir pagerinti prekių paskirstymą ir, *a fortiori*, laimę. Tačiau atkreipkime dėmesį į vieną dalyką. Silpnųjų – arba, sakykime, ne gamintojų – teisės tampa veikiau geranoriškumo, o ne teisingumo reikalas. Ši technokratinės ir maloningos visuomenės vizija, kurios šaknų reikia ieškoti pragmatizme, Europoje vis iškildavo į paviršių po Saint-Simono raštų devynioliktojo amžiaus pradžioje pasirodymo. Dabar yra pavojus, kad Europos Sąjunga gali vėl atgaivinti ją.

Neatsitiktinai nuo Saint-Simono laikų ši technokratinė vizija buvo siejama su prielaida, kad deramai sutvarkius visuomenę bus galima išvengti rimtų politinių konfliktų. Taigi, pasak jo garsiosios formuluotės, „žmonių valdymas užleis vietą daiktų valdymui". Išorė čia iš tikrųjų tampa lemiamu veiksniu. Žmonės, kurių poreikiai priimami tokie, kokie jie yra, traktuojamai kaip

erdvėje judantys objektai. Valstybės politikos tikslas yra išvengti jų susidūrimų. Tačiau visa bėda, kad toks požiūris ignoruoja žmonių siekių formavimą – kaip tik tų žmogaus patirties bruožų, kurie ir sudaro pačią politinio gyvenimo esmę, tyrimo objektą tiems, kas siekia vadovauti ir tiems, kas turi apsispręsti, paskui ką eiti. Iš tikro toks sumanymas žmonių valdymą pakeičia manipuliavimu žmonėmis.

Taigi čia susiduriame su tuo siaubingu trūkumu, kai apie demokratinį vadovavimą galvojama paverčiant žmogų tik vartotoju, kuris renkasi kurį nors iš konkuruojančių elitų, arba pakylėjant jį iki pilietiškumo, implikuojančio nepriekaištingą dorovinį elgesį. Pirmasis pasirinkimas yra žeminantis, o antrajame slypi apsisvaiginimo pavojus.

Priežastis, kodėl valstybės forma tokia svarbi ir kodėl valstybė turėtų būti organizuota taip, kad užtikrintų maksimalų piliečių dalyvavimą, ne tik ta, kad toks dalyvavimas gali pakeisti piliečių poreikius ir ketinimus, pakylėti juos aukščiau paprasto vartotojų interesų gynimo iki didvyriškumo aukštumų. Ne, yra ir kita priežastis. Ir ji labai žemiška. Tai politinio proceso, neapsiribojančio tik balsavimu per rinkimus, patyrimas – patyrimas, padedantis suvokti ir pasirinkti valstybės politiką ar taikyti teisės normas konkretiems atvejams (tarkim, prisiekusiųjų pareigos) – tai sustiprina žmonių ryšius ir praplečia jų „žinojimą“. Žmonės tada sugeba teisingiau vertinti pretenzijas tų, kurie nori vadovauti. Galima net teigti, kad tokį poveikį turėjo radijas ir televizija, pristatydami politinius veikėjus didžiulei auditorijai atsakinėti į jos nuodugnius klausimus. Tačiau taip dažniausiai pristatomi tik svarbiausi politikai, kurie jau tapo lyderiais. Televizija, bent jau jos dabartiniu pavidalu, nedaug tepadeda iš pradžių atrenkant politinės klasės lyderius. Ji neduoda savotiško sieto, reikalingo politiniams lyderiams atsijoti. Be to, ji neformuoja aktyvių piliečių, galinčių įvertinti savybes tų, kurie nori

vadovauti, bei mokančių paskatinti tuos, kurie *turėtų* skatinti savo pavyzdžiu.

Aktyvūs piliečiai nėra tik vadovavimo vartotojai, kaip kad televizijos žiūrovai vartoja programas. Aktyvūs piliečiai išsiugdo pojūtį, jog sudaro politinio proceso dalį ir turi tikslus, kurie apima ne tik valstybės politikos turinį, bet ir paties demokratinio proceso kokybę, vadovų santykių su vedamaisiais pobūdį. Kai kuriais atžvilgiais decentralizacijos procesas, pradėtas Prancūzijoje nuo 1981 metų, atskleidžia tai, ką patys prancūzai jau seniai laikė jų pačių biurokratinės ir *dirigiste* (dirižistinės, t. y. tokios, kai valstybė kišasi į ekonomiką) politikos silpnybe. Tai buvo sąmoningas mėginimas sukurti gausesnę politinę klasę ir taip suteikti galimybę prancūzų valstybinėms institucijoms giliau suleisti šaknis į vietinę nuomonę ir vietinius interesus – iš tikrųjų skatinti tokias tarpines asociacijas, kurios trukdytų elito nuomonei atsiskirti nuo liaudies nuomonės, nes tai nuo 1789 metų Prancūziją dažnai įstumdavo į revoliucinius neramumus. Šia prasme naujausia decentralizacijos programa Prancūzijoje reiškia prancūzų elito *mea culpa* pripažinimą, biurokratinės valstybės formos sukurtos politinės klasės trūkumų apmąstymą.

Ir priešingai, tikrai demokratinė politinė klasė yra tokia klasė, kuri iki minimumo sumažina paprastų piliečių pagundą galvoti apie politinį elitą kaip apie *les autres*, kaip apie privilegijuotą ir nuo jų nutolusią grupę, mokančią manipuliuoti valstybės mašina savanaudiškais tikslais. Štai kodėl ilgainiui aktyvūs piliečiai, verčiami sumenkėjusios valstybės formos, tampa vieninteliu patenkinamu demokratinės politinės klasės sietu.

Tai ne grynai teorinės problemos. Europos politinės integracijos perspektyva daro jas aštriomis ir neišvengiamomis. Juk Europos integracija iškelia klausimą, ar įmanoma sukurti demokratinę politinę klasę, arba elitą, visoje Europoje. Jei ne, ateitis atrodo niūriai. Nesant tokio elito ar politinės klasės, demokra-

tija Europoje taps tik biurokratinio valdymo iš centro ar net plebiscitinės ir potencialiai demagoginės politikos formos fasadu. Neapgaudinėkime savęs ir pripažinkime, kad europinis federalizmas *gali* sukelti bjaurias nuotaikas federaciją sudarančiose valstybėse, gal net inspiruoti naujas cezarizmo formas.

Todėl dabar reikėtų atidžiau panagrinėti Europos masto demokratinės politinės klasės sukūrimo projektą ir ypač kliūtis, su kuriomis jis susiduria.

Danų ar britų euroskeptikai ims tvirtinti, kad sukurti politinę klasę visos Europos mastu paprasčiausiai neįmanoma. Juk galų gale nėra europiečių tautos, nėra europiečių kalbos, nėra europiečių viešosios nuomonės, Europoje nėra ir bendro viešosios atskaitomybės standarto. Euroskeptikų nuomone, kultūriniai ir lingvistiniai skirtumai tarp Jungtinių Valstijų ir Vakarų Europos yra per dideli, kad būtų galima ko nors pasimokyti iš amerikiečių patirties. Tačiau Europos istorija duoda bent vieną įdomų pavyzdį, paneigianti tokį visuotinį skepticizmą. Juk neabejotina, kad daug šimtmečių Europa turėjo tai, ką būtų galima pavadinti jos transnacionaliniu elitu, įleidusiu šaknis į bendrąją jos kultūrą. Tą elitą sudarė reformacijos dar nesuskaldytos krikščioniškosios Bažnyčios dvasininkija.

Žinoma, galima nesutikti su tuo, kad dvasininkija viduramžių Europoje buvo aristokratijos rūšis ir todėl atmesti šį pavyzdį. Tačiau tai priklauso nuo to, ką vadinsime aristokratija. Tiesą sakant, labiausiai stebinantis viduramžių Bažnyčios bruožas yra tai, kad, būdama įsitvirtinusi feodalinėje santvarkoje ir kastinėje visuomenėje, ji išliko palyginti atvira. Dvasininkai buvo verbuojami iš visų visuomenės sluoksnių. Tas atvirumas – vienas iš bruožų, suteikusių viduramžių dvasininkijai tokią milžinišką dorovinę įtaką Europoje.

Viduramžių Bažnyčios dvasininkija buvo pripažinta visuomenės, šiaip jau grindžiamoje paveldimomis, kilmės nulemtomis

privilegijomis (ir įpareigojimais), socialinio mobilumo priemonė. Šiuo atžvilgiu dvasininkija – giliai demokratinė institucija, elitas, kuris dideliu mastu buvo meritokratinis, nors ir nepraktikuojantis viešos atskaitomybės jokia šiuolaikine forma. Tačiau viduramžių dvasininkija turėjo dar vieną demokratinį bruožą. Reikalaujant laikytis celibato, ji negalėjo degeneruoti, tapti kasta. Priešingai negu *nomenklatūra*, atsiradusi Europoje po Antrojo pasaulinio karo, Bažnyčia turėjo nuolat atsinaujinti, verbuodama narius iš visų visuomenės sluoksnių.

Jei viduramžių dvasininkiją ir jos papildymo būdą laikysime modeliu, tai gal galėsime padaryti kelias išvadas apie problemas, su kuriomis susidurs įvairiausi mėginimai sukurti demokratinį elitą ar politinę klasę visos Europos mastu. Pirmas išbandymas, kurį reikėtų pritaikyti, susijęs su tikėjimu. Juk viduramžių dvasininkiją vienijo (bent jau teoriškai) bendras tikėjimas, sukūręs labai niuansuotą ir sudėtingą teologiją. Ką gali nūdienos Europa pasiūlyti kaip bendrą tikėjimą? Akivaizdu, kad svarbiausias dalykas yra Europos Sąjungos įsipareigojimas laikytis demokratijos. Šis įsipareigojimas apima mažų mažiausia tris dalykus: savivaldą atstovaujamosios valdžios prasme; įstatymų valdžią; žmogaus teisių sferos pripažinimą 'pagrindine' ar 'fundamentalia'. Tačiau, žinoma, Europos teismas dar nesukūrė jurisprudencijos, kuri subtilumu ir sudėtingumu galėtų prilygti katalikų Kanonų teisei. Taip pat nebuvo laiko sukurti ir kažką panašaus į Jungtinių Valstijų teisėmis grindžiamą politinę kultūrą – tą vos ne instinktyvų kvietimą laikytis fundamentinių teisių idėjos, kvietimą, kuris įkvepia gyvybę Amerikos visuomeniniam gyvenimui.

Antrasis išbandymas, kurį siūlo viduramžių dvasininkijos pavyzdys, susijęs su kosmopolitizmu. Šioje srityje nacionalinių valstybių ir nacionalinių politinių tradicijų plėtra per nuo viduramžių mus skiriančius šimtmečius sukėlė didžiulių sunkumų.

Nacionalinio identiteto ar net nacionalizmo svarbos didėjimas devynioliktajame amžiuje iš dalies buvo atsvertas Europos aristokratijos atgimimo – transnacionalinės socialinės klasės (nors ji jau ir nebebuvo turtingiausia ir galingiausia socialinė klasė), suskaldytos skirtingų prisiminimų, įpročių ir manierų, vienijimosi remiantis panašumais, pažintimis ir net skirtingų tautybių žmonių santuokomis. Tačiau du dvidešimtojo amžiaus karai – vadinamasis Europos 'pilietinis karas' – padarė didžiulę žalą tiems neoficialiems aristokratiniams šalių ryšiams.

Paradoksalu, kad nepaisant naujosios europietiškumo retorikos, Europa, ko gero, niekada nebuvo labiau suskaldyta nacionalinių kultūrų kaip šiuo metu. Dalinis Europos politinių elitų susiliejimas, sukeltas ankstyvojo pokario metų sunkumų, jau beveik išnyko kartu su to laikotarpio politiniais lyderiais. Monnet, Adenaueriai ir De Gasperi įpėdinių beveik nepaliko. Ir jų krikščioniškai demokratiška Europos ateities vizija, tasai idealizmo ir *Realpolitik* mišinys, nepergyveno (gal tik išskyrus Vokietiją ir Nyderlandus) komunizmo žlugimo ir didžiulio ekonominio augimo Vakarų Europoje. Jį vis didesniu mastu ėmė keisti Europos strategijos siekimas kaip nacionalinio egoizmo aspektas.

Vietoj dalinio nacionalinių elitų susiliejimo pokario metais, dabar ryškiausiais Europos kosmopolitizmo ramsčiais pasidarė žiniasklaida ir masinis turizmas. Tačiau ar jie taps pakankamai stiprias ramsčiais? Neatrodo. Žiniasklaida ir dažnos kelionės į užsienį negali net pradėti kurti vientisos politinės klasės Europoje. Tačiau tai išryškina dar vieną rimtą problemą – kaip kalbos barjerai vis dar riboja socialinių santykių Europoje gylį.

Juk trečiasis išbandymas, kurį siūlo viduramžių dvasininkijos pavyzdys, susijęs su bendra kalba. Dvasininkijai tokia bendra kalba, be abejo, buvo lotynų kalba. Nuo septynioliktojo iki devynioliktojo amžiaus prancūzų kalba dalinai išstūmė lotynų

kalbą kaip plačiausiai vartojamą Europoje, ypač tarp išsilavinusių visuomenės narių bei politikos srityje. Tačiau pastarajame šimtmetyje prasidėjo nesustabdomas prancūzų kalbos, kaip tarptautinės lingvistinės valiutos, smukimas. Tad kas gi Europoje lieka pagrindinė bendravimo, susižinojimo priemonė? Manau, kad tik anglų kalba. Anglų kalba iškilo jau ne tik kaip Europos, bet ir viso pasaulio bendra antroji kalba. Be jokios abejonės, ji nūdienos vidurinėms klasėms pamažu tampa tuo, kuo viduramžių Europos apsišvietusiai visuomenės daliai buvo lotynų kalba.

Tačiau anglų kalbai, palyginti su lotynų, iškyla viena problema. Anglų kalba yra vienos Europos valstybės ir vienos nacionalinės tradicijos kalba. Todėl ji sukelia tokį priešiškumą, jei ne pavydą, kokio nepatyrė lotynų kalba viduramžių Europoje. Jei turėsime galvoje problemas, kurias konkuruojančios kalbos gali sukelti nacionalinių valstybių viduje – pavyzdžiui, Belgijoje ar Kanadoje – tai suprasime, kad lingvistinės sienos ir kalbų konkurencija kelia rimtų klausimų Europos politinei integracijai. Kaip priešingas pavyzdys gali būti minima Šveicarija. Tačiau ar efektyvus šis pavyzdys? Kaip jau minėjau anksčiau, Šveicarijos mažùmas bei tai, kad ją supo didesnės, galingesnės valstybės, tradiciškai labiau už bet ką kitą skatino jos nacionalinę vienybę, nepaisant lingvistinio susiskaldymo. Taigi Šveicarijos visuomenė buvo palyginti vientisa savitoje fizinėje aplinkoje. Ji neturėjo nieko panašaus į Europos Sąjungos socialinę ar ekonominę įvairovę – nieko prilygstančio sąlygų, tikėjimų ir praktikų skirtumams, esantiems, pavyzdžiui, tarp švedų ir siciliečių ar graikų.

Iš tikrųjų Šveicarija nėra nevykęs mano argumentų pavyzdys, ji kaip tik labai stipriai paremia juos. Juk nuomonės kalbos klausimu nūdienėje Šveicarijoje rodo, kas atsitiko didesniojoje Vakarų Europos dalyje per pastaruosius dešimtmečius. Viešosios nuomonės apklausos parodė, kad visos trys pagrindinės

kalbos Šveicarijoje – vokiečių, prancūzų ir italų – dabar kaip antrosios kalbos labiau norėtų mokytis anglų, o ne kurios nors iš kitų kalbų, kuriomis kalbama *Šveicarijoje*!

Per 50 procentų vokiškai kalbančių šveicarų norėtų mokykloje mokytis anglų, o ne prancūzų kalbos, o 57 procentai prancūziškai kalbančių šveicarų norėtų mokytis anglų, o ne vokiečių kalbos [pagal šveicarų savaitraštį *Facts* tai rašo *Times* 1997 m. lapkričio 17 d.]. Šių tyrimų rezultatai buvo paskelbti, kai švietimo sistemos vadovai mėgino ginti prancūzų, vokiečių ar italų kalbų kaip antrųjų kalbų mokymą visoje Šveicarijoje. Vietiniai valdžios organai Ciūriche svarsto projektą, kuris nukryptų nuo nacionalinės praktikos ir įvestų anglų kalbos mokymą jau pradinėse mokyklose ...

Tad aišku, kad jau susiformavo tautų požiūriai, kurie galėtų įteisinti bendrą Europos kalbą. Dabar Europos elitai jau atsilieka nuo tų liaudies požiūrių.

Juk reikia pripažinti, kad kontinentinės Europos elitai kartais stengiasi stabdyti šį procesą ir neleisti Europai plėtoti bendrosios kalbos, jei ta kalba būtų anglų. Tokia elito pozicija ryškiausia Prancūzijoje. Jo politika apsaugoti prancūzų kalbą nuo anglų kalbos įsibrovimo užsipuolant' pastarąją ir net taikant administracines bausmes už *prancūziškosios anglų kalbos* vartojimą, beveik neišvengiamai yra pasmerkta, nors ir pamokanti. Ji parodo ribas, prancūzų politinės klasės užbrėžtas savo norui integruotis, numanomas sąlygas, kurias reikia įvykdyti norint užsitikrinti prancūzų bendradarbiavimą.

Vargu ar už tokį požiūrį gali būti kas nors kontrastiškesnio nei olandų politinės klasės laikysena. Tas kontrastas parodo dvi labai skirtingas kosmopolitizmo atmainas Europoje. Juk olandai yra taip pripratę prie anglų kalbos tarptautinio vaidmens ir taip patenkinti juo, kad ši šalis iš tikrųjų tapo dvikalbe. Pavyzdžiui, neseniai olandų universitetuose vyko rimta diskusija, ar

anglų kalba neturėtų tapti oficialia visoje švietimo sistemoje. Šis pasiūlymas nebuvo priimtas, tačiau nedaug trūko, kad būtų, o pati diskusija ksenofobijos nesukėlė. Nekilo baimės, kad olandų identitetui gresia pavojus.

Taigi ir vėl susiduriame su giliai įsišaknijusiais įpročiais ir požiūriais, kuriuos prancūzai vadina *les moeurs.* Jei šitų *moeurs* skirtumus ne tik sustiprina kalbiniai skirtumai, bet ir ima dirbtinai „saugoti" nacionalinės politikos, darosi aišku, kaip svarbu sukurti Europos politinę klasę ir kaip sunku tai padaryti. Sunkumo pripažinimu turėtume aiškinti amerikiečių reakciją į idėją paversti Meksikos ir Jungtinių Valstijų bendrąją rinką tarsi kokia Šiaurės Amerikos politine sąjunga. Dauguma amerikiečių tokią idėją laikytų utopine ir pavojinga – pavojinga, nes ji ignoruoja gilius kultūrinius ir kalbinius skirtumus tarp šių dviejų valstybių. Politinės klasės, pajėgios susidoroti su tais skirtumais, sukūrimas netolimoje ateityje būtų atmestas kaip fantazija.

Tad kur dėl šios priežasties atsiduria Europos politinės klasės ar elito sukūrimo projektas? Europoje priverstinį bendradarbiavimą ankstyvuoju pokario laikotarpiu pakeitė koordinavimas, susijęs su Bendrosios rinkos ir Europos Sąjungos kūrimu. Be šių naujų institucijų, įsitvirtino ir pagrindinių partnerių – ypač Prancūzijos ir Vokietijos – reguliarių konsultacijų praktika. Taigi dabar negalima kalbėti apie situaciją, kai įstatymai ir taisyklės turi iš nieko sukurti kažką. Kai kurie politinės klasės elementai Europoje yra. Tačiau ar jie reikšmingi? O ypač – ar jie demokratiški?

Turime būti labai atsargūs. Privalome išlaikyti blaivų mąstymą, nepasidarydami ciniškais, matyti daiktus tokius, kokie jie yra, netapdami suokalbio teorijos auka.

Tad ką matome? Europos valstybių formavimosi modelių įvairovė smarkiai paveikė nacionalinių politinių klasių įpročius ir

požiūrius. Tačiau tik viena iš tokių politinių klasių turėjo didesnės įtakos Briuseliui ir Europos Sąjungai. Tai nekelia nuostabos. Juk kai kalbame apie elitus dabarties Europos valstybių viduje, aiškus vienas dalykas. Akivaizdžiai didžiausia, labiausiai išsilavinusi ir ryžtingiausia Europoje yra Prancūzijos politinė klasė. Suformuota iš esmės pagal senąjį nereformuotą prancūzų valstybės modelį, Prancūzijos politinė klasė pastaraisiais dešimtmečiais pademonstravo tvirtą užsispyrimą ir valios negailestingumą, kurie atspindi tradicinę prancūziškosios sistemos tendenciją – administracinės valdžios dominavimą. Nors utilitarizmas klasikiniu pavidalu buvo britų dorovinės filosofijos produktas, prancūzų valstybinė sistema absorbavo jo vertybes kur kas stabiliau nei britų ar vokiečių sistemos. Nepakenčianti opozicijos po to, kai pasirinko „racionalią" veiksmų kryptį, prancūzų politinė klasė rezultatus vertina labiau už susitaikymą, darnumą labiau už sutikimą, tikslus labiau už priemones.

Prancūzų politinės klasės rezultatai keičiant savo šalies likimą nuo Ketvirtosios respublikos pradžios yra neabejotinai įspūdingi. Pradedant nuo vienas po kito einančių (Monnet inicijuotų) ekonominės plėtros planų bei Europos anglių ir plieno bendrijos, prancūzų politinė klasė valstietišką smulkių žemės savininkų, krautuvininkų ir amatininkų šalį pavertė urbanizuota, industrializuota valstybe, turinčia įtakos pasaulinėje prekybos ir karinėje srityje. Įsisenėjusi prancūzų valstybės centralizacija, jos administracinės mašinos galia prisidėjo prie to, kad šie dideli laimėjimai taptų tikrove. Tai padėjo prancūzų elitui sukurti tokią planavimo sistemą, kuri įtraukė darbo jėgą ir kapitalą, *Patronate* (darbdavių organizacija) ir profsąjungas. Neoficialūs prancūzų planavimo sistemos aspektai buvo ne mažiau svarbūs už oficialius. Juk prancūzų valstybė sudarė sąlygas ambicingesniems ir gabesniems savo administracijos atstovams palyginti nesunkiai patekti į valstybės biurokratijos gretas, vaidinti

aktyvų vaidmenį partijų politikoje ir užimti vadovaujančius postus pramonėje.

Iš vienų laimėjimų kilo kiti. Verbavimas į prancūzų valdymo aparato aukštesniuosius ešelonus per *Grandes Écoles* sistemą darėsi vis labiau meritokratinis, įkūrus *École Nationale d'Administration* (ENA) Ketvirtosios respublikos laikotarpiu. ENA buvo kuriama kaip reformistinė verbavimo į prancūzų elitą priemonė socialinei jo bazei plėsti. Tačiau aukštesnioji buržuazija, ypač Paryžiaus regione, pasirodė galinti daugiau negu priimti šį iššūkį. Nuo Penktosios respublikos laikotarpio pradžios prancūzų elitas, kurio politinė ir administracinė karjera vis labiau susilieja, darėsi vientisesnė, labiau pasitikinti savimi ir palyginti maža grupė, kurioje visi gerai pažįsta vieni kitus, ir gali kontroliuoti Prancūzijos likimą. Iš esmės prancūzų politinės klasės sudėtis pasikeitė Penktosios respublikos laikais. Joje ėmė dominuoti *fonctionnaires* (valdininkai). Tad jei Trečiosios ir Ketvirtosios respublikų laikais kartais buvo sakoma, jog Prancūzija veikiau administruojama, o ne valdoma, tai dabar galima sakyti, kad Prancūziją valdo administratoriai.

Būtent ši administratorių dominuojama prancūzų politinė klasė ne visada aiškiai suvoktu mastu ligi šiol formavo Europos Sąjungos likimą. Juk septintuoju dešimtmečiu, pasinaudodama Vokietijos politinės valios silpnumu ir tuo, kad Bendrojoje rinkoje nebuvo Didžiosios Britanijos, prancūzų politinė klasė galėjo statyti Briuselyje tokį Europos pastatą, kuris atitiko prancūziškąją Europos viziją, prancūzų įpročius ir prancūzų interesus. Taip prancūzų politinė klasė įprato pirmauti Europoje. Remdamasi Penktosios respublikos laikais atgimusiu pasitikėjimu savimi, ji ėmėsi atkurti tradicinį Prancūzijos, tos Europos širdies, vaidmenį, mėgindama apginti europiečių identitetą nuo skubotos amerikonizacijos ir reikalaudama, kad valstybė jau geriau kištųsi į rinką ir kai kuriais atžvilgiais formuotų ją, o ne kapituliuotų prieš „angloamerikietiškąjį" neoliberalizmą.

Ši vizija padėjo prancūzų politinei klasei aiškiai suformuluoti savo ketinimus ir sustiprinti valią bei iš dalies pateisina jos dominavimą Europoje. Kaip jau matėme, viena teigiama pasekmė Prancūzijai buvo Europos politinių orientacijų kūrimas, tokių kaip Bendroji žemės ūkio politika (BŽŪP), puikiai atitinkanti jos interesus. Tačiau, ir tai visiškai žmogiška, prancūzai greit savo dominavimą ėmė laikyti savaime suprantamu dalyku. Ypač savaime suprantamu jie laikė didelę savo politinę įtaką Vokietijos ekonomikai. Argi tik atsitiktinumas, kad Prancūzija, viena iš turtingiausių Europos valstybių, tiek mažai moka į Europos iždą ar kad prancūzai užima tiek daug svarbiausių postų Europos Sąjungoje?

Tik neseniai tapo prieinami duomenys apie Europos Sąjungos narių neto įnašus – nes Vokietija pagaliau ima rodyti nepasitenkinimą esama padėtimi. Čia pateikiame Vokietijos vyriausybės duomenis, kartu su po to pateiktais Briuselio Komisijos skaičiais (skliausteliuose). Gali būti, kad pirmieji skaičiai arčiau tiesos, turint galvoje Komisijai daromą spaudimą užglaistyti kai kurių neto mokėtojų grupei priklausančių šalių nepasitenkinimą.

Neto mokėtojai			Neto gavėjai		
Vokietija	10,0	(10,94)	Ispanija	6,1	(5,93)
Nyderlandai	2,4	(2,27)	Graikija	4,1	(4,37)
Jungtinė			Portugalija	2,8	(2,72)
Karalystė	2,3	(1,79)	Airija	2,3	(2,67)
Italija	1,3	(0,06)	Belgija	1,8	(1,07)
Švedija	0,7	(1,12)	Liuksem-		
Prancūzija	0,4	(0,78)	burgas	0,8	(0,72)
Austrija	0,2	(0,72)	Danija	0,2	(0,06)
			Suomija	0,1	(0,05)

(milijardais ekiu)

Kokie keisti šie skaičiai paaiškėja prisiminus, kad Prancūzijos BVP vienam žmogui šiuo metu žymiai didesnis negu Vokietijos; taip pat krinta į akis, kad Nyderlandai – šalis, kurios gyventojų skaičius mažesnis už Prancūzijos keturis kartus, moka Europos Sąjungai mažų mažiausia tris, o gal ir net šešis kartus daugiau už Prancūziją!

Iki 1980 metų prancūzai dominavimą *de facto* derino su tikėjimu *Europe des patries* (nacionalinių valstybių Europa). Tai buvo generolo de Gaulle'io pokario Europos modelis; jis liko kovos šūkiu visoms golistų vyriausybėms nuo Penktosios respublikos pradžios 1958 metais iki kairiųjų pergalės 1981 metais. Tačiau devintojo dešimtmečio viduryje prancūzų retorika pradėjo keistis. Socialistų vyriausybė Mitterrand'o laikais kaip savo paveldo dalį teikė jakobinų tradiciją, kuri labai pasikliovė centralizuota valstybine valdžia. Pastebėjusi ne tik ekonominės galios, bet ir politinės vokiečių valios atgimimą, ji pradėjo agituoti už glaudesnę Europos politinę integraciją – „vis glaudesnę sąjungą". Tikriausiai tai Prancūzijai atrodė vienintelis kelias išsaugoti savo hegemoniją, prie kurios ji jau priprato. Tad devintojo dešimtmečio vidurys buvo svarbus posūkio taškas prancūziškojoje Europos koncepcijoje.

Tačiau šisai pirmenybės glaudesnei politinei integracijai teikimas galėjo ir nereikšti ilgalaikio Prancūzijos politikos krypties pakeitimo. Juk golistų abejonės labiau centralizuota Europa išliko gyvos ir tikriausiai ilgainiui jos galėjo paveikti socialistų politiką. Mano nuomone, viską pakeitė ir padidino naujosios krypties patvarumą, įveikiant kai kurias, jei ir ne visas, golistų abejones, vienas įvykis – staigus ir nelauktas Vokietijos susijungimas 1989–1990 metais.

Šis įvykis sukėlė didelę prancūzų politinės klasės baimę (*grande peur*). Buvo net gandų, kad panikos apimtas prezidentas Mitterrand'as staiga nuskrido į Kijevą apsvarstyti su Gorbačiovu

senosios Prancūzijos-Rusijos sąjungos atkūrimo idėją! Šiaip ar taip, gyventojų skaičiaus, ekonominės galios ir politinio pasitikėjimo savimi padidėjimas, kurio reikėjo tikėtis susijungus Vokietijos Demokratinei Respublikai (VDR) su *Bundesrepublik*, privertė prancūzų elitą pergalvoti savo strategiją Europos atžvilgiu. Matyt jie nusprendė, kad verkiant reikia naujų institucinių Vokietijos galios apribojimų ir kad Prancūzija, jei nori išlikti saugi, privalo turėti įtakos valdant Vokietiją. Pasinaudodami ir kai kurių vokiečių (tarp jų kartais ir paties kanclerio Kohlio) susirūpinimu dėl tokio jų galios padidėjimo, prancūzai prastūmė darbotvarkę, kuri iškėlė sąlygą, kad Bendroji rinka gali toliau plėtotis tik apvainikavus ją bendra valiuta ir Europos centriniu banku. Koks turėtų būti tų naujų institucijų poveikis? *Jos leistų Prancūzijai oficialiai dalyvauti formuojant Vokietijos politiką ir priimant sprendimus.* Tad prancūzai leido suprasti Vokietijos vadovams, kad pinigų sąjunga yra *quid pro quo* (paslauga už paslaugą) už tai, kad prancūzai „priima" Vokietijos susivienijimą. Iš pradžių vokiečiai į tai reagavo nepalankiai; kancleris Kohlis neva tvirtinęs, kad bendra valiuta „neatitinka Vokietijos interesų". Tačiau prancūzai nenusileido.

Buvo tikimasi, kad naujieji Vokietijos suvaržymai bus ne tik finansiniai ar ekonominiai. Jie turėjo būti politiniai. Glaudesnė politinė integracija dabar tapo nuolatiniu Prancūzijos kvietimu, o tarp pirmųjų jos tikslų buvo bendros gynybos ir užsienio politikos plėtra. Tokia buvo Mastrichto sutarties derybų prasmė, kai prezidentas Mitterrand'as ir Jackas Delorsas – kuris, kaip Europos Komisijos prezidentas, buvo svarbiausia grandis, jungianti prancūzų politinį elitą su Briuselio mašina – įtikinėjo kanclerį Kohlį priimti jų siūlomą naują Europos darbotvarkę.

Nieko nuostabaus, kad prancūzai netrukus leido suprasti, jog jie norėtų didesnės naujojo Europos banko politinės atskaitomybės – kažko, kas, jų žodžiais, užtikrintų demokratinę centrinių

bankų kontrolę. Tačiau čia vertėtų atidžiau pasižiūrėti, ką jie turėjo galvoje. „Demokratiškumo", į kurį prancūzai apeliavo ir kurį galų gale, nors ir nenoriai, priėmė Vokietija, prasmė iš esmės buvo jakobiniška ir centralizuojanti. Paktas buvo mažai panašus į Vokietijos jau seniai propaguojamas Europos federacines institucijas, kurios turėjo rūpestingai ieškoti priemonių oficialiam valdžių atskyrimui ir išskaidymui. Prancūzija, žinoma, priešingai, Stabilumo paktą laikė tik priemone valdžiai konsoliduoti ir Viduržemio blokui sukurti; pastarasis turėjo atsverti vokiečių ir olandų įtaką formuojant Europos centrinio banko politiką. Vėlesnis tų griežtų kriterijų, kuriuos Vokietijos federalinis bankas iš pradžių buvo pasiūlęs kaip pinigų sąjungos sąlygą, susilpnėjimas – kriterijų, kurie beveik neabejotinai būtų užkirtę kelią į Sąjungą Italijai, Ispanijai ir Portugalijai – rodo prancūzų diplomatijos meistriškumą.

Tai, ką papasakojau, skamba netradiciškai. Juk Europos žiniasklaida Vokietiją paprastai pristato kaip svarbiausią labiau integruotos Europos veiksnį. Ypač britų žiniasklaidoje Vokietijos nuo seno vykdoma agitacija už Jungtines Europos Valstijas laikoma įrodymu, kad Vokietija atsakinga už Europos projekto realizacijos spartinimą pastaruoju metu. Taigi tradiciškai nušviečiant padėtį, Vokietijai priskiriamas blogiečio vaidmuo. Tiesą sakant, dalis britų žiniasklaidos nuėjo taip toli, kad net perša mintį, jog Europos projektas esąs naujausia vokiečių ekspansionizmo forma, tartumei koks Trečiojo Reicho perdirbinys, pristatant jį šiuolaikinei viešajai nuomonei priimtinais terminais.

Net ir atmetus tokio interpretavimo paranojinius bruožus, nerasime nurodymų, kas gi yra „vis glaudesnės" Europos politinės integracijos projekto įkvėpėjas. Vokietija tikrai nebuvo jo varomoji jėga. Geriausiu atveju ji tik bendradarbiavo ar nusileido tam, kas iš esmės yra Prancūzijos projektas – projektas tos politinės klasės, kuri nuo 1945 metų pasiekė labai daug ir taip lengvai

neatsisakys savo pirmaujančio vaidmens tvarkant Europos reikalus, įgyto pirmaisiais Bendrosios rinkos metais – vaidmens, kuris reiškė moralinius suvaržymus, patirtus pokario Vokietijos, ir Didžiosios Britanijos nebuvimą Bendrojoje rinkoje po to, kai de Gaulle'is vetavo jos priėmimo prašymą. Pats de Gaulle'is sykį yra pasakęs, nors ir pusiau juokais, kad Europos Ekonominėje Bendrijoje Vokietija yra arklys, o Prancūzija vežėjas, valdantis karietą.

Dalykas tas, kad prancūzų laimėjimai per kelis pastaruosius dešimtmečius atgaivino paneuropinį ir pusiau imperinį požiūrį, kuris formavo prancūzų politiką nuo Liudviko XIV iki Napoleono, bet kurį pakirto klasių konfliktas ir vidinis šalies nestabilumas nuo 1815 metų iki Prancūzijos žlugimo 1940 metais. Negana to, paneuropinį požiūrį dar labiau išryškino prancūzų įtarinėjimai, kad amerikiečiai siekia įtakos pokario Europoje; prancūzus kurstė ir tai, ką jie laikė dažnai pasireiškiančiu amerikiečių dominavimu britų užsienio politikoje ir manė, kad Didžioji Britanija Europoje atlieka Trojos arklio vaidmenį.

Tik dvi kitos politinės klasės būtų galėjusios varžytis su Prancūzijos ir taip pat turėti paneuropinį ir pusiau imperinį požiūrį – Vokietijos ir Didžiosios Britanijos politinės klasės. Tačiau po 1945 metų jos abi veikiau kratėsi imperinės atsakomybės bei su ja susijusių psichologinių įpročių ir stengėsi jos neužsikrauti. Tiesą sakant, turėdama tik ne ką daugiau už pusę savo buvusios teritorijos, Vokietija keturiasdešimt metų gyveno pasinėrusi pati į save, užsiimdama įstatymų valdžios ir klestinčios pilietinės visuomenės kūrimu federacinės sistemos, ribojančios centrinės valdžios galią, rėmuose. O Didžiojoje Britanijoje tuo metu mėginta išsinarplioti iš po visą pasaulį išmėtytų imperinių valdų kamuolio; ji, viena vertus, buvo priversta pripažinti savo išteklių sumažėjimą, o kita vertus, guodėsi neaiškiu laikinu vaidmeniu naujojoje amerikiečių hegemonijoje.

Kaip vokiečių ir britų politinės klasės atsiliepė į prancūzų dominavimą *de facto* Europos Sąjungoje? Vokiečiai apskritai dėjosi, jog nemato, kas vyksta, ir tik tada, kai prancūzai juos per daug suerzindavo, pasitenkindavo mirktelėdami kitiems – atseit štai kokie „neįmanomi" tie prancūzai! O britai, priešingai, buvo daug vaidingesni ir sunkiau numaldomi. Tačiau jie apsiribojo, nematydami grėsmės Europai, kurią kėlė prancūzų projekto plėtojimas, ir labiausiai baiminosi grėsmės savo nacionaliniam suverenumui.

Aš manau, kad šis skirtingas, bet abiem atvejais neefektyvus priešgyniavimas prancūzų dominavimui atskleidžia kai ką svarbaus apie vokiečių ir britų politinių klasių prigimtį.

Vokietijoje federalizmas bei galingo Konstitucinio teismo vaidmuo reiškia, kad politinių klasių įpročius ir požiūrius suformavo sistema, kurioje įstatymų leidybos, vykdomosios valdžios ir teismo savitarpio priklausomybės principas riboja sprendimų priėmimą. Iš tikrųjų federacinė sistema yra galinga kliūtis atsirasti kokiam nors vientisam, turinčiam savimonę elitui, būdingam nūdienos Prancūzijai. Valdžios ir galios atskyrimas vokiečių federalizme iki šiol sutrukdė sukurti galingesnę politinę klasę. Sprendimai dažniausiai yra federalinės vyriausybės derybų su *Länder* (žemės) rezultatas; jie labiau preliminarūs ir ne tokie vientisi kaip Prancūzijoje; tačiau tai nereiškia, kad gabus kancleris, turintis daugumos paramą abiejuose federaliniuose įstatymų leidybos rūmuose, negali įgyti pusiau autokratinės valdžios, ypač jei jis eina savo pareigas jau ilgoką laiką.

Kai Vokietijoje pasiekiamas visuotinis sutarimas, remiamas kanclerio, atsiranda pavojus, kad jis bus pastovus ir sunkiai reformuojamas. Taip yra dėl dviejų priežasčių. Viena iš jų – pusiau korporacinis Vokietijos visuomenės pobūdis – tas nacionalinių susivienijimų tinklas, kuris slypi už vokiečių politinės klasės ir turi šaknis, siekiančias laikotarpį iki Vokietijos valstybės

susiformavimo devynioliktajame amžiuje; jis sukuria politinę kultūrą, skatinančią visuotinį sutarimą; ji formuojasi lėtai ir ją sunku pertvarkyti. Kita priežastis yra išlikusi didžiulė vokiška pagarba vyresnybei; todėl viešoji nuomonė gali veikiau laukti iniciatyvos iš politinės klasės, negu politinė klasė gauti paskatų iš viešosios nuomonės. Vokiečių susitaikymas su jų markės panaikinimu bendros Europos valiutos labui, kai ši politika visose šalyse kelia didelius būgštavimus, būtų pats naujausias pavyzdys. Čia taip pat susiduriame su svarbia nenumatyta vokiečių federalizmo pasekme. Išsklaidydamas politinės klasės elementus, federalizmas palengvina – turint galvoje tradicinę vokiečių pagarbą valdžiai – sumaniam ir ryžtingam kancleriui primesti savo nuomonę, kaip tai padarė Adenaueris ir Kohlis. Taigi galų gale viešajai nuomonei gali parodyti pavyzdį net ne vokiečių politinė klasė, o federalinis kancleris.

Didžiojoje Britanijoje viešosios nuomonės formavimo būdas sudėtingesnis – tikriau sakant, ten yra du būdai, vienas jau nykstantis, o kitas dar tik atsirandantis. Senesnieji britų politinės klasės papročiai atspindėjo tą neformalią decentralizaciją, kuri taip ilgai ir sėkmingai gyvavo kartu su Parlamento suverenumu – plačią vietinę autonomiją ir svarbų vaidmenį tarpininkų, tarkim, Bažnyčios, profesionalių teisininkų ir universitetų. Liekamasis aristokratinis britų visuomenės pobūdis ir parlamentinių partijų sudėtis sukūrė neoficialią įstatymų leidybos, vykdomosios valdžios ir teismo savitarpio priklausomybės sistemą, prisidėjusią, kad visuotiniu sutarimu grindžiama politinė kultūra tapo būtina. Kol šie subtilūs pusiau aristokratiniai konsultavimosi ir sutarimo mechanizmai gyvavo, jie padėjo padaryti britų politinę kultūrą savita tuo, kad iki minimumo sumažino jėgos naudojimą ir maksimaliai padidino viešosios nuomonės vaidmenį, valdant visuotinio sutarimo būdu. Kaip tik tie senieji politinės klasės įpročiai ir požiūriai padarė Didžiąją Britaniją

dygliu į šoną prancūziškajam Europos projektui. Taigi vis dar galima girdėti, ir visai ne be reikalo, nerašytos britų konstitucijos balsą – balsą, kuris didžiuojasi sena savivaldos tradicija ir labai skeptiškai vertina biurokratinį Europos valdymo modelį. Deja, kaip jau matėme, britų opozicija prancūzams buvo formuluojama daugiausia „suverenumo" gynimo terminais; tokia formuluotė britų opozicijai suteikia niūrų ir nekonstruktyvų pobūdį.

Britų politinės klasės – ypač tos jos dalies, kuri susiformavo stiprinant centralizaciją Thatcher valdymo metu, kai vietinė autonomija beveik žlugo – naujieji papročiai ne tokie nuoseklūs kaip senieji. Viena vertus, naujieji papročiai atspindi ir panaudoja valdžios sutelktumą, tradicinės įstatymų leidybos, vykdomosios valdžios ir teismo tarpusavio priklausomybės sistemos susilpnėjimą. Kita vertus, jie rodo didėjantį supratimą, jog reikalinga konstitucinė reforma, kad būtų sukurta politinė sistema, kuri geriau tiktų mažiau stratifikuotai, mažiau pasikliaujančiai pagarba visuomenei – sistema, kuri decentralizavimo būdu priartintų valdžią prie žmonių ir skatintų pilietiškumą. Ši bekylanti politinė klasė gali įsitikinti, kad grįžimas prie Parlamento suverenumo principo jau nebėra adekvatus atsakymas į įvykius ir pačioje Jungtinėje Karalystėje, ir visoje Europoje. Tačiau kol kas ji dar stokoja oficialios konstitucinės įstatymų leidybos, vykdomosios valdžios ir teismo tarpusavio priklausomybės sistemos patirties, o kartais net noro ją turėti; o juk ta patirtis jai reikalinga nuosekliai reformų politikai Europoje vykdyti. Štai kodėl, gėdydamasi Thatcher ir Majoro vyriausybių neigiamo požiūrio į Europą, ji pateko pavojun susitaikyti su tokia Europos tvarka, kuriai iš tikrųjų nepritaria.

Tad kur mes esame? Galima sakyti, kad tik trys politinės klasės Europoje turi „imperinių" pretenzijų ir prisiminimų, kurie galėtų būti jai pavyzdžiu ir nurodyti valdymo stilių. Tai Prancūzijos, Vokietijos ir Didžiosios Britanijos politinės klasės. Tačiau

dviejų iš tos trijulės padėtis šiuo metu yra labai nepalanki kalbant apie visą Europą apimančios politinės sistemos kūrimą. Britus sulaiko uždavinys užbaigti britų *ancien régime* griovimą ir atnaujinti britiškąją valstybės formą. Vokiečius sulaiko kaltės už nacizmą nuosėdos ir privalomas idealizmas, jau visiškai nebeatitinkantis jų instinktų ir situacijos. Ir priešingai, prancūzų politinė klasė turi impulso teikiamą pranašumą – ji jau kelis dešimtmečius sėdėjo už Europos vairo realizuojant tikslus ir ketinimus. Jos ryžtingumą dar labiau padidino baimė, kurią sukėlė Vokietijos susivienijimas. Ir ne tik tai. Lėta decentralizacija Prancūzijoje jos elitui jau gali atrodyti kaip blogą lemiantis užrašas ant sienos. Tad kokia pagunda tada paversti Briuselį ir Europos Sąjungą *dirigiste* įpročių ir požiūrių, kurie andai juk klestėjo pačioje Prancūzijoje, prieglobsčiu.

Nes aš neabejoju, kad decentralizacija pamažu tikrai padarys prancūzų valdymo sistemą demokratiškesne. Tačiau tokia jau žmonių prigimtis, kad įpročiai ir požiūriai keičiasi labai lėtai. Juk kaip decentralizuotos valstybės formos *moeurs* išliko Didžiojoje Britanijoje, nepaisant pastaraisiais dešimtmečiais ten vykusios centralizacijos – ir tas išlikimas teikia vilčių, jog konstitucinė reforma Didžiojoje Britanijoje gali įvykti laiku, kad „išgelbėtų" jos *moeurs* – taip ir prancūzų politinės klasės *moeurs* išlieka tokie patys, kokius suformavo tas administracinis despotizmas, kuris tradiciškai buvo būdingas prancūziškajai valstybės formai.

Dabar, kaip jau matėme, tie *moeurs* buvo pagrindas nepaprastam prancūzų galios išaugimui Europoje. Nepaisant britų obstrukcijos ir Vokietijoje atsirandančio santūrumo, prancūziškasis Europos projektas, atrodo, triumfuos. Prancūzai ne tik gavo lemiamą balsą naujajame Europos centriniame banke – jie siekia savo tikslo sukurti unifikuotą Europos politiką plačiu spektru. Kita vertus, klausimas dėl valdžios pasiskirstymo ir demokra-

tinės atskaitomybės buvo užglostytas. Apskritai prancūzų politinė klasė daug metų demonstravo valią, neleidusią jai tapti ekonomizmo auka – ji neįtikėjo rinkos „geležiniais dėsniais", nors tam kiti Europos elitai neatsispyrė. Neigiama tik tai, kad prancūzų elito politinės valios supratimą ir toliau formuoja biurokratinis valstybės modelis.

Tačiau ir didelei prancūzų politinei klasei dabar iškilo dilema. Juk ji negali pasakyti savo šalies gyventojams, kad Prancūzija rengiasi nugalėti Europą. Kodėl? *Todėl, kad tai gali išgirsti* kitos Europos tautos, ypač vokiečiai ir britai, o tada pasipriešinimas prancūziškajam Europos projektui smarkiai padidės – tas pasipriešinimas, kurį kol kas pavykdavo daugiau ar mažiau sėkmingai maldyti. Dėl to, pavyzdžiui, našta, kurią prancūzų politika užkrovė ant savo šalies žmonių, siekdama išlaikyti franką pririštą prie markės rengiantis finansinei sąjungai, taip padidindama nedarbo lygį Prancūzijoje, negalėtų būti sumažinta paskelbiant, kad tolimoje perspektyvoje pirmaujant Europoje išaugs prancūzų prestižas ir padidės galia. Tačiau iš tikrųjų gali būti, kad prancūzai, pririšdami per aukštai vertinamą markę prie franko per naująjį eurą, įgijo ilgalaikį ekonominį pranašumą.

Tačiau, kaip jau sakiau, prancūzų elitas neišdrįsta girtis tokiais dalykais. Šios dilemos rezultatas yra tai, kad labiausiai tikėtinas būdas, kuriuo prancūzų politika vis dar gali būti pakeista – vidaus kova pačioje Prancūzijoje. Juk čia dar kartą susiduriame su *dirigiste* politinės kultūros trūkumais. Ir vėl matome tą trafaretą, kuris persekioja prancūzų istoriją nuo Revoliucijos laikų – trafaretą, kai politinė klasė ar elitas atitrūksta nuo viešosios nuomonės, kol galų gale dideli pilietiniai neramumai ar net revoliucija pareikalauja atsiskaityti.

Jei Europa bus kuriama pagal senąjį nereformuotą prancūziškąjį valstybės modelį – taip, kad ‚federacinė' Europa taps tik

biurokratijos suformuotos politinės klasės ir politinės kultūros fasadu – tuomet Europai gresia pavojus, kad jos istorija taps panaši į Prancūzijos istoriją po 1815 metų. Nepatenkinti, kad su jais elgiamasi kaip su vaikais, bet nepratę prie pilietinės drausmės europiečiai kartkarčiais atmetinės globėjišką biurokratinės valstybės tvarką.

Kas nori, tie jau pastebi tai rodančius ženklus. Jacques'o Santero vadovaujamos Europos Komisijos pralaimėjimas patvirtino ir sustiprino paplitusią nuomonę, kad per daug privilegijuotas ir neatskaitingas elitas piktnaudžiavo didėjančia Briuselio valdžia, kad neūkiškumas, nepotizmas ir net sukčiavimai tapo įprastais dalykais. Šis atsitokėjimas savo ruožtu padarė didžiulę žalą idealizmui Europoje. Taigi akivaizdus prancūziškojo Europos projekto trūkumas yra tas, kad jis nekelia klausimo, kaip sukurti Europoje atvirą ir atskaitomingą politinę klasę. Turbūt labiau negu dar kas nors ši nesėkmė išduoda biurokratinį prancūziškojo projekto įkvėpimo šaltinį. Nebuvo stengiamasi šviesti visuomenės ar skatinti debatus, kaip suformuoti Europos politinę klasę – žodžiu, nesirūpinta prielaidomis, reikalingomis demokratinei politinei klasei, veikiančiai viso žemyno mastu ir susiduriančiai su skirtingų kalbų problema.

Kitas demaskuojantis ženklas – kryptis, kurią Europos viešoji nuomonė pasirinko pastaruoju dešimtmečiu. Atsivėrė tikrai gili praraja tarp eilinių Europos gyventojų ir jų elitų – praraja tarp žmonių abejingumo ar priešinimosi finansinei sąjungai bei nacionalinių politinių klasių, vadovaujamų prancūzų ir jiems padedančių vokiečių, pasiryžimo kuo greičiau įgyvendinti šį projektą. Jų gebėjimas nepaisyti viešosios nuomonės ir atsiribojimas nuo gyventojų reikalavimų labai primena tą modelį, kuris taip ilgai palaikė revoliucinę tradiciją Prancūzijoje. Ar dabar jis apims ir visą Europą?

Tokia grėsmė reali. Jei Europos idėją bus pradėta sieti visų pirma su neatskaitomingų elitų arogancija, tai Europos perspektyvos bus dar niūresnės negu jos kada nors buvo po 1945 metų. Juk tada Europos idėja taps veikiau skaldančia negu vienijančia jėga. Ji suskaldys pačias tautas iš vidaus ir net gali nuteikti vienas tautas prieš kitas.

Ką čia būtų galima padaryti? Visų pirma reikėtų pažvelgti tiesai į akis. *Nėra* galimybės per trumpą laiką sukurti Europos politinės klasės, bent jau tokios, kuri būtų atvira ir atsiradusi doroviškai priimtinu būdu. Manyti kitaip būtų naivu ar apsigaudinėjimas. Tai reikštų nepaisyti skirtumo tarp laiko, reikalingo įstatymams pakeisti, ir laiko, reikalingo *moeurs* pakeitimui, skirtumo tarp viešosios valdžios nustatomų taisyklių ir įpročių bei požiūrių sukūrimo, nes tik pastarieji gali sudaryti tinkamą pagrindą savivaldai Europoje.

Kaina, kurią sumokėjome, leisdami pastaraisiais dešimtmečiais ekonominiam mąstymui nustelbti politinę mintį, yra tendencija blaškytis tarp ekonominių įvykių ir politinių struktūrų neatsižvelgiant į žmones, kurie atlieka tarsi kokių tarpininkų vaidmenį, į jų išankstines nuomones ir tradicijas, jų įsitikinimus ir gyvenseną. Teisiniai įsipareigojimai ir ekonominiai pranašumai tapo mūsų mąstymą lemiančiais principais. Per dažnai manoma, kad mūsų gyvenimo socialinis turinys gali ir turi prisitaikyti prie valstybės ir rinkos reikalavimų.

Tačiau toks požiūris yra klaidingas ir pavojingas. Klaidingas todėl, kad nepaiso įpročių ir požiūrių, kurie reikalingi, kad įstatymus būtų įmanoma įgyvendinti. O pavojingas dėl to, kad nepaiso skirtingų požiūrių į valstybę ir valdžią, būdingų skirtingoms nacionalinėms tradicijoms Europoje; tie skirtumai ir sudaro tą socialinį pagrindą, ant kurio turės būti statomos visos europinės politinės struktūros ir kuris visiškai skiriasi nuo to socialinio pamato, ant kurio pastatytas amerikiečių federalizmas.

Žinoma, per gana ilgą ar ilgą laiką įpročius ir požiūrius pakeisti *įmanoma*. Kaip tik į tai dabar ir turėtų nukreipti savo dėmesį tie, kuriems išties rūpi demokratinės Europos kūrimas. Yra daug dalykų, kuriuos reikia padaryti; pirmieji du – netiesioginės priemonės, o kiti du – tiesioginės. Pirmoji netiesioginė priemonė yra demokratinių Europos nacionalinių politinių klasių ugdymas, reformuojant esamas valstybines struktūras; tos reformos turėtų skatinti dalyvavimą vietinėje ir regioninėje veikloje ir taip pradėti keisti nacionalinių politinių klasių sudėtį. Čia naujausi poslinkiai teikia šiokių tokių vilčių. Siekis labiau decentralizuoti valstybės formą pastaruoju metu buvo regimas daugelio šalių politikoje. Skirtingais būdais prancūzų, ispanų, o vėliau ir britų valstybės formos buvo reformuotos, siekiant stiprinti regionų identitetą, išsaugoti vietinę autonomiją ir plačiau atverti duris pretendentams į nacionalinę politinę klasę. Žinoma, pavojų šiame kelyje yra. Tačiau dar pavojingiau nieko nedaryti, net ir žiūrint iš mažesnės nacionalinės perspektyvos, – tai rodo separatistinės Šiaurės lygos palaikymo mastas kai kuriose Venecijos regiono dalyse.

Kita netiesioginė priemonė, kurios būtų galima imtis, – ne mažiau svarbi, jei tik norima kurti tikrai europinę politinę klasę. Tai būtų oficialus pripažinimas, kad anglų kalba turėtų vaidinti nepakeičiamą vaidmenį kaip antroji Europos šalių kalba. Kodėl jos *de facto* vaidmenį reikėtų paversti *de jure* vaidmeniu? Todėl, kad bendri atskaitomybės standartai, požiūriai, reikalingi nominaliai demokratijai paversti realia demokratija, reikalauja bendros politinės kalbos, jog galėtų tobulėti ir klestėti. Be tokios bendros kalbos ar žodyno ir be iš tikrųjų bendrų atskaitomybės standartų, kuriuos ji daro įmanomu dalyku, daug didesnė yra tikimybė, kad nesutarimai Europos viduje sukels nuolatinį nepasitikėjimą, kuris galiausiai kurstytų maištauti.

Kultūrinė homogenija, bent jau pilietinėje sferoje, yra būtina norint, kad vieną gražią dieną Europos federalizmas triumfuotų. Anglų kalbos pripažinimas Europoje, be abejo, pareikalaus aukų: prancūzų išdidumo, o taip aukotis jiems bus nelengva. Tačiau su šia auka prancūzai ne tik praloš, bet ir kai ką išloš. Jei jų ryškų indėlį į Europos kūrimą sudarė atkaklus tvirtinimas, kad europiečių interesus galima identifikuoti atskirai nuo amerikiečių interesų, o kartais net ginti nuo pastarųjų, tai jiems atsiranda proga priešintis amerikiečių dominavimui ir neoliberalizmui anglosaksų kalba. Ši galimybė stiprės, nes ji neturi to paranojinio elemento, kuriuo savo kalbos grynumo gynimas ir *prancūziškojo anglų kalbos varianto* puldinėjimas apgaubė prancūzų politiką.

Toli gražu nėra akivaizdu, kad bendra kalba atveria duris Jungtinių Valstijų kultūriniam dominavimui. Daugeliu atžvilgių anglų gyvenimas pasirodė esąs atsparesnis amerikiečių kultūros įtakai už prancūzų gyvenimą. Tiesą sakant, gali būti, kad kaina, kurią prancūzų elitas sumokėjo už savo dominavimą ir už priešinimąsi amerikanizacijai, buvo didėjanti amerikietiškojo stiliaus ir įpročių trauka, kuriai pasidavė nemaža prancūzų visuomenės dalis, besijaučianti *les autres* auka. Jei taip, tai Prancūzijos suamerikietiškėjimo laipsnis gali geriausiai atskleisti prancūzų politinės klasės nesugebėjimą tapti atviresne ir demokratiškesne. Sutikdama su tuo, kad anglų kalba taps Europos antrąja kalba, prancūzų politinė klasė galėtų sustiprinti savo pozicijas ir kovodama, kad nebūtų abejingai priimama amerikiečių politinė hegemonija, ir priešindamasi amerikiečių kultūrinėms įtakoms.

Galiausiai yra ir dvi tiesioginės priemonės, kurių imtis galima ir būtina. Pirmoji iš jų ypač svarbi. Juk šiuo metu sukurtos dar ne visos Europos Sąjungos institucijos. *Labai reikia Europos Senato.* Kuriant Europarlamento aukštuosius rūmus, būtų galima

pastatyti naują tiltą, kuris sujungtų nacionalines politines klases, išlaikančias demokratinį teisėtumą, su sprendimų priėmimo procesu Briuselyje. Tokį Senatą reikėtų formuoti iš narių, kuriuos netiesiogiai rinktų esami nacionaliniai parlamentai. Netiesiogiai išrinkti senatoriai išsaugotų savo pareigas nacionaliniuose parlamentuose, kartu geriau susipažindami su Europos institucijomis ir įgydami bendradarbiavimo patirties. Tokiais senatoriais turėtų tapti žymiausi atskirų šalių politikai – tie, kurių patirtis ir reikšmingumas ne tokie kaip tipiškų dabartinių Europarlamento narių. Siekiant užtikrinti, kad senatorių vaidmuo netaptų grynai pagarbos forma, atlyginimu nukaršusiems politikams, Senato prerogatyvos turėtų būti labai didelės ir tiksliai apibrėžtos – suteikiančios Senatui iniciatyvos ir veto teisę kai kuriais įstatymų leidybos klausimais, taip pat teisę „patarti ir pritarti" skiriant aukštuosius Komisijos pareigūnus. Turėdamas realią valdžią, Europos Senatas būtų svarbus žymiausiems atskirų šalių politikams siekiant karjeros. Nors darbui Europos Senate jie skirtų tik dalį laiko, tačiau man atrodo, kad greit įgytų tokią įtaką, kokios neturi Europarlamento nariai, savo pareigoms skiriantys visą laiką. Juk jie galėtų veikti kaip koks tiltas tarp nacionalinių politinių klasių ir Europos elito, kaip sąlytis, kurio dabar nėra.

Tai dar ne viskas. Europos Senato jurisdikciją būtų galima panaudoti siekti vienu metu dviem tikslams – jie abu yra prielaidos atvirai visos Europos politinei klasei sukurti. Pirmasis, kaip jau minėjau, – užtikrinti Europos Sąjungos narėms tikresnes decentralizacijos garantijas, padėti išvengti Briuselio biurokratų kišimosi, kuris kelia grėsmę valdžios išskaidymui ir gali padaryti Sąjungą nejautria požiūrių ir įpročių Europoje įvairovei. Europos Senato pirmoji pareiga turėtų būti užtikrinti, kad Briuselio valdžia bus naudojama primesti tik *minimalius* standartus visai Europai – taisykles, atitinkančias mūsų intuityvų teisingumo

supratimą, bet ne daugiau. Pavyzdžiui, moterų ar homoseksualų diskriminacija turėtų būti tinkami europinių normų peržiūrėjimo objektai, o darbo savaitės trukmė ar dešrelių sudėtis – ne. Viena iš prielaidų telkti paramą Europai ir verbuoti Europos politinės klasės narius turėtų būti nacionalinių politinių klasių įsitikinimas, kad joms negresia išnykimas ar statuso pažeminimas.

Antrasis tikslas, kurio turėtų siekti Europos Senatas, iš pirmo žvilgsnio atrodys esąs tik pirmojo variantas. Tai didesnės valdžios ir galios decentralizacijos skatinimas nacionalinių valstybių viduje, kad regioninė autonomija taptų nacionalinių politinių klasių demokratiškumo didinimo instrumentu ir priartintų nacionalines vyriausybes prie gyventojų. Siekiant paskatinti esamų valstybių reformą demokratinei atskaitomybei didinti bei pakelti gyventojų dalyvavimo lygį, pusę vietų Europos Senate (sakysim, 80 iš 160) būtų galima atiduoti nacionalinių regionų atstovams su sąlyga, kad tie regionai atitiktų kai kuriuos autonomijos standartus. Tokius regionų senatorius turėtų netiesiogiai rinkti regioniniai susirinkimai. Taip didelė decentralizacija Sąjungai priklausančių valstybių viduje būtų keliama kaip sąlyga, kad šalys galėtų gauti pusę vietų Europos Senate. Ši oficiali sankcija, skatinanti decentralizuotą valstybės formą, ne tik padėtų nacionalinėms politinėms klasėms tapti demokratiškesnėmis, bet ir grumtis su galingu centralizacijos mechanizmu – daugelyje regionų jaučiamu nepasitenkinimu nacionaliniu kapitalu ir valstybės biurokratais, į kuriuos vis dar žiūrima kaip į skriaudėjus ar užkariautojus. Toks nepasitenkinimas pavojingas tuo, kad Europos regionai gali žiūrėti į Briuselį kaip į ginklą, kurį įmanoma panaudoti *prieš* savo nacionalinę valstybę. Kaip tik šią pagundą, kaip ir tą baimę, kurią ji sukelia esamoms Europos politinėms klasėms, ir reikia pašalinti. Europos Senatas, oficialiai įpareigotas ne tik ginti nacionalinę autonomiją, bet ir

skatinti decentralizaciją nacionalinėse valstybėse, galėtų suvaidinti svarbų vaidmenį kuriant tokią politinę klasę, kokios Europai verkiant reikia – atvirą, įtariai žiūrinčią į biurokratiją ir ginančią socialinę įvairovę.

Tai, kad Europos Senato nariai būtų renkami netiesiogiai, neturėtų sumažinti jų teisėtumo ar įtakos. Galų gale ir Jungtinių Valstijų Senatas, bene galingiausias įstatymų leidybos organas visame Vakarų pasaulyje, pradėjo savo veiklą kaip netiesiogiai renkami rūmai – jo nariai buvo renkami iš Amerikos valstijų įstatymų leidėjų. Todėl nenuostabu, kad tai didino senatorių uolumą ginant valstijų teises. Europos Senatas, irgi suinteresuotas ir oficialiai įpareigotas ginti nacionalinių vyriausybių prerogatyvas ir sudarytas iš žymiausių nacionalinių politikų, galėtų prisidėti tobulindamas Europos įstatymus, suteikdamas daugiau galių subsidiarumo principui – miglotą prielaidą, skatinančią priiminėti sprendimus kuo žemesniame lygyje, transformuodamas į tikrus įpročius ir įvykdomus lūkesčius. Taip galėtų pradėti plėtotis politinė kultūra, primenanti akylą, teisėmis grindžiamą amerikietiškojo modelio politinę kultūrą, užtikrinančią federalizmui Europoje pagrįsti reikalingus įpročius bei požiūrius.

Tai sukelia mintį apie antrą, glaudžiai susijusį su pirmuoju, pasikeitimą, kurio reikės norint, kad Europa eitų labiau teisėmis grindžiamos politinės kultūros link. Vis svarbesnį vaidmenį politinėje sistemoje turės vaidinti teisininkai. Taip yra dėl to, kad federacinėje sistemoje neišvengiama tam tikra teismo priežiūros forma. Daug jurisdikcijų, sukurtų federalizmo, sukelia jų susidūrimą, konfliktus. Tokiems konfliktams spręsti savo ruožtu reikia kažko panašaus į Aukščiausiąjį teismą, kuris juos nagrinėtų. Toks vaidmuo teisėjus ir juristus tiesiogiai įtraukia į politikos vyksmą.

Amerikoje neoficiali sąlyga, kad teisininkai vaidintų tokį svarbų vaidmenį, visada buvo neįprastas teisininkų klasės atvirumas – lengva įsigyti teisinį išsilavinimą, be to, teisininko kvalifikacija ten yra tarsi tramplinas šuoliui į kitas Amerikos korporacijų ir profesionalaus gyvenimo sritis. Tas teisininkų klasės atvirumas buvo nepaprastai svarbus tikėjimo Amerikos socialinėmis galimybėmis ir mobilumo jausmui palaikyti, o tai, kaip jau matėme, yra viena iš demokratinės politinės klasės prielaidų. Kaip tik todėl, kad yra glaudus ryšys su socialiniu mobilumu, Amerikos teisininkai ir gali vaidinti pagrindinį politinį vaidmenį, nesukeldami aštrių protestų, kad toks jų vaidmuo yra nedemokratinis. Ir priešingai, įsisenėjęs pasipriešinimas, kad teismai ir teisininkai vaidintų panašų politinį vaidmenį, Jungtinėje Karalystėje atsirado daugiausia dėl „uždaresnio" britų teisininkų klasės pobūdžio, menkesnės jos socialinės bazės. Šiuo atžvilgiu kitos Europos šalys tikriausiai labiau primena Didžiąją Britaniją, o ne Jungtines Valstijas. Tad verbavimas į teisininkų klasę įgauna naujos, gal net lemiamos, reikšmės.

Taigi šioje srityje amerikiečių federalizmo pavyzdys duoda svarbią praktinę pamoką Europos demokratijai. Lengvesnis teisininko profesijos įgijimas ir tinkamas pilietiškumo ugdymas yra būtinos sąlygos atvirai politinei klasei ir teisėmis grindžiamai politinei kultūrai Europoje kurti. Tokia sąlyga yra ir galingo Europos Senato kūrimas – aukštųjų Europarlamento rūmų, kurie galėtų pradėti vykdyti sunkų esamų nacionalinių politinių klasių suliejimo darbą. Tačiau tokių pasikeitimų pobūdis parodo dar kai ką. Kiekvieną iš šių sąlygų galima patenkinti tik pamažu. Dėl to demokratijos kūrimas Europoje yra veikiau ne metų, o dešimtmečių reikalas – tiesą sakant, tam gali prireikti net keleto kartų. Manyti, jog tai galima padaryti greičiau, yra pavojinga. Juk jei Europa bus statoma be politinės klasės, ją valdys valdininkai.

8

EUROPA IR PASAULINĖ RINKA

Aš parodžiau, kokią didelę žalą ekonomikos kalba pastaraisiais metais padarė politiniams ginčams, o ypač konstitucinei minčiai. Tačiau, be abejo, ekonominiai samprotavimai vaidina ir turi vaidinti didžiulį vaidmenį bet kokiuose rimtuose Europos politinės integracijos, jos pranašumų ir trūkumų svarstymuose. Todėl dabar turime pereiti prie jų.

Pasaulinės rinkos plėtra nūnai jau tapo visų pripažinta tiesa, banalia fraze. Ir kaip daugelis visų pripažintų tiesų ar banalių frazių, ji gali trukdyti blaiviai mąstyti. Ir ne tik dėl to, ką ji galbūt perteikia, bet ir dėl to, ką ji nuslepia. Juk tai, ką ji nuslepia, turi didelės reikšmės Europos kūrimui.

Jau nuo seno egzistuoja du konkuruojantys požiūriai, kaip kurti Europą. Vienas požiūris, siejamas su Didžiąja Britanija, akcentuoja Bendrosios rinkos svarbą; ekonominė integracija ir tarpusavio priklausomybė ilgainiui turėtų sukurti taikią ir klestinčią Europą. Kitas požiūris, siejamas su Prancūzija ir Vokietija, labiau iškelia politinę valią, būtinybę kurti naujas valstybines institucijas, kurios saugotų žmogaus teises ir skatintų socialinį teisingumą Europoje. Taigi siūlomos dvi galimybės: rinktis kliovimąsi rinkos jėgomis, kurios pamažu ir netiesiogiai sukurtų Europos identitetą – tai, ką galima būtų laikyti tradiciniu britų nuoseklumu, nerašytos konstitucijos pasireiškimu; arba labiau *dirigiste* mėginimą kurti Europoje naują tvarką, apimančią užsienio politiką, vidaus politiką ir karinius reikalus bei ekonominius santykius.

Tačiau už šių priešingų požiūrių į tai, kaip reikėtų kurti Europą, slypi daug fundamentalesnis klausimas: koks gi iš tikrųjų yra laisvosios rinkos sistemos ir liberaliosios demokratijos santykis? Ar laisvosios rinkos plėtra beveik neišvengiamai kurs liberalias demokratines institucijas ir paprasčiausiai galime pasikliauti rinkos santykių plėtrai trukdančių barjerų šalinimu, kad sukurtumėme tokią visuomenę, kurioje norėtumėme gyventi?

Ar liberalios demokratinės institucijos yra tik laisvosios rinkos padarinys, turintis anksčiau ar vėliau ateiti įkandin jos? O gal jos yra tai, dėl ko reikėtų kovoti ir rūpestingai puoselėti – tai, kas ne tik savaime neišsikristalizuoja iš bendrosios rinkos, bet pačios yra būtina tikros laisvosios rinkos plėtotės sąlyga?

Suprantama, Europos kūrimas labai priklauso nuo to, kaip atsakysime į tuos klausimus. Ir ne tik Europos. Kylančių šalių, tarkim, Kinijos, Indijos ir Indonezijos, ateitis irgi susijusi su atsakymais į šiuos klausimus. Man atrodo, šiek tiek ironizuojant galima pateikti du pagrindinius konkuruojančius atsakymus. Vieną iš jų pavadinčiau *kapitalizmo triumfu*, o antrąjį – *kapitalizmo katastrofos teorija*. Kapitalizmas triumfuodamas švenčia komunizmo žlugimą kaip ideologinių varžybų pabaigą („istorijos pabaigą"): visuotinės liberalios demokratinės kultūros atsiradimą kartu su pasauline rinka, kai ekonominė integracija ir vis didėjantis darbo pasidalijimas paremia naują, taikesnę tvarką pasaulyje. Kapitalizmo triumfas vaizduoja rinką kaip palaimingą jėgą, nešančią liberalias demokratines permainas ir laipsniškai kuriančią sutarimą visame pasaulyje.

Ir priešingai, kapitalizmo katastrofos teorija vaizduoja rinką, nors ir ne visada, kaip baisią nehumanišką mašiną, kuri sutraukko tradicinius socialinius ryšius, siekdama efektyvumo ir pelno. Kapitalizmas su nuolatiniu savo racionalizavimu ardo bendruomenės ir šeimos solidarumą, kaip varomąją jėgą įvesdamas

savanaudiškumą vietoj pareigos, meilės ar pagarbos tradicine prasme. Kapitalizmo katastrofos teorija didžiausias viltis sieja su tuo, kad rinkos griaunamąjį poveikį iš dalies gali atsverti valstybės įsikišimas, siekiant apriboti pelno godulį ir skatinti socialinį solidarumą.

Žinoma, tos vizijos turėjo radikaliai skirtingų pasekmių ne tik kuriant Europą, bet ir Europos santykiams su likusiuoju pasauliu. Triumfo šalininkų nuomone, pasaulinės prekybos plėtra tolimoje perspektyvoje yra geriausia taikaus ir liberalaus demokratinio pasaulio garantija. Kita vertus, kapitalizmo katastrofos teoretikai mano, kad Europa turi būti pasiruošusi tapti tvirtove, ginančia žmogaus teises ir socialinius standartus, kurių likusioji pasaulio dalis negali ar nenori išsaugoti. Šios mokyklos atstovus baugina mintis apie galimą kainą, kurią Europai teks sumokėti stengiantis atvirai konkuruoti su pigią darbo jėgą išnaudojančiomis Azijos šalių ekonomikomis.

Suprantama, tai nėra ginčas tik dėl to, kokia ateitis laukia Europos visuotinės gerovės valstybės su jos puikia socialine apsauga, už kurią sumoka darbdaviai ir mokesčių mokėtojai. Tai ginčas ir dėl to, kokios strategijos Europa turėtų laikytis būsimose pasaulinės prekybos derybose, ypač ar Europa gali ir turi panaudoti tokias derybas ginti žmogaus teisėms, siekdama gerinti darbo sąlygas ne Europos šalyse – pavyzdžiui, uždrausti naudoti vaikų darbą. Ir šiuo klausimu abiejų pusių išvados labai skirtingos. Thatcher laikų Didžioji Britanija, iš dalies palaikanti kapitalizmo triumfo pozicijas, paprasčiausiai buvo linkusi pasikliauti laisvosios rinkos drausme, prekybos barjerų šalinimu siekiant maksimaliai padidinti efektyvumą ir pelną. Kita vertus, kontinentinės Europos šalys palaikė bent jau kai kuriuos kapitalizmo katastrofos teorijos teiginius ir buvo pasiruošusios imtis Europai protekcionistinių priemonių, ypač Bendrosios žemės ūkio politikos pavidalu.

Šiose alternatyvose esama kažko neįtikinamo. Jei norime suprasti kodėl, turime giliau pažvelgti į valstybės ryšį su rinka. Juk abi anksčiau aprašytos pozicijos tą ryšį poliarizuoja ir todėl per daug supaprastina jį – sudarydamos įspūdį, jog reikia rinktis tarpinį prielaidų variantą, kad rinka kuria valstybę ar kad valstybė kuria rinką. Iš dalies šios alternatyvios prielaidos Europoje turėjo gilias istorines šaknis skirtingose teisės tradicijose. Anglų papročių teisės tradicija linkusi palaikyti socialinių santykių ir rinkos prioritetus valstybės atžvilgiu, o kontinentinei Europai būdinga romėnų teisės tradicija teigia valstybės pirmenybę socialinių santykių ir rinkos atžvilgiu.

Papročių teisės ir romėnų teisės tradicijos įkūnija „neigiamą" ir „teigiamą" požiūrius į valstybės prigimtį ir vaidmenį. Neigiamas požiūris į valstybę perša mintį, kad valstybės vaidmuo stiprėja, kai dėl mainų santykių darosi aišku, jog reikia teisinių struktūrų bausti už sukčiavimą ir galbūt panaikinti privilegijas. Tad valstybė visų pirma iškyla kaip priemonė, užtikrinanti tai, ką imta vadinti rinkos santykių skaidrumu. Jos užduotis yra sudaryti galimybes ekonominiams subjektams siekti savo tikslų be kokių nors trukdymų, pašalinant kliūtis, kurios žlugdytų mainus. Kita vertus, teigiamas valstybės vaidmuo suponuoja teisę kaip svarbiausią priemonę socialinei padėčiai gerinti ir dorai gyventi. Taip valstybė tampa tarsi nacionalinės bendruomenės gynėja, apribodama rinkos reikalavimus ne tiktai tuomet, kai jie negali patenkinti socialinių poreikių, bet ir tada, kai jie neskatina socialinio teisingumo. Čia susiduriame su daug stipresne egoizmo kaip paskatos prielaida, aiškesniu bendro labo sąvokos akcentavimu.

Jei tektų rinktis kurią nors iš tų pernelyg supaprastintų alternatyvų, mano nuomone, arčiau tiesos būtų teigiamas požiūris į valstybės prigimtį ir vaidmenį. Juk neigiamas požiūris per daug operuoja nenumatytomis pasekmėmis – t. y. koordinuojančiu

rinkos vaidmeniu ir savanaudiškų tikslų siekimo rezultatu. Vadinasi, požiūris, kurį dabar vadina neoliberalizmu, pratęsia tai, kas buvo pagrindinė ginčų dėl kapitalizmo tema nuo to laiko, kai 1776 metais Adamas Smithas išleido *Tautų turtą*. Nuo tada, kai ši Smitho knyga išgarsėjo, europiečiai buvo linkę ekonominę plėtrą apibūdinti jo terminais: didėjantis socialinis darbo pasidalijimas, kuris tapo įmanomas mainų dėka, žadėjo visiems su tuo susijusiems, ir europiečiams, ir neeuropiečiams, didesnį klestėjimą. Senesnis merkantilistinis idealas, kad prekyba veikia daugiausia vienos šalies naudai – leisdama jai maksimaliai padidinti turimas aukso ar jo luitų atsargas – jau seniai buvo atmesta pasirenkant liberalų modelį, akcentuojantį individualios naudos siekimą, ribojamą tik įstatymų.

Tačiau pastaruoju metu neoliberalizmas, gal ir nesąmoningai, šią mintį papildė beveik marksistiniu ekonominių santykių prioriteto prieš teisę akcentavimu, valstybės pajungimu rinkai, nors Adamas Smithas to tikrai netvirtino. Apie tai galima dar pasakyti, kad teigiamas požiūris į valstybę bent jau gina kūrybinį teisės vaidmenį ir politikos autonomiją bet kokio ekonominio determinizmo atžvilgiu.

Tačiau pačiu svarbiausiu atžvilgiu tiek teigiamas, tiek neigiamas požiūris į valstybės ryšį su rinka turi tą patį trūkumą. Jie daro prielaidą, kad egzistuoja ekonominis veiksnys – veikėjo pobūdis rinkoje – kuris faktiškai susijęs su kultūra. Tačiau nė vienas iš jų neišryškina šio fakto. Šiuo atžvilgiu ir teigiamas, ir neigiamas požiūriai nesugeba užfiksuoti, kodėl konkrečios moralinės intuicijos, kaip jos suvokiamos Europoje, yra *ir* valstybės, *ir* rinkos pagrindas. Kaip tik tos moralinės intuicijos labiausiai ir prisidėjo sukuriant abi šias institucijas – valstybę ir rinką. Taigi, kad nenueitume klaidingu keliu, turime atidžiau pažvelgti į šiuolaikinės ekonomikos ir liberalizmo suponuojamo ekonominio veiksnio prigimtį. Tada pamatysime, kad mūsų prielaida

apie ekonominį veiksnį galų gale kyla iš moralinių įsitikinimų komplekso.

Kad geriau suprastume šį moralinį pagrindą, praverstų liberalaus kapitalizmo raidą suskirstyti į tris etapus:

1. Formalusis liberalizmas. Pirmuoju etapu valstybė įveda lygų pavaldumą (jos suverenią teisę), kuris savo ruožtu leidžia paskelbti lygybę prieš įstatymus. Ši lygybė prieš įstatymus sukuria teisinius rėmus rinkos ekonomikai – sąlygą, kurią Anglija pasiekė visu šimtmečiu anksčiau nei kontinentinė Europa.

2. Ankstyvasis liberalizmas. Antruoju etapu išlieka didelė spraga tarp formalios lygybės, kurią dabar garantuoja įstatymai, ir *de facto* statuso bei galimybių nelygybės, paveldėtos iš ikikapitalistinės santvarkos, kurią įamžina nuosavybės teisė.

3. Brandus liberalizmas. Trečiuoju etapu padidėjęs socialinis mobilumas ir išaugęs galimybių suvokimas naikina ikikapitalistinius statuso skirtumus ir sumažina (nors niekaip nepanaikina) paveldėto turto teikiamus pranašumus.

Brandusis liberalizmas, kurį pavadinau trečiuoju etapu, pirmiausia buvo pasiektas Jungtinėse Valstijose; be abejo, padėjo tai, kad Amerika neturėjo feodalinės praeities. Tačiau po 1945 metų panašus socialinis mobilumas ir galimybių suvokimo jausmas atsirado ir daugelyje Vakarų Europos regionų, versdamas juos pereiti iš antrojo etapo į trečiąjį.

Šis modelis atskleidžia, kad liberaliojo kapitalizmo sąlygomis požiūris į rinką gali įgauti labai įvairias formas. Brandaus liberalizmu etapu rinką neabejotinai galima laikyti visus įtraukiančiu reiškiniu, tuomi, ką kiekvienas gali panaudoti siekdamas asmeninės naudos (ar bent jau turi neblogas galimybes tai padaryti). Tačiau ankstyvojo liberalizmo sąlygomis rinką daugelis laiko kažkokiu išorišku ir priešišku dalyku, tarnaujančiu tik vienos, aiškiai apibrėžtos, visuomenės dalies interesams – visuomenės dalies, kuri naudojasi išlikusiomis privilegijomis, o

jos nariai, priešingai, žiūri į rinką kaip į kažką, kuomi galima manipuliuoti, kas egzistuoja tam, kad paremtų jų klasės ar grupės interesus.

Tą vos ne įsimylėjusį požiūrį į rinką, būdingą brandžiam liberalizmui, galima vadinti buržuazijos, arba viduriniosios klasės, požiūriu, kai į rinką žvelgiama kaip į partnerį. Ir priešingai, ankstyvasis liberalizmo etapas, poliarizuojantis požiūrius į rinką, sukelia daugiausia tokius jausmus, kuriuos galima pavadinti tik proletarišku požiūriu, kai rinka laikoma kažkokia naikinančia pabaisa, kartu sudarant galimybę kai kam laikytis aukštesniosios klasės požiūrio, kai rinka laikoma paklusniu šuneliu. Taigi būdingas ankstyvojo liberalizmo požymis yra tas, kad čia vyrauja du antagonistiniai požiūriai į rinką, o viduriniosios klasės požiūris, kai rinka laikoma partneriu, tiesiog nėra pakankamai įsigalėjęs. Pastarasis, buržuazinis suvokimas, priklausantis nuo žmonių, matančių save rinkoje nei labai nuskriaustais, nei privilegijuotais, Vakarų Europoje iš tikrųjų paplito tik pokario laikotarpiu, padarydamas galą klasių konfliktui, bent jau jo aštriausiu, akcentuojančiu klasinę priklausomybę pavidalu.

Tokias gilias instinktyvias nuostatas daugiausia suformavo šeima ir galbūt ankstyvosios mokymo stadijos. Tapatinti save su žmonėmis, kurie yra *rinkoje, virš jos* ar *žemiau jos* – pati svarbiausia patirtis, su kuria kaip skatinančia jėga vargu ar gali lygintis rinkos veikimo studijavimas vyresniame amžiuje. Ir jei iš tiesų yra taip, tai iš to galime daryti išvadą, kad bet kokia tikrai pažangi liberali kapitalistinė vyriausybė visada turės spręsti tokius klausimus, kurie trukdo mobilumui – ir socialiniam, ir geografiniam. Ji bus priversta kelti ir kitus sunkius klausimus, tarkim, turto paskirstymas, per ankstyva specializacija mokyklose ir profesijų prieinamumas, jei norės užbėgti už akių klasiniu požiūriu grindžiamos politikos sugrįžimui. Todėl bendros Europos rinkos sukūrimas reikalauja suderintų valstybių veiksmų, kurie įtvirtintų lygias galimybes.

Dabar, kai europiečiai ir amerikiečiai svarsto pasaulinės rinkos plėtros klausimą, jie, man atrodo, linkę tai daryti pasikliaudami kažkuo panašiu į mano ką tik apibūdintą modelį. Jie mano, kad šalys, priėmusios valstybę kaip politinę formą, taip sukurdamos teisinius rinkos rėmus, dažniausiai yra antrajame raidos etape – t.y. ten, kur ikikapitalistinio statuso skirtumai bei paveldėtas turtas ir toliau riboja rinkos santykius. Tačiau jie taip pat mano, kad antrasis etapas ilgainiui užleis vietą trečiajam etapui, išlaisvindamas individus kaip ekonominius subjektus (jų „racionalumą") ir sukurdamas skaidresnę visuomenę.

Deja, taip manydami europiečiai ir amerikiečiai per daug ką laiko savaime suprantamais dalykais. Jie Vakarų moralines intuicijas perkelia į visuomenes, dažnai turinčias labai skirtingas religines ir moralines tradicijas, ir todėl tikrai nepakankamai įvertina tokiose visuomenėse esančias rinkos, suprantamos vakarietiškai, kliūtis. Europiečiai ir amerikiečiai Vakarų pažiūras apie ekonominius veiksnius priskiria visuomenėms, kuriose jos negalioja. Jie nesugeba suprasti, kokiu mastu ne Vakarų visuomenėse viešpataujančios moralinės intuicijos ir toliau yra susijusios su šeima ir kaip efektyvų ekonominį subjektą veikiau palaiko ją, o ne individą.

Palyginti nesunku sukurti tokius oficialius teisinius rėmus rinkos ekonomikai, kokius juos įsivaizduoja Vakarai. Taigi beveik visuotinis nacionalinių valstybių ir lygybės prieš įstatymus principo priėmimas sudarė sąlygas, bent jau iš paviršiaus, sparčiai pasaulinės rinkos plėtrai po Antrojo pasaulinio karo. Tačiau klausimas tas, kokiu mastu naujosios teisinės struktūros buvo primestos neklusniai socialinei dirvai, tiems įpročiams ir pažiūroms, kurios riboja rinkos vakarietiškųjų santykių plėtrą. Štai kodėl toks pavojingas neaiškumas dėl ekonominių veiksnių visuomenėje. Kas yra efektyvus ekonominis veiksnys – individas ar šeima? Jei šeima, tai visuomenė turėtų reaguoti į vienus

kapitalistinės rinkos signalus, ignoruodama ar apeidama kitus. Visuomenė, kurioje didesnė ar mažesnė šeima išlieka ekonominiu veiksniu, tikriausiai generuos klientinius santykius, mafijinio pobūdžio grupuotes, lojalumą ir tokį elgesį, dėl kurio neįmanoma pasiekti ką nors panašaus į skaidrumą.

Tai ne vien teoriniai rūpesčiai. Tai labai svarbu galvojant apie kylančių šalių, tarkim, Indonezijos, Kinijos ir Indijos, taip pat išsivysčiusių šalių, tarkim, Japonijos, ateitį. Jei klientiniai santykiai išsiverš iš oficialiai atskirtų sričių pro įstatymų nustatytus barjerus tarp vyriausybės ministerijų, bankininkystės įstaigų ir privačių kompanijų, tai pasekmė gali būti manipuliavimas rinka, o dėl to kainų mechanizmas beveik netenka prasmės. Tai, ką kartais vadindavo japoniškuoju „valdomo" kapitalizmo modeliu, įstengė ilgai išlaikyti konkurencijos ir rinkos regimybę, kai faktiškai finansų ministerijos pareigūnai nustatinėdavo beveik visus svarbiausius rodiklius. Gili krizė, apėmusi Japoniją dešimtajame dešimtmetyje, parodė, kad kapitalizmas, suprantamas kaip laisvosios rinkos sistema, dar neįsišaknijo pakankamai giliai, kad įveiktų socialinius įpročius ir nuostatas, kurios iš tikrųjų kapitalistinę sistemą pavertė beveik komandine ekonomika. Indoneziją užgriuvusi krizė dar vaizdžiau rodo oficialios teisinės sistemos bejėgiškumą, jei tik ji neatspindi visuomenės *moeurs*.

Tie pavyzdžiai rodo, kodėl svarbu dar kartą trumpai žvilgtelėti, kaipgi plėtojosi kapitalizmas Europoje – koks konkretus dorovinis intuicijų komplektas pamažu formavo normas, kurioms buvo lemta įsitvirtinti ir rinkoje, ir valstybėje. Juk kapitalizmo gynėjai tas dorovines intuicijas dažnai paprasčiausiai laiko savaime suprantamais dalykais, neišsiaiškindami jų pamatinio vaidmens.

Ilgą laiką istorikai ir sociologai ginčijosi dėl kapitalizmo ir protestantizmo sąsajų; vieni įrodinėjo protestantizmo priežastinį

pirmumą, kiti buvo linkę protestantizmą laikyti atsirandančio kapitalizmo pasireiškimu. O aš manau, kad svarbiausias veiksnys yra veikiau pati krikščionybė, o ne vien jos protestantiškoji forma. Norėdamit suprasti kodėl, turime pažiūrėti, kuo gi viduramžių miestas skyrėsi nuo senovės miesto.

Europos kapitalizmo plėtros neįmanoma suprasti prieš tai nesuvokus viduramžių miesto savito pobūdžio. Juk ankstyvųjų viduramžių miestas Vakarų Europoje smarkiai skyrėsi nuo senovės miestų. Svarbiausia figūra miesto gyvenime laikotarpiu tarp senovės ir ankstyvųjų viduramžių buvo vietinis vyskupas. Paskutiniuoju Vakarų Romos imperijos gyvavimo šimtmečiu būtent vyskupai ir tapo miestų valdovais *de facto*, prisiimdami daugelį funkcijų, kurias anksčiau vykdė imperijos administracija, ir pakeisdami paveldimą miestų elitą, arba *curialis*. Taigi tų krikščioniškųjų vyskupų savitumas buvo tas, kad jų vaidmuo miesto gyvenime rėmėsi patrauklumu, kuris buvo veikiau demokratinis nei aristokratinis.

Nors vyskupai dažnai būdavo kilę iš tradicinio privilegijuoto Imperijos miestų elito, jų autoritetas rėmėsi nauju tikėjimu, kurį išpažino ir dauguma miesto gyventojų. Retorika, kuria tokie vyskupai pasikliaudavo, būdavo veikiau vienijanti, o ne skaldanti. Tai buvo retorika, skatinanti moteris, miesto varguomenę ir net vergus laikyti save miesto dalimi, o anksčiau to jie negalėjo daryti. Vienijančioji retorika turėjo ir fizinį atitikmenį. Priešingai negu senovės miesto segreguotos erdvės, krikščioniškieji miestų gyventojai pradėjo naudotis bendromis erdvėmis ar vietomis: klausėsi vyskupo *ex cathedra* žodžių pagrindinėje bažnyčioje ir dalyvavo visiems bendruose ritualuose, būtent, krikštijime, Mišiose, sutuoktuvėse ir laidotuvėse. Taip krikščionybės postuluojama dvasinė lygybė darėsi matoma ir juntama. Moralinis statusas ėmė virsti socialiniu statusu. Galutinis rezultatas buvo senovės miesto aristokratinio, arba korporacinio, pobūdžio sugriovimas.

Senovės miestas rėmėsi kilmės nulemtomis privilegijomis ir paveldimu kai kurių miesto pareigų priklausymu konkrečioms šeimoms. Šis miestas atsirado kaip vergvaldžių šeimų asociacija ir kiekvienas iš jų turėjo savo kultą. Šeimos galva buvo ne tik aukščiausias pareigūnas šeimoje, kalbant mūsų terminais, bet ir jos vyriausiasis dvasininkas. Senovės šeimoje pilietinės ir religinės funkcijos buvo sujungtos. Krikščionybė iš tikrųjų pažemino šeimos religinę funkciją, padarydama dvasininkiją religijos tiesų skelbėjų klase. Kaip tik tai – tik, žinoma, po daugelio šimtmečių – lėmė, kad viduramžių miestas galų gale sukūrė koncepciją, jog visuomenė yra veikiau individų, o ne šeimų asociacija.

Devynioliktojo amžiaus prancūzų istorikas Guizot tvirtino, kad pirmuosius tokio revoliucinio pasikeitimo simptomus galima rasti šeštojo amžiaus pradžios vizigotų įstatymuose, kuriuose pirmą kartą įvardijama atstovavimo sąvoka.

Senovės romėnų savivaldos aukščiausieji pareigūnai vykdė savo jurisdikciją kaip asmeninę teisę, o ne kaip įgaliojimą, ne kaip *curia* atstovai; valdžia priklausė jiems, o ne savivaldybei. Savivaldos režimo principas buvo labiau aristokratinis negu demokratinis. Tai buvo senovės romėnų *moeurs* pasekmė, o ypač primityvus religinės ir politinės valdžių susiliejimas aukščiausių pareigūnų asmenyse. *Breviarum'e* (vizigotų kodekse) savivaldos režimo aspektas keičiasi; [pareigūnas] savo valdžią realizuoja jau ne savo vardu, o *curia* vardu ir kaip jos įgaliotinis. Jurisdikcija dabar priklauso jau *curia'i* kaip visumai. Jos veikimo principas darosi demokratinis; taigi vyksta transformacija, kuri romėnų savivaldą pavers viduramžių komuna.

Guizot buvo visiškai teisus, atkreipdamas dėmesį į šių miesto valdymo juridinės bazės pasikeitimų svarbą, parodydamas, kaip aristokratinės socialinės organizacijos atmetimas ankstyvąjį viduramžių miestą padarė naujos demokratinės visuomenės organizacijos pirmavaizdžiu. Taigi neatsitiktinai viduramžių miesto valdymo dominuojantis principas buvo tas, kad

veikiau aukštesniuosius rinko žemesnieji, pareigūnus gyventojai, o ne aukštesnieji patys rinkosi savo įpėdinius. Rinkimų pirmumas paveldėjimo atžvilgiu tapo lemiamu dalyku, net jei jis dažnai buvo varžomas.

Religinės valdžios perdavimas iš šeimos galvos dvasiškių klasei, krikščioniškajai dvasininkijai, pradėjo senovinės šeimos, o kartu su ja ir aristokratinės visuomenės struktūros griovimą. Taip ši socialinė klasė, kurią viduramžių miestas kaip palikimą perdavė šiuolaikinei Europai – buržuazija arba 'vidurinė' klasė – tapo įmanoma atskyrus religinę valdžią nuo pilietinės valdžios, sumažėjus tėvo valdžiai (ji liko gan tvirta nuosavybės klausimais, bet daug menkesnė asmenims; sulaukę pilnametystės sūnūs tapdavo visiškai laisvi) ir nesant didelės miesto vergų klasės (tai reiškė, jog darbas buvo reabilituotas, prarado savo vergovines konotacijas).

Viduramžių miestas augo, pamažu bet užtikrintai, veikiau kaip vieną tikėjimą išpažįstančių individų bendrija nei vergvaldžių šeimų hierarchinė bendrija, kurios kiekviena šeima turi savo kultą – tai yra 'protėvių' altorių, panašų į tą, kurį aprašė Fustelis de Coulangesas savo garsiajame veikale *Senovės miestas*. Taigi kai Vakarų Europoje dešimtajame ir vienuoliktajame amžiuose plačiai pradėjo atgyti miesto gyvenimas, pabėgėliai iš kaimo, kurie įsikūrė miesteliuose ir pradėjo vaidinti lemiamą vaidmenį atgimstant prekybai, paveldėjo tą miestų gyvenimo formą, kurią jau suformavo krikščioniškoji Bažnyčia. Be to, kai miestai stengėsi išsivaduoti iš formalios priklausomybės nuo vietinių feodalų, Bažnyčia ir jos nuomonė išliko svarbiausia miesto gyvenime. Ir nepaisant svarbios vietos, kurią religijai buvo lemta užimti feodalinėje visuomenėje, Bažnyčios moralinės nuostatos išliko giliai egalitarinės.

Žinoma, patriarchalinė šeima, moterų pavaldumas ir darbo organizavimas tik pusiau savanoriškų gildijų pavidalu ilgai buvo

svarbūs Europos miestų gyvenimo bruožai. Tiesa ir tai, kad klasių konfliktas viduramžių miestuose, konfliktas tarp oligarchinės ir demokratinės frakcijų, buvo svarbiausias jų gyvenime. Nepaisant to, socialinė klasė, kurią viduramžių miestas galų gale sukūrė – Europos buržuazija – pasižymėjo ištikimybe individualistinėms dorovės normoms. Taip Bažnyčios įtaka, sustiprėjusi po protestantizmo išplitimo, persunkė miestų visuomenę ir nukreipė jos raidą tiek, kad dažnai nėra deramai įvertinama. Tačiau ne visada šios įtakos Bažnyčia siekė. Juk egalitarinės krikščionybės normos prisidėjo prie rinkos svarbos didėjimo, prie rinkos sąlygų, kai veikiau socialinis statusas pradėjo priklausyti nuo pinigų negu pinigai nuo socialinio statuso, susidarymo.

Be abejonės, žmonės mainė daiktus ir anksčiau – tai vos ne skiriamasis mūsų rūšies požymis. Tačiau mainų sąlygos ne visada buvo vienodos. Toli gražu. Išskyrus visuomenes, kuriose dalis žmonių, būdami vergais tikrai nebuvo laisvi subjektai ir negalėjo mainyti, dauguma kitų istorinių visuomenių apribojo mainų sąlygas šeima kaip vienetu. Šeima, kad ir kokia ji būtų – didelė ir klano tipo ar mažesnė – tokiose visuomenėse tapo pagrindiniu ekonominiu subjektu. Tai reiškia, kad funkcijų pasidalijimas šeimoje apribojo socialinį darbo pasidalijimą, kadangi tos funkcijos buvo apibrėžiamos veikiau paisant šeimos kaip vieneto gerovės negu individo naudos (šiuolaikine šio žodžio prasme). Tad ne tik moterims būdavo priskiriamas jų veiklą ribojantis statusas ir vaidmuo, bet ir jaunesnieji sūnūs turėdavo paklusti tėvo valdžiai ir vykdyti nustatytas užduotis.

Veikiau šeimos kaip vieneto gerovė nei individų nauda, kaip ją įsivaizduoja jie patys, sukūrė *modus operandi* (veikimo būdą) daugumoje istorinių visuomenių. Šiuo atžvilgiu jos buvo kolektyvinės visuomenės, organizuotos pagal savąjį statusą ir giminystę, kilmės suteiktas privilegijas ir pareigas.

Vakarų Europa pradėjo skirtis nuo tokių visuomenių gan ankstyvu savo istorijos laikotarpiu. Ko gero, ypatingas baudžiauninkų statusas – tai, kuo baudžiava skyrėsi nuo senovinės vergijos – pats savaime buvo individualizmo („sielų lygybės") simptomas, kurį iškėlė krikščionių vaizdiniai apie Dievą ir žmogų ir kuris pradėjo daryti poveikį socialinei tvarkai. Šiaip ar taip, kai pabėgėliai iš kaimo susirinkdavo tose vietose, kurios tapo viduramžių Europos miesteliais ir miestais, Bažnyčia buvo vienintelė institucija, nuosekliai platinusi tikėjimą tarp jų. Aš net trumpam nedarau prielaidos, kad Bažnyčios postuluojama sielų lygybė iš pradžių reiškė ką nors daugiau negu šiokios tokios vilties suteikimą miesto gyventojų masei – ji siūlė jiems „kito pasaulio", kuriame lygybė galėjo turėti realią prasmę, viziją. Krikščioniškoji Bažnyčia jokiu būdu nebuvo griaunamoji. Tačiau tai nereiškia, kad jos skelbiami moraliniai įsitikinimai neturėjo ilgalaikių socialinių pasekmių, kurių ji nenumatė.

Krikščioniškųjų moralinių įsitikinimų egalitarinis potencialas tarp miesto gyventojų daugiausia reiškėsi kaip neapykanta feodalinėms privilegijoms – nelyginant jausmai, kurie įkvėpė gyvybę daugeliui valstiečių maištų viduramžiais. Kaimo neramumai iš esmės likdavo protestais, kuriems neleido plisti feodalinių žemvaldžių dominavimas, o judėjimai miestuose – taip atkakliai neprisileidę išpuikusių vasalų, kad Guizot kalba apie visuotinį miestų „sukilimą" dvyliktajame amžiuje – pradėjo kurti naują gyvenimą. Kaip jau matėme, miestuose krikščioniškasis tikėjimas, platinamas bendrais ritualais bendrų suėjimų vietose, pakeitė nelygų statusą ir išskirtines, privilegijuotas senovės miestų vietas. Kadangi Bažnyčios retorika buvo veikiau vienijanti nei skaldanti, vis labiau savaime suprantama atrodė mintis, kad miesto valdžia turi atstovauti visiems jame gyvenantiems žmonėms. Jei kiekvienas turėjo moralinę teisę į miestą, vadinasi, buvo atmetama visa, kas priminė senovės miestų aristokratinę

socialinę organizaciją, kai miesto valdymas buvo privatinės nuosavybės forma.

Europos kapitalizmo ir to, kas galų gale tapo Pramonine revoliucija, šaknų reikia ieškoti viduramžių miesto individualizme. Nes juk viduramžių miestas pradėjo skatinti visuomenės veikiau kaip individų, o ne šeimų bendrijos, sampratą. Taip jis padėjo pamatus naujai ekonominei ir socialinei sistemai – nors iš pradžių tik iš principo, o ne faktiškai – panaikindamas barjerus sudėtingesniam darbo pasidalijimui, tuos barjerus, kuriuos įprastai sukurdavo mainų santykiai, apsiribojantys šeima kaip ekonominiu vienetu ir tarnaujantys jai.

Barjerų pašalinimo poveikis visu mastu galėjo pasireikšti tik tuomet, kai Bažnyčios egalitarinės dorovės normos buvo formalizuotos teisinėje struktūroje, sukurtoje Europos nacionalinių valstybių, lygybės prieš įstatymus principu, kurį laikui bėgant jos įsivedė ir gynė. Tad būtų teisinga teigti, kad Europos nacionalinės valstybės augo aplink konkrečią socialinę struktūrą. Valstybes formavo tos socialinės struktūros, visuomenės individų normos, sudarydamos sąlygos tolesnei plėtrai, naikindamos feodalizmo likučius Europoje. Vadinasi, nacionalinė valstybė ir piliečių lygybė vėlyvųjų viduramžių visuomenei nebuvo primestos staiga, netikėtai, kaip kokia nors svetima institucija. Jos išaugo iš tai visuomenei būdingų socialinių konfliktų ir iš moralinių intuicijų, slypėjusių naujųjų miestų kovoje su senąja feodalų klase. Neatsitiktinai prekybinė veikla, tapusi pagrindiniu viduramžių miesto užsiėmimu, pamažu sukūrė naują 'viduriniąją' socialinę klasę, tai yra tarpinę klasę tarp feodalinės visuomenės kilmingųjų ir baudžiauninkų. Šios naujosios viduriniosios, arba buržuazinės, klasės identitetą sudarė egalitarinės normos; plėsdamasi ji pradėjo naikinti socialines sąlygas, grindžiamas veikiau privilegijomis negu lygybe. Statusas darėsi vis labiau priklausomas nuo turto.

Jau matėme, kad šios naujosios klasės formavimasis buvo glaudžiai ir neišvengiamai susijęs su valstybės raida. Nes būtent valstybė kaip nauja valdymo forma vėlyvaisiais viduramžiais pradėjo kurti tą asmens teisių struktūrą – žinoma, iš pradžių apimančią tik vyrus, bet galinčią plėstis, peržengti lyties barjerą – kuri, viena vertus, patvirtino tuos rinkos santykius, kurie jau buvo susidarę, o kita vertus, sukūrė oficialią, arba teisinę, bazę tolesnei rinkos santykių plėtrai. Europos nacionalinė valstybė tokiu pavidalu, kokiu ji išsirutuliojo šiuolaikinio periodo pradžioje, tapo savitos viduramžių miesto prigimties gyvu įrodymu, nes įamžino tas egalitarines normas, kurios *au fond* įkvėpė gyvybę miestui ir ėmė plisti visuomenėje.

Tos egalitarinės normos plėtojosi, darėsi sudėtingesnės, jų prasmė tapo aiškesnė, jos šalino darbo pasidalijimo kliūtis, būdingas ankstesnėms istorinėms visuomenėms. Pavyzdžiui, baudžiavos panaikinimas ir įsigalinti piliečių lygybė reiškė, kad visi gyvena rinkos sąlygomis ir gali ne tik laisvai kraustytis bei parduoti savo darbą, bet *de facto* yra priversti tai daryti, jei tik neturi pakankamai turto, kad galėtų nedirbti. Šia prasme visiems primetamos rinkos sąlygos yra būdingiausia lygybės prieš įstatymus apraiška, lėmusi viduriniosios, arba buržuazinės, klasės raidą. Ši lygybės plėtra labai ryškiai tęsiasi ir nūnai, ypač silpninant tradicinius moterų prekybinę veiklą ribojančius barjerus. Tai paprasčiausiai dar vienas žingsnis to proceso, kuris atspindi egalitarinius dorovės įsitikinimus, palaikiusius vakarietiškos rinkos augimą.

Tačiau neturėtume pamiršti, kad yra ir kitokios rinkos. Nevertėtų manyti, jog vakarietiškos rinkos pačios kuria save ar kad kapitalizmo plėtrai Vakaruose pakako tik techninių pakeitimų ar valstybės „išradimo".

Nes tai netiesa. Europietišką pilietinę visuomenę sukūrė ir prielaidas rinkos santykiams bei kapitalizmui plėtotis sudarė iš

krikščionybės perimtas tikėjimas žmonių lygybe, transformuotas į lygių pagrindinių teisių sampratą. Kaip tik šios lygių pagrindinių teisių sampratos dėka veikiau individas, o ne šeima tampa efektyviu ekonominiu veiksniu. Tai ir yra nuostabus Vakarų Europos ir jos kolonijinių atšakų pasiekimas. Tuo metu, kai daugumoje visuomenių šeima buvo svarbiausias ekonominės veiklos vienetas, kur darbo krūvis ir atlyginimas už darbą buvo paskirstomas pagal vaidmenis šeimoje, pilietinė visuomenė Europoje į darbų naštos ir gautos naudos dėmesio centrą iškėlė individą, padarė jį mainų subjektu. Taigi moralinė transformacija parėmė precedento istorijoje neturinčios visuomenės atsiradimą Europoje – visuomenės, kur individų mainų santykiai pasiekė iki tol neregėtą mastą ir sudėtingumą. Savo pražūčiai, mes nepaisome ar nepakankamai įvertiname moralinių ir kultūrinių aplinkybių svarbą. Tačiau Vakarų mintį ėmė formuoti nelyginant koks ekonominis determinizmas, suteikdamas marksizmui kerštingą pomirtinį gyvenimą. Jis pasireiškia tuo požiūriu į rinkos ir valstybės ryšį, kurį aš pavadinau kapitalizmo triumfavimu. Pavyzdžiui, dažnai daroma prielaida, kad rinkos santykių plėtros įkandin eis ir tos dorovinės vertybės, kurių reikalauja pilietinė ir politinė laisvė. Tačiau ši prielaida remiasi tam tikru savo naudos ir savigarbos supratimu, paskatomis, kurios verčia *individą* pripažinti bendravimo normas. Bet jei efektyvus ekonominis subjektas yra veikiau šeima, o ne individas, tada ekonominės paskatos jau „nebesiunčia" tokių moralinių „žinių". Jos neakcentuoja nei pamatinio žmonių statuso lygybės, nei iš moralinės lygybės kylančių teisių bei pareigų. Tad rinkos santykių potencialios galimybės paskatinti dorovinės raidos procesą, suteikiant įstatymų valdžiai tvirtą požiūrių ir įpročių pagrindą, remiasi prielaida, kad ekonomis subjektas yra veikiau individas, o ne šeima.

Tačiau, kaip jau matėme, bet kuriuo atveju tai kultūrinės tradicijos dalykas. Tai nėra kažkas, ką būtų galima laikyti savaime suprantamu ar „natūraliu", prigimtiniu, veikiau genetinės nei kultūrinės kilmės dalyku. Potencialų vertybių konfliktą galima paaiškinti skirtingomis šeimos koncepcijomis. Šiuolaikinė europinė koncepcija šeimą po to, kai vaikai jau užaugo, lygina su savanoriška bendrija, lygių individų susivienijimu, o tradicinės, nevakarietiškos šeimos koncepcijos ir dabar išlieka griežtai hierarchinės ir patriarchalinės. Tas vertybių konfliktas paaiškina ir labai skirtingas nuosavybės teisių koncepcijas, parodydamas tą kliūtį, su kuria susidūrė Rusija, išvis neturinti privatinės žemės nuosavybės koncepcijos, bandydama sukurti teisės kodeksą, tinkantį rinkos ekonomikai.

Taigi vien tik įstatymų valdžios paskelbimas ir valstybės kaip valdymo formos įvedimas negali staiga padaryti, kad efektyvaus ekonominio subjekto vaidmuo iš šeimos atitektų individui. Valstybės ir įstatymų valdžios įvedimas tik pradeda ilgą procesą, kuris gali išlaisvinti individą nuo statuso bei giminystės pančių, kad jis taptų aktyviu ekonominiu subjektu. Tai būtina, bet nepakankama sąlyga.

Štai kodėl kalbant apie pasaulinę rinką ar apie kapitalizmo triumfą lengva apsirikti. Nes faktas, kad nacionalinė valstybė kaip politinė forma tapo beveik visuotiniu reiškiniu, formaliai įtvirtinančiu įstatymų valdžią ir asmeninės nuosavybės teises, kurios yra būtina rinkos plėtros sąlyga, dar nereiškia, kad staiga visur atsirado gilesni įpročiai ir požiūriai, palaikantys kapitalizmą ar rinkos ekonomiką. Priešingai, kaip jau matėme, yra daugybė pavyzdžių, kad už teisinių superstruktūrų tebegyvuoja klaniškumas ir klientiški santykiai, ekonominei veiklai tokiose šalyse suteikdami pobūdį, kuris nepaiso šiuolaikinių Vakarų kategorijų, ir ta veikla atsiduria tarsi niekieno žemėje tarp teisėtos srities, kurią suprantame kaip pilietinę visuomenę, ir visiškai

kriminalinės zonos. Žinoma, toks modelis Europai nėra visiškai nepažįstamas. Despotiški šeimos saitai ir klientiniai santykiai Pietų Italijoje išliko iki šių dienų, paversdami niekais visas italų valdžios pastangas įtvirtinti teisinius rėmus, kurie turėtų formuoti italų gyvenimą. Daugiausia dėl tos nesėkmės auga Šiaurės Italijos nepasitenkinimas Pietų Italija – jausmas, kad Pietų nesugebėjimas sukurti pilietinę visuomenę atveria prarają, kurios neįmanoma ir nereikia peržengti. Tad Šiaurės lygos patrauklumas tik paliudija, kaip sunku sukurti požiūrius ir įpročius, reikalingus tinkamam – kitaip sakant, *skaidriam* – pilietinės visuomenės veikimui.

Galima tvirtinti, kad tai nesvarbu. Skirtingos visuomenės neprivalo laikytis tų pačių vertybių kaip Europa ar prisitaikyti prie Vakarų įpročių. Tačiau problema sudėtingesnė ir sunkiau sprendžiama abiem pusėms, nes priimdamos nacionalinę valstybę kaip politinę formą, paskelbdamos šalies viduje įstatymų valdžią ir pasižadėdamos laikytis tarptautinių susitarimų, suformuluotų žmogaus teisių ir prekybos skaidrumo dvasia, ne Vakarų valstybės iš dalies oficialiai priėmė Vakarų vertybes ir įpročius. Negana to, tokios šalys dažnai siekia Vakarų investicijų, priima pagalbą ir paskolas sąlygomis, kurios akivaizdžiai tokios, kokios taikomos Europoje ar Amerikoje. Tos sąlygos suponuoja tokias institucijas kaip bankai, fondų biržos ir laisvos biržos, kurios nustato kainas, teisinius rėmus, garantuojančius, kad mainai būtų vykdomi protingomis kainomis. Tuo nenoriu pasakyti, kad ne Vakarų valstybės, įsipareigodamos priimti tokias vertybes ir institucijas, elgiasi veidmainiškai. Tačiau formalus jų įsipareigojimas gali suklaidinti ne tik mus, bet ir jas pačias. Kartais tokias šalis kamuoja būsena, kurią atskiro individo atveju būtų galima apibūdinti kaip šizofreniją. Jos vienu metu turi tarsi dviejų asmenybių savybes. Ir, priklausomai nuo aplinkybių, į priekį išeina čia viena, čia kita asmenybė. Vienais

atvejais laikoma, kad ekonominis subjektas yra individas, o kitais – kad labiau teisėtas subjektas yra šeima ir turi dominuoti jos reikalavimai.

Apibūdinti šią įtampą kaip paprasčiausią 'sėbriškumą' (*cronyism*) – taip pastaruoju metu ėmė daryti daugelis Vakarų komentatorių – reikštų visiškai prašauti pro šalį. Juk sėbriškumas kaip sąvoka reikalauja ankstesnio individualistinių moralinių vertybių priėmimo. Priešingu atveju šis žodis neturės smerkiamosios jėgos. Sėbriškumo sąvoka visiškai netinka apibūdinti šios problemos, kurios esmę sudaro tai, kad ikiindividualistinės visuomenės įpročiai ir požiūriai iškraipo rinkos prasmę. Jie sukuria sandorius, veikiančius už individualių sandorių, teisėtai sudarančių rinkos veiklą. Skaidrumą, kuris turėtų susieti rinkos veiklą su įstatymų valdžia, sudrumsčia įpročiai ir požiūriai, kurie, priešingai nei regimybė, atlieka lemiamą vaidmenį rinkos „mainuose". Taip rinka tampa farsu, nes individualų pasirinkimą ir kompanijų veiklą riboja solidarumai ir įvairios pagarbumo formos; dėl jų rinkos operacijų rezultatai tampa neaiškūs. Kad būtų išvengta šio neaiškumo, kuriamos darbo vietų minimalių standartų teisinės taisyklės, reguliuojančios darbo valandas, higieną ir t. t., bei antimonopoliniai įstatymai.

Ikiindividualistiniai solidarumai yra tikras pasityčiojimas iš rinkos, kokią ją suprantame mes. Turint juos galvoje, galima suprasti pokario Japonijos istoriją – tai, kas buvo vadinama Japonijos ekonominiu 'stebuklu'. Bankų ir verslo korporacijų direktoriai priiminėdami sprendimus daugiausia vadovaudavosi finansų ministerijos pareigūnų patarimais. Taip Japonijos rinkos ilgai išliko 'drausmingos' ir 'tvirtos', mažiau veikiamos pakilimų ir atoslūgių, būdingų Vakarų ekonomikoms. Japonija iš tikrųjų nebuvo kamuojama nedarbo, ją mažai veikė ir pasaulinės prekybos ciklai. Esant geriems santykiams su bankais, japonų firmos mažiau rūpinosi pelnu, o darbininkai galėjo tikėtis darbo visam gyvenimui, jei tik laikysis darbo kultūros normų.

Tradicinei japonų visuomenei būdingi įsakinėjimo ir paklusnumo įpročiai buvo panaudoti iš naujo apibrėžti vaidmenis industrinei visuomenei tinkamu būdu. Tačiau modelis taip ir liko veikiau vaidmenų atlikimo, o ne individo, priimančio racionalius sprendimus, vadovaujantis savo interesais, modeliu. Tad kapitalizmas Japonijoje buvo pagrįstas ne racionalumu ar savanaudiškumu mums įprasta prasme, o veikiau ritualiniu elgesiu, susijusiu su paskirto vaidmens šeimoje ir korporacijoje atlikimu. Japonų „valdomas" kapitalizmas galėjo apsieiti be kolegialaus sprendimų priėmimo, kuris ir apibrėžia, ir pateisina laisvas rinkas, pakeisdamas jį centralizuotu sprendimų priėmimu. Kaip tik dėl tos priežasties Japonijoje po paviršiumi kaupėsi problemos, kurias jos autoritarinė sistema ilgą laiką sugebėjo slėpti, iš tikro nespręsdama jų. Rinkai nebuvo leidžiama vaidinti jos koordinuojančio vaidmens. Už ją sprendė valdininkai ir bankininkai, vadovaudamiesi stabilumo ir prestižo interesais. Toks buvo Japonijos valdomojo kapitalizmo krizės dešimtajame dešimtmetyje fonas. Akivaizdus įrodymas, kad japonų tradiciniai socialiniai požiūriai neprarado galios, buvo 'šeimyninių savižudybių' skaičiaus padidėjimas tais metais. Šeimos jautė pareigą kolektyviai atsakyti už savo galvos žlugimą.

Aš nesakau, kad ekonominis racionalumas Japonijoje nepadarė pažangos per ilgą pokarinį klestėjimo laikotarpį. Tiesą sakant, paskutiniojo XX a. dešimtmečio vidurio krizę Japonijoje galima laikyti savotiškos šizofrenijos rezultatu, kai japonų vartotojas blaškėsi tarp tradicinio vaidmens ir rinkos racionalumo, dėl to tik iš dalies laikydamasis tradicinių dalykų ir ypač teikdamas pirmenybę veikiau taupymui nei vartojimui, nes rimtai abejojo bankų ir nuosavybės rinkos stabilumu. Atsirandantis racionalumas Japonijoje tik apsunkina jos ekonomikos valdymo tradiciniu būdu problemas.

Honkongas po jo sugrąžinimo Kinijai yra atvirkščias šios problemos pavyzdys.

Juk Honkonge yra pavojus, kad Kinijos socialinė struktūra, kurioje svarbiausiu ekonominiu veiksniu lieka veikiau šeima, o ne individas, prikibs ir pakirs įstatymų valdžią, įvestą britų valdymo metu. Įstatymai, užuot padėję pagrindą rinkai ir ekonominiam racionalumui, gali tapti tik fasadu, už kurio jais manipuliuos mafijinės šeimos ir šeimų klanai. Šis atsitraukimas nuo įstatymų valdžios ir skaidrumo prilygtų tradicinių ikiindividualistinių įpročių ir požiūrių pergalei prieš ekonominį racionalumą. Pastarasis, kurio šaknys europietiškos, britams valdant Honkonge neabejotinai padarė didelę pažangą. Tačiau tai vis dar gležnas augalas ir neaišku, ar ilgai Kinijos socialinė dirva, jos ilgesnį laiką nepurenant įstatymų valdžios priemonėmis, leis jam išgyventi.

Tai nereiškia, kad galvojant apie ateitį reikėtų pulti į neviltį. Yra vienas svarbus aspektas – naudojimasis rinkos laisvėmis ir formalia įstatymų valdžia teikia didesnės laisvės, politinės ir pilietinės laisvės, viltį net tiems, kurių dorovinės intuicijos ir toliau lieka tvirčiau susijusios su šeima, gentimi ar kasta negu šiuolaikinių europiečių. Istorinė patirtis rodo, kad gyvenimas rinkos sąlygomis *pradeda* pasikeitimų procesą, kurį tada jau sunku pasukti atgal. Tačiau tai nėra tolygu prielaidai, kad vien rinkos sąlygų pakanka varyti tuos pakeitimus toliau, kol bus įvesta liberali demokratinė tvarka.

Taip pat dėl to nebus veiksmingas britų rekomenduotas laipsniškas ir savaiminis metodas – pasikliovimas rinka, tikėjimas, kad ji atliks demokratizavimo darbą. Nesunkiai matyti nerašytos konstitucijos nuostatų indėlis į šį britų požiūrį – nepasitikėjimas dideliais politiniais projektais. Tačiau iš tikrųjų reikia kur kas didesnio žmogaus teisių ir valstybės formos akcentavimo, jei norime, kad pasaulinės prekybos ir ekonominės tarpusavio

priklausomybės augimą apvainikuotų liberalios demokratinės institucijos. Čia prancūzų instinktai neklysta. Politinis aspektas liks svarbiausias. Ir tuomet iškyla tikrai idealistinė prancūzų elito vykdomos politikos pusė – jų rūpinimasis, kad Europa turėtų aiškų identitetą ir valią. Prancūzai labai nori, kad Europa turėtų galimybę rinktis savo kursą nepriklausomai nuo Jungtinių Valstijų ir nenusmuktų iki apgailėtinos kliento padėties. Štai kodėl, prancūzų nuomone, Europa anksčiau ar vėliau turės tapti viena valstybe.

Deja, tas prancūzų idealizmas dažnai atveria kelią žemiškesniems dalykams – įpročiui dominuoti, mėginimams suformuoti Europą kaip bloką, kuris, esant reikalui, galėtų pasitelkti ekonominę autarkiją. Taip 'politinė valia' transformuojama į 'politinę kontrolę', tariamai reikalingą Europai apginti nuo kitų blokų – Šiaurės Amerikos ar Azijos. Štai kaip dar kartą pasireiškia prancūzų politinės klasės *etatistiniai* įpročiai.

Tačiau daugeliu atžvilgių pasiryžimas atgaivinti europiečių politinę valią neturėtų sukelti kokios nors trinties, o ką jau kalbėti apie konfliktą su Jungtinėmis Valstijomis. Ir Jungtinės Valstijos, ir Prancūzija parodė susirūpinimą, kad laisvesnę pasaulinę prekybą lydėtų minimalių darbo standartų garantijos, siekiant išvengti pavojaus Vakarų visuomenėse pasiektam jų lygiui. Suprantama, kad tai delikatus dalykas, nes kaip tik tai dažnai verčia kylančias šalis tvirtinti, kad Vakarai siekia pabloginti jų konkurencinę padėtį, neleisdami pasinaudoti tais pranašumais, kuriuos Vakarų kapitalizmas turėjo ankstesniu raidos laikotarpiu.

Čia reikėtų priimti sunkų sutaikantį nutarimą – tokį, kuris pripažintų aukštesnio socialinio lygio gynimo svarbą, kartu neužmiršdamas, kad neturtingesnės šalys negali iš karto prilygti mūsų lygiui. Tačiau tai ne vienintelė problema. Ar jos iš tikrųjų nori to? O gal jų moralinės intuicijos tvirtai įsišaknijusios šeimoje,

gal jie labiau norėtų, kad šeima liktų svarbiausias socialinės gerovės šaltinis ir efektyvus ekonominis veiksnys? Ateis laikas, kai jos privalės apsispręsti.

Neseniai buvo įrodinėjama – be abejo, turint galvoje nusiraminimą, susijusį su tuo, ką aš pavadinau kapitalizmo triumfu – kad mes nepakankamai įvertiname religijų svarbą ir jų skaldomąjį potencialą ateityje. Kai kas mano, jog ideologinio konflikto pabaiga žlugus komunizmui ves *ne* prie naujos liberalios demokratinės pasaulio tvarkos, o veikiau prie ilgos krikščioniškųjų ir islamiškųjų šalių konfrontacijos. Jie kaip būsimos kovos simptomą mini islamiškojo fundamentalizmo atgijimą tokiose šalyse kaip Alžyras ir Egiptas, o iš tikrųjų – visuose Viduriniuosiuose Rytuose.

Tai daug didesnę neviltį kelianti pažiūra, jei ji reiškia, kad religiniai skirtumai savaime sukels konfliktus tarp šalių. Vis dėlto, regis, vis svarbesniais *taps* moraliniai skirtumai, kuriuos netyčia atskleidė pastangos subalansuoti pasaulinę rinką – pastangos sukurti norminius rėmus, galinčius nuslopinti klientizmą ir užtikrinti skaidrumą. Tokios pastangos tikrai iškels į paviršių konfliktuojančias moralines intuicijas, kuriomis remiasi kapitalizmo veikla skirtingų religinių tradicijų šalyse. Tai dar labiau išryškins skirtumus tarp ikiindividualistinės ir individualistinės visuomenės vizijų. Tad turime pradėti ruoštis moraliniams konfliktams, kurie vis dažniau pasirodys ekonominiu pavidalu – tokiu, kuris marksistinį socialinio konflikto supratimą apvers aukštyn kojom!

9

EUROPA IR JUNGTINĖS VALSTIJOS

Iš pirmo žvilgsnio vienas labiausiai stebinančių viešosios nuomonės bruožų po Antrojo pasaulinio karo buvo tai, kad JAV administracija ir iškiliausi Amerikos politikai nuosekliai rėmė idėją, jog reikia kurti federacinę Europą – nelyginant kokias Jungtines Europos Valstijas. Vadinu tai keistu dalyku, nes nesunku prigalvoti priežasčių, kodėl tokią raidą galima būtų laikyti prieštaraujančia amerikiečių interesams. Taip būtų galima manyti ypač dėl to, kad hegemoniškos valstybės sukūrimas Europoje galėtų atsverti ir sumažinti Jungtinių Valstijų politinę ir ekonominę įtaką pasaulyje. Ar iš tikrųjų to amerikiečiai nori?

Aišku, ko nori prancūzai. Prancūzų paramą europiečių planams ir iniciatyvoms – ekonominėms, diplomatinėms ar karinėms – visada lydėjo argumentai ir retorika, skirta įrodyti, kad tik susitelkusi Europa gali atsispirti amerikiečių įtakai. Prancūzai nori, kad Europa būtų 'svarbiausias lošėjas' pasaulyje, visiškai prilygstantis Jungtinėms Valstijoms. Įtarinėjimai dėl amerikiečių įtakos, jos prigimties ir padarinių Prancūzijoje labai gajūs, ypač tarp jos politikų ar elito atstovų. Jie kone apkaltino amerikiečius suokalbiu ir beveik visose jų pokarinėse iniciatyvose įžvelgia savanaudišką amerikiečių kapitalizmo pasireiškimą.

Prancūzai turi pagrindo taip manyti. Juk tai, kad aštuonioliktame amžiuje Prancūzijai netekus dominuojančios Europos valstybės statuso abi didžiosios pasaulio valstybės – Didžioji Britanija ir Jungtinės Valstijos – yra anglakalbės, apsaugo prancūzus nuo naivumo vertinant amerikiečių ketinimus – to naivumo, į kurį gali būti labiau linkę britai, dėl bendros kalbos ir poli-

tinės kultūros galintys jausti pasitenkinimą *pax Americana*. Tačiau, žinoma, dalykas čia daug sudėtingesnis. Gilus įtarumas dėl amerikiečių įtakos, būdingas prancūzų politinei klasei, atspindi ir didėjantį kultūrinį nesaugumą pačioje Prancūzijoje. Juk, nors tai atrodo paradoksalu, nepaisant viešo įtarumo ar net priešiškumo Jungtinių Valstijų atžvilgiu, populiarioji, masinė kultūra Prancūzijoje, ko gero, atviresnė amerikiečių įtakai negu bet kurioje kitoje Europos šalyje. Nuo džiazo ir filmų iki vyriškų drabužių madų amerikiečių skonis neginčytinai viešpatauja Prancūzijoje, keldamas prancūzų politinio ir kultūrinio elito sumišimą. Taigi ar galima laikyti atsitiktinumu, kad Prancūzija imasi iniciatyvos, mėgindama apriboti amerikiečių 'kultūros produktų' importą į Europą?

Jei kalbėdami apie vis stiprėjantį amerikiečių komercinį egoizmą prancūzai teisūs ir jei federacinės valstybės sukūrimas sudarytų Europai geresnes sąlygas tam egoizmui pasipriešinti, mūsų pirminis klausimas sugrįžta dar kategoriškesniu pavidalu. Kodėl amerikiečių vadovai taip nuosekliai pasisako už glaudesnę Europos Sąjungą?

Priežastis gali būti paprasčiausias kvailumas – atgyvena ano palankaus požiūrio į integraciją, kuris buvo būdingas amerikiečių politikai pirmaisiais pokario metais, kai netvirtoms Vakarų Europos valstybėms, atrodo, kėlė pavojų ir Sovietų Sąjungos karinė galia, ir jų pačių komunistų partijų ardomoji politinė veikla. Tačiau tokia išvada atrodo keista ir neįtikinama, ypač priimant už gryną pinigą prancūzų hipotezę apie nepaliaujamą, nors ir netiesioginį, Amerikos naudos siekimą.

Kokie galėtų būti kiti paaiškinimai? Na, tarkim, amerikiečiams būtų paprasčiausiai patogu tvarkyti reikalus su Europa, galinčia kalbėti, kaip kartkarčiais ilgesingai prasitardavo amerikiečių atstovai, 'vienu balsu'. Henry Kissingeris, būdamas valstybės sekretoriumi, yra pasakęs: „Kai noriu kalbėtis su Europa, tai

į ką man kreiptis?" Kitas galimas paaiškinimas yra ne toks ciniškas ar pragmatiškas – būtent: amerikiečių pokario politikoje retkarčiais, nors ir nežymiai, įsitikinimai nustelbdavo egoizmą. Matėme, kad amerikiečių nacija susiformavo daugiausia remdamasi savivaldos patirtimi, tą savivaldą realizuodama federaciniu modeliu. Manymą, kad tokia valdymo forma bus natūrali ir pageidautina Europoje, nuo seno kamuojamoje konkurencijos, ir reikš senojo Europos *Realpolitik* trafareto, taip brangiai kainavusio pasauliui dvidešimtajame amžiuje, atsisakymą, galima laikyti amerikiečių pasitikėjimu savo pačių valdymo formos privalumais.

Tokio pobūdžio teleologijos atgijimas Jungtinėse Valstijose nėra nesvarbus dalykas. Tačiau net ir šis kilnesnis motyvas gali turėti savanaudiškumo, tik tas savanaudiškumas nebus ekonominio pobūdžio. Aš turiu galvoje štai ką. Vienas iš liberalios demokratinės valdymo sistemos šalutinių produktų turėtų būti, o dažnai ir yra, keistas kuklumas, suvokimas, kad bet kokių viešai primtų sprendimų rezultatai yra dviprasmiški, kad sunku nustatyti, kas bus gerai visiems, ir kartu saugotis, kad demokratinio proceso neužvaldytų populistiniai siekiai. Tad nuolatinis savivaldos patirties aspektas yra suvokimas, kad deklaruojamas liberalios demokratijos lygis gali būti nepasiektas.

Woodrow Wilsonas 1919 metais karštai kvietė kontinentinę Europą 'padaryti pasaulį saugų demokratijai'. Tą kvietimą aristokratiniai Europos visuomenių likučiai laikė naiviu ir keliančiu nerimą. Vis dėlto jis lieka nuolatine amerikiečių užsienio politikos tema. Tačiau europiečiai galbūt neteisingai jį supranta. Užuot laikius tai agresyvia ir vulgaria savireklama, ar ne protingiau būtų suvokti kaip kvietimą padėti. Nes kaip tik tas pasididžiavimas, kuris verčia amerikiečius laikyti savąją valdymo formą 'palaiminta', o Jungtines Valstijas 'Dievo šalimi', gali padidinti jų nepasitikėjimą savimi, kelti abejones ar vien tik Jungtinės

Valstijos yra demokratijos 'teisėto reikalo' visame pasaulyje patikimos gynėjos. Keista, kad tai, kas atrodo kaip išpuikęs amerikiečių pasitikėjimas savimi, karštas jų politinių idėjų propagavimas, gali slėpti kvietimą veikti kartu diegiant liberalios demokratijos idėjas. Tai geresnis amerikiečių noro, kad Europa kalbėtų vienu balsu, paaiškinimas.

Jei turėtų pasaulyje kitą stiprų liberalių demokratinių vertybių gynėją, tai būtų tarsi palengvinimas, dalies atsakomybės už tokias svarbias – jų pačių žodžiais, 'Dievo duotas' – vertybes nuėmimas nuo amerikiečių pečių. Nelyginant bendro reikalo suvokimas. Įtampos sumažėjimas, kurį suteikia draugo petys, vaidino svarbų vaidmenį Jungtinių Valstijų 'ypatinguose santykiuose' su Didžiąja Britanija. Tariamas šių santykių susilpnėjimas pastaraisiais metais susijęs veikiau su liberaliojo idealizmo nesėkmėmis Didžiojoje Britanijoje nei su britų ekonominės ir politinės galios sumažėjimu, kuris įprastai laikomas to atšalimo priežastimi.

Dar vienas įrodymas, kad amerikiečiai siekia solidarumo bei vienybės, yra Jungtinių Valstijų santykių su Vokietija atšilimas. Čia padėjo abiem valstybėm būdingi federaciniai instinktai, ir jie buvo svarbesni negu dažnai manoma. Galų gale pokario Vokietijos konstitucija buvo ne tik įkvėpta amerikiečių federalizmo, bet ir parašyta, bent iš dalies, Harvardo profesoriaus Karlo Friedricho (beje, vokiečių kilmės amerikiečio). Žinoma, vokiečių federalizmo kilmė ne vien amerikietiška. Jo šaknys – decentralizuotas vokiečių *ancien régime* pobūdis – to *ancien régime*, kuris išsilaikė iki devynioliktojo amžiaus antrosios pusės ir todėl išlieka gyvas vokiečių protuose ir jausmuose, o tai neįmanoma, tarkim, Prancūzijoje, kur despotiškos centralizacijos procesas vyko daug anksčiau.

Tačiau šių dienų federacinės Vokietijos panašumas į decentralizuotą ikibismarkinę praeitį rodo, kaip amerikiečių kliovi-

masis savo istorija gali būti rimtos vertinimo klaidos priežastimi – jie nepastebi problemos, su kuria Europa susidurs, jei eis federacijos link. Nes amerikiečiams niekada nekėlė abejonių, kokios turi būti jų sąjungos sudedamosios dalys, t. y. valstijos, ir niekada dėl to nebuvo ginčijamasi. To nepasakysi apie Europą.

Europoje yra regionų, išsaugojusių prisiminimus apie politinį gyvenimą iki nacionalinių valstybių susikūrimo. Negana to, pastaraisiais metais matyti ir aiškus ryšys tarp tokių regioninių identitetų bei lojalumų atgimimo ir Briuselio valdžios didėjimo. Atgimstantį regionalizmą Briuselis traukia tuo, kad jis yra tas centras, kurį galima sukurstyti prieš tradicinius 'engėjus' – t.y., prieš esamas nacionalines valstybes. Taigi škotų, korsikiečių ir katalonų nacionalistai mato puikią galimybę susilpninti valstybes, kurioms jie šiuo metu yra pavaldūs, pasinaudodami Briuseliu kaip įrankiu prieš Londoną, Paryžių ar Madridą. Taip pastaruoju metu ir Europos 'centras', ir regionai stiprėjo senųjų nacionalinių valstybių sąskaita.

Šį reiškinį būtų galima pavadinti regionų kerštu, nes daugelis iš jų žiūri atgal į buvusią nepriklausomybę, kurią sugriovė Europos valstybių kūrimasis, trukęs nuo penkioliktojo iki devynioliktojo amžiaus. Net jei vadinamieji 'nacionalistai' nelabai tiki, kad jų regionai taps nacionalinėmis valstybėmis, jie gali puoselėti mintį apie Europą, kuri būtų labiau panaši į sudurstytą iš margų gabalų vėlyvojo feodalizmo epochos Europą. Nestokoja jie ir argumentų. Jų reikalavimus galima traktuoti kaip istorinių bendruomenių gynimą arba kaip decentralizacijos siekį – t. y. kūrimą tokių politinių darinių, kurie būtų mažesni už nacionalines valstybes ir artimesni žmonėms.

Kaip jau minėjau, mechanizmas, kurį regionai pastaruoju metu pasitelkia ir galbūt pasitelks vėliau, yra panašus į tą, kuris buvo pasitelkiamas kuriantis Europos valstybėms, pavyzdžiui, prancūzų biurgeriai ar miestelėnai jungdavosi prie prancūzų kara-

liaus kovodami su vietiniais feodaliniais engėjais. Kaip tik tokios sąjungos pamažu ir sugriovė feodalines jurisdikcijas Prancūzijoje, sukurdamos suverenias institucijas ar nacionalines valstybes. Tačiau tas istorinis precedentas turėtų būti rimtas perspėjimas visiems, kurie neatsilaikytų pagundai nekritiškai imituoti jį, siekdami regionų autonomijos nūdienos Europoje. Juk pats pirmasis ir svarbiausias to mechanizmo rezultatas buvo veikiau valdžios perdavimas toliau esančiam centrui, o ne vietinė savivalda. Taip buvo sukurta biurokratinė valstybės forma.

Net jei ir būtų įmanoma skatinti regionalizmą išvengiant tokių pasekmių, yra dar viena problema, kurią sukėlė senesniųjų regioninių identitetų atgimimas Europoje ir esamų nacionalinių valstybių silpnėjimas.

Tik nedaugelis iš regionų turi kokią nors veiksmingesnę demokratijos ar pilietiškumo tradiciją. Savivalda, kai ja regionai naudojosi paskutinį kartą, buvo susijusi su visiškai kitokiomis socialinėmis sąlygomis negu šiuolaikinėje Europoje. Tai yra šie regionai galėjo kada nors turėti autonomiją ir, tam tikra prasme, 'laisvę', tačiau tai buvo aristokratinė laisvė, besiremianti socialiniais rangais, kolektyviniu visuomenės modeliu. Tai buvo tokia laisvės forma, kuri atidavė valdžią ir galią veikiau svarbiausiems regioniniams vasalams, Bažnyčiai ir miestų municipalitetams nei liaudžiai kaip visumai, jei liaudimi laikysime piliečių visuomenę, kurios pagrindas – lygybė prieš įstatymus. Iš to išplaukia kai kas svarbaus. Regioniniai identitetai ir lojalumai Europoje nėra taip glaudžiai susieti su įstatymų valdžia ar demokratiniais principais kaip reikėtų, jei tokie regionai dabar pretenduotų oficialiai ar juridiškai tapti federacinės Europos sudėtinėmis dalimis. Europos regionai dar nesukūrė demokratinių politinių tradicijų.

Šiuo atžvilgiu Europos regionai radikaliai skiriasi nuo amerikiečių pirminių valstijų, kurios buvo savivaldą turinčios kolo-

nijos daugiau nei šimtą metų iki to laiko, kai iškilo klausimas apie jų susijungimą į stambesnį politinį vienetą (žinoma, nepavaldų Didžiosios Britanijos karalystei). Amerikos valstijose aštuonioliktojo amžiaus pabaigoje pilietiškumo ir pilietinės kultūros tradicijos buvo ilgos savivaldos patirties rezultatas. Ir net jei tos tradicijos nebuvo visiškai demokratiškos šiuolaikine prasme – tai labiau pasakytina apie oligarchinius Pietus nei apie puritoniškąją Naująją Angliją – vis tiek pilietiškumo tradicija rėmėsi daugiausia socialinės lygybės jausmu (išskyrus vergus ir, kol kas, moteris); tai amerikiečių kolonijas skyrė nuo Europos visuomenių, turėjusių nusistovėjusius rangus.

Kontrastas, kurį nurodau, nevienodas įvairiuose Europos regionuose. Pavyzdžiui, jis ne toks ryškus Katalonijoje kaip Korsikoje, o gal net kaip Šiaurės Italijoje. Tačiau visais atvejais išlieka pavojus, kad didesniu ar mažesniu mastu ta demokratijos atmaina, kurią išlaisvins bet koks projektas kurti Europą, sudarytą veikiau iš regionų nei iš nacionalinių valstybių, bus tai, ką aš pavadinau demokratija *simpliciter* – populistinė demokratijos atmaina, kuri daugiausia charakterizuojama šalies išsivadavimu iš svetimšalių ir kuri menkai tepadeda suvokti, kaip dirbti sudėtingą ir pavojingą savivaldos darbą. Yra pavojus, kad nusikratant nacionalinės valstybės 'pančių' – atmetant nacionalines priklausomybes, kurios laikomos engėjiškomis – bus žlugdomos ir pilietinės kultūros, kurios, net ir netobulai skatindamos pilietiškumą ir visuotinį sutarimą, vis dėlto puoselėja demokratines normas, kurios, priešingai, vaidino tik mažą vaidmenį ar nevaidino jokio vaidmens formuojant regioninius identitetus.

Tiesa, pasinaudodama amerikiečių federalizmo modeliu, Vokietija, atrodo, išvengė šio pavojaus, kone suderindama centrinę valdžią su tradicinių regioninių identitetų gerbimu; viską apriboja konstitucinė sistema, teikianti pirmenybę žmogaus teisėms ir didelę įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios

įgaliojimų dalį perduodanti teismo organų sistemai. Tačiau net Vokietijai neseniai teko patirti sunkumų, susijusių su papildymu – naujomis *Länder* (žemėmis), anksčiau priklausiusiomis Vokietijos Demokratinei Respublikai ir dar neišsiugdžiusiomis pilietinių tradicijų, kuriomis būtų galima pasikliauti. Žinoma, tai padaryti įmanoma. Nyderlandai yra puikus pavyzdys, kaip oligarchinę provincijų kultūrą galima pritaikyti prie demokratinės nacionalinės kultūros.

Norint be represijų sustabdyti populizmo grėsmę, kurią kelia regioniniai 'nepriklausomybės' judėjimai Europoje – kitaip sakant, demokratiškai pertvarkyti juos – reikia sukurti lankstesnius planus, kaip perskirstyti valdžią tarp centro ir periferijos. Ko gero, labiausiai pamokantis pavyzdys nūdienos Europoje yra Ispanijos valstybė, kuri po Franco mirties nepaliaujamai persitvarko. Nauji susitarimai tarp centro ir periferijos, suteikiantys skirtingo laipsnio autonomiją įvairiems regionams, tarkim, Katalonijai ir Baskų kraštui, leido Ispanijai gerokai nutolti nuo liūdnai pagarsėjusio represinio centralizuoto valstybės aparato, būdingo Franco laikotarpiui.

Ir priešingai, Italijos valstybei blogiau sekėsi suderinti regionų reikalavimus, galbūt iš dalies dėl to, kad kai kuriais atžvilgiais pati valstybė buvo silpna. Italijoje daryti nuolaidas regionų valdžiai atrodė nereikalingas ar net nesvarstytinas dalykas. Kadangi nebuvo jokios formalizuotos sistemos, kaip subalansuoti Šiaurės ir Pietų regionus, kurie, tiesą sakant, oficialiai, konstituciniu požiūriu, neegzistuoja, palengvino Umberto Bossi ir Šiaurės lygai reikalauti visiškos nepriklausomybės, tvirtinant, kad ekonominiai ir socialiniai skirtumai tarp Šiaurės ir *mezzogiorno* tokie dideli, kad prilygsta dviem skirtingoms 'gamybinėms sistemoms'. Tas populistinių argumentų susiliejimas su ekonominiu redukcionizmu rodo įsakmią būtinybę suteikti subsidiarumui tiksliai apibrėžtą konstitucinę prasmę, nustatant

sritis ir sferas, kurios, kaip manoma, pajėgios pateikti teisėtus reikalavimus valstybei. Nes atrodo, kad kartais italų vienybei ir Italijos valstybei iškyla realus žlugimo pavojus. Tai parodo kai kurias iš problemų, galinčias iškilti, jei Europos Sąjungos plėtra gražintų Europą prie nelyginant iš margaspalvių skiaučių – regionų – sudurstytos antklodės, kokia ji buvo iki nacionalinių valstybių susiformavimo. Ir išties įdomu, kad Italijos valstybei, kuri Europoje susikūrė viena iš paskutiniųjų, dabar gresia bene didžiausias suirimo pavojus.

Nenoriu būti suprastas taip, tarsi regionalizmą visiškai sutapatinčiau su populizmu. Žinoma, daugelį regionų interesų ir tapatybių reikia pripažinti ir bet kokia adekvati politinė sistema turi rūpintis jais. Skatinančiu tokio traktavimo pavyzdžiu galima laikyti regionalizmo plėtrą prancūzų unitarinės valstybės rėmuose po 1981 metų, nes naujausi decentralizacijos procesai Prancūzijoje veikė ne tik pripažintų valdžios organų, tarkim, komunų ir departamentų administracijos, naudai, bet ir kūrė naujus regioninius valdžios organus, departamentų junginius, atsakingus už ekonominį ir socialinį planavimą bei išteklių koordinavimą.

Ironiška, kad viena iš amerikiečių federacinės struktūros silpnybių yra mažas dėmesys ir organizacinių priemonių stoka regionų interesams ginti, palyginti su dėmesiu valstijų ir vietiniams interesams. Tikriausiai valstijų struktūra, paveldėta iš kolonijinio laikotarpio, atrodė tinkama regionų klausimams spręsti ankstyvaisiais Amerikos istorijos laikotarpiais, bent jau iki to laiko, kai politikoje ėmė dominuoti vergovės problema, smarkiai supriešinusi regionus. Tačiau sparčiai plėtojantis Amerikos Sąjungai po Pilietinio karo, kol ji tapo tikrai kontinentine valstybe, amerikiečių federacinė struktūra taip ir paliko nuošaly stambesnių regioninių tapatybių ir jų interesų problemas.

Dėl to ir Jungtinėse Valstijose egzistuoja potencialus ryšys tarp regionalizmo ir populizmo – pavojus, kad regionalizmas gali ateityje išlaisvinti nepageidautinus 'demokratinius' siekius. Ir kaip tik čia randame patį giliausią amerikiečių paramos federacinei Europai motyvą. Jis, ko gero, tik pusiau sąmoningas. Tačiau tas kuklumas, kurį, kaip buvo įrodinėjama aukščiau, dažnai suponuoja ir tikrai turėtų suponuoti savivaldos procesas, galėjo prisidėti prie entuziastingo federacinės Europos arba Europos 'Jungtinių Valstijų' palaikymo, ypač tarp amerikiečių politinio elito, štai dėl šių priežasčių.

Subtiliausi amerikiečių politiniai protai, tokie kaip Hamiltonas, Madisonas ir Jeffersonas, net geriau už Europos politinius mąstytojus suprato, koks trapus dalykas yra ta savivalda ir koks nepaliaujamas yra pavojus, kad liberalioji demokratija gali užleisti vietą daug pavojingesnei ir vulgaresnei demokratijos formai – plebiscitinei ir populistinei demokratijai. Jungtinėse Valstijose pavojų nuslysti į populizmą sulaikė du dalykai. Pirmasis iš jų – teisininkų kaip klasės vaidmuo politinėje sistemoje ir partijose. Visuotinis teisinio mokymo paplitimas ir tas būdas, kuriuo teisinis išsilavinimas yra karjeros pagrindas ne tik teisėje ir politikoje, bet ir prekyboje, pramonėje ir bankininkystėje, nepaprastai sustiprino konstitucines normas ir teismo priežiūros praktiką. Tad oficialias priemones, kuriomis amerikiečių federalizmas apribojo daugumos principo veikimą – ypač Teisių bilį – sustiprino dominuojantis teisininkų vaidmuo politiniame ir ekonominiame elituose. Šis dominavimas suformavo teisėmis grindžiamą Jungtinių Valstijų politinę kultūrą.

Antroji, glaudžiai susijusi su pirmąja sąlyga, turėjusi panašios įtakos, buvo didelis poveikis amerikiečių politinėje sistemoje to, ką oponentai vadina 'Šiaurės rytų isteblišmentu' (įtakingais sluoksniais). Ši įtaka iš pradžių reiškė didesnį Šiaurės rytinių valstijų turtą, gyventojų skaičių ir išsilavinimą. Tačiau, daugelio

stebėtojų nuostabai, ji išliko dar ilgai po daugybės socialinių bei ekonominių pasikeitimų Jungtinėse Valstijose – tų pasikeitimų, kurie kai ką paskatino prognozuoti Šiaurės rytų saulėlydį daugiau nei prieš šimtą metų. Tad kaip jų dominavimas išsilaikė? Šiaurės rytų gyventojų, arba 'jankių', pirmavimas atlaikė masinę imigraciją iš pietinės ir rytinės Europos, Sąjungos plėtimąsi vakarų pakrantės link ir nuolatinį britų kilmės gyventojų protestantų dalies mažėjimą pirmausia dėl šios priežasties: Šiaurės rytų universitetai ir teisės mokyklos išliko pranašesni ir leido asimiliuoti iškylančius individus iš kitų šalies regionų, įdiegdami jiems teisines ir konstitucines nuostatas, kurios Jungtines Valstijas išlaikė 'saugias' liberaliai demokratijai.

Todėl labai svarbu tai, kad pastaraisiais dešimtmečiais Šiaurės rytų elitui iškilo pavojus ir jis, ko gero, neteko bent dalies savo tradicinės įtakos, o gal ir tapatybės. Gyventojų, pramonės ir turto slinktis į Pietus ir Vakarus nuo septintojo dešimtmečio sukėlė pavojų tradicinei Šiaurės rytų hegemonijai. Urbanizacija, klestėjimas ir dvipartinės sistemos plėtra Pietuose bei labai pagerėjęs aukštasis mokslas Pietų ir Vakarų valstijoms suteikė pasitikėjimą savimi ir galimybių daryti daug didesnę įtaką politinės sistemos viduje.

Gyventojų, pramonės ir turto judėjimas į Pietus ir Vakarus jau turėjo ir toliau turės svarbių pasekmių Jungtinių Valstijų politinei kultūrai, nes šie regionai visada buvo kur kas labiau populistiniai politiniu atžvilgiu už Šiaurės rytus. Jų politines nuostatas suformavo fundamentalistinė protestantizmo atmaina (tipiškas pavyzdys – Pietų baptistai), nepasitikėjimas Vašingtonu ir politiniu bei ekonominiu elitu, žinomu (be abejo, per daug supaprastinant), Šiaurės rytų isteblišmento pavadinimu. Taigi politiniams ginčams tuose regionuose buvo būdingas antiintelektualizmas, 'valstijų teisių' retorika ir itin moralizuojantis požiūris į valstybės politiką, ypač užsienio politiką; tas požiūris

turi religinio dualizmo bruožų. Šiuose regionuose 'gėris' atribojamas nuo 'blogio' kartais taip kategoriškai, kad atrodo, jog tai kelia pavojų lygios laisvės principui.

Ypatingu amerikietišku būdu Pietų ir Vakarų populizmas yra smarkiai susimaišęs su verteiviškumu. Tą derinį puikiai atspindi romanisto Sinclairo Lewiso personažas Elmeris Gantry, pompastiškas tikėjimo atgaivinimo skelbėjas, kuris kartu yra ir siaubingai verteiviškas bei išties korumpuotas. Žinoma, būtų nesąžininga Elmerį Gantry laikyti Pietuose ir Vakaruose dominuojančios politinės kultūros simboliu. Fundamentalistai, 'atgimusi' religija, tokie galingi šiuose regionuose, formuoja kai kuriuos labai stiprius moralinius įsitikinimus – tai rodo judėjimai prieš abortų legalizavimą, homoseksualų teises ir mėginimus kontroliuoti šaunamųjų ginklų pardavimą.

Nors korumpuoto tikėjimo atgaivinimo skelbėjo paveikslas yra Pietų ir Vakarų kultūrų parodija, vis dėlto jis padeda atskleisti svarbiausią pasikeitimą, vykstantį Jungtinėse Valstijose. Tai ypatingos amerikietiškos pagarbumo formos smukimas. Svarbus vaidmuo, kurį Šiaurės rytų isteblišmentas vaidino daugiau nei pusantro šimto metų, šią išsilavinusią ir palyginti kultūringą klasę padarė svarbiausia amerikiečių politikos kūrėja. Kaip minėjau, ši klasė nebuvo verbuojama vien iš Šiaurės rytų regiono gyventojų, tačiau ji gavo išsilavinimą Šiaurės rytų universitetuose ir teisės mokyklose arba stengėsi laikytis Šiaurės rytų nustatytų elgesio standartų. Nekalbėdami apie tai, amerikiečiai dar ilgai jautė pagarbą šiai klasei.

Tačiau nuo septintojo dešimtmečio tokiai padėčiai kilo rimtas pavojus. Dalinis Šiaurės rytų nuosmukis politinėje sistemoje, prognozuotas jau prieš šimtą ar daugiau metų, pasireiškė iš tikrųjų. Šį pasikeitimą galima pailiustruoti palyginus patarėjus, supusius prezidentą Kennedy septintojo dešimtmečio pradžioje su prezidento Nixono padėjėjais vos po dešimties metų. Kennedžio

žmonės, tarkim, McGeorge'as Bundy ir Arthuras Schlesingeris, atstovavo, kone hipertrofuotu pavidalu, senesniajam amerikiečių politiniam elitui su Harvardo išsilavinimu ir smarkiai eurofilinėmis pažiūromis. Ir priešingai, Nixono žmonės prezidentūroje buvo daugiausia iš Vakarų. Tačiau jie skyrėsi ne tik tuo: iki tol dauguma jų dirbo ne tradicinį teisininko darbą, o veikė reklamos ir visuomenės informavimo srityse. Sunku atsispirti išvadai, kad ir Votergeito krizė yra šiek tiek susijusi su šiuo politinės kultūros skirtumu. Juk neabejodami galime pasakyti, kad tokie žmonės kaip Haldemanas ir Erlichmannas daugiau rūpinosi marketingu ar visuomenės informavimu ir mažiau teisėtumu negu pageidautina laikantis konstitucinės tvarkos.

Žinoma, nereikėtų nuvertinti tebegyvuojančios Šiaurės rytų švietimo įstaigų, teisės firmų ir jų atstovaujamos kultūros įtakos. Jų gebėjimas prislopinti populistinį paveldą tokių prezidentų kaip Carteris ar Clintonas, atėjusių iš Pietų kultūros – net ne iš Virdžinijos pakrančių, o iš 'provincijos' – pasirodė esąs išties nuostabus. Tačiau paskutiniosios kovos slopinant populistinius impulsus Jungtinėse Valstijose privertė tradicinės isteblišmento kultūros atstovus aiškiau negu iki tol suvokti normų ir elgsenos, kurie apskritai apibūdina nūdienos federacinę amerikiečių valdymo sistemą, silpnumą.

Ar būtų nepagrįsta manyti, kad šio silpnumo suvokimas padidino amerikiečių politikų entuziazmą, rodomą Jungtinų Europos Valstijų kūrimo projektui? Tikriausiai ne. Didesnė Europos valstybė su panašia į Jungtinių Valstijų konstitucine tvarka ir atvirai skelbianti tas pačias liberalias demokratines vertybes turėtų būti patrauklus dalykas tiems, kurie jaučia, bent jau retkarčiais, kad namie jų padėtis labai netvirta. Federacinės Europos perspektyva jiems yra tarsi paguoda, liberalaus demokratinio solidarumo galimybė.

Yra dar vienas sumetimas, stumiantis senosios mokyklos amerikiečių lyderius šia linkme. Gyventojų bei turto kraustymasis į Pietus ir Vakarus Jungtinėse Valstijose sutapo su imigrantų iš Azijos gausėjimu; tai pirmas didelis nekrikščionių imigrantų srautas į Jungtines Valstijas. Ekonominis Vakarų valstijų spaudimas kartu su šių imigrantų neeuropiečių simpatijomis bei tradicijomis padėjo atitraukti amerikiečių dėmesį nuo Europos ir nukreipti jį Ramiojo vandenyno baseino link. Iš dalies tokia įvykių raida tikriausiai yra neišvengiamas ir netgi geras dalykas, ištaisantis tai, ką būtų galima pavadinti tradiciniu britų kilmės amerikiečių protestantų trumparegiškumu.

Tačiau šis procesas gali nueiti per toli. Jei taip atsitiktų, iškiltų klausimas ne tik dėl europiečių santykių su Jungtinėmis Valstijomis, bet ir dėl amerikiečių politinės kultūros pobūdžio ateityje. Ypač kalbos klausimus. Aš jau įrodinėjau, kad dominuojanti anglų kalba praeityje buvo būtina sąlyga palaikyti tai sutarimo kultūrai, kuri sudaro amerikiečių federalizmo pagrindą. Naujosios imigracijos į Jungtines Valstijas įvairovė tikriausiai leis jai išlaikyti šį vaidmenį. Tačiau yra viena išimtis. Ispaniškai kalbančių legalių ir nelegalių imigrantų į pietvakarines valstijas gausa kelia visiškai realią grėsmę anglų kalbai, nes tos valstijos turi bendrą sieną su ispaniškai kalbančia Meksika. Pastaruoju metu Kalifornijoje, Arizonoje ir kitose valstijose kilus polemikai, kad ispanų kalbai reikėtų suteikti tokį pat statusą kaip ir anglų kalbai, šis klausimas pradėjo rodytis viešosios nuomonės akiratyje, ypač kai kalbama apie nemokamas valstybines mokyklas.

Tačiau bendros kalbos klausimas slepia ir kitą, dar sunkesnį. Tai religijos klausimas – kokiu mastu judėjiškai-krikščioniški tikėjimai, bent jau jų moraliniai principai, yra būtina sąlyga liberaliai demokratinei kultūrai palaikyti. Ar ta nuostabi amerikiečių institucijų galia taip asimiliuoti imigrantus, kad jie priimtų konstitucines normas ir sutarimo kultūrą, išliks ir be tų moralinių

vertybių, prie kurių įtvirtinimo tiek prisidėjo krikščionybė? Ar verteiviškas ir vartotojiškas amerikiečių gyvenimas turi tokį begalinį gebėjimą prisitaikyti, kad galėtų palaikyti pagarbą asmens laisvei ir skatintų pilietinę dvasią? Nerimas dėl šitų klausimų jau ėmė skverbtis į amerikiečių viešąjį gyvenimą, ko gero, dar labiau sustiprindamas aiškiai neišreikštą norą, kad Europa galėtų aktyviau dalyvauti skatinant laisvąsias institucijas visame pasaulyje.

Šiek tiek tą nerimą maskavo pastaraisiais metais vis stiprėjantis 'politinio teisingumo' reikalavimas. Tačiau ką gi tas politinis teisingumas reiškia? Jis reiškia pripažinimą, kad bendri įsitikinimai – net jei tai būtų tik reikalavimas gerbti moralinę ir socialinę įvairovę – galų gale yra vienintelis politinio stabilumo ir sutarimo kultūros garantas. Tačiau problema ta, kad politinis teisingumas pralaužia sienas, kurias dar visai neseniai palaikė krikščioniškieji moraliniai įsitikinimai. Tie įsitikinimai buvo interpretuojami kaip sankcionuojantys 'lygią laisvę'. Tačiau tai buvo laisvė individams, laisvė, kurią atsverdavo pareigos, atitinkančios skelbiamas teises. Politinis teisingumas, kita vertus, gali apimti ir tokį pliuralizmą, kuris išeis už tradicinio liberalizmo ribų, iškeldamas 'grupių teisių' reikalavimus, nepaisančius jokių aiškių moralinės įvairovės ribų. Aš manau, kad kaip tik šis politinio teisingumo pobūdis kels vis didėjantį nerimą ir gali įžiebti nepalankią dorovinę reakciją, kurią suformuos veikiau populistinė Pietų ir Vakarų kultūra nei niuansuotas Šiaurės rytų liberalizmas. Tačiau net pastarajam kelia grėsmę tai, kas prilygsta neturinčiam precedento pliuralizmo atskyrimui nuo liberalizmo, kuomet kai kurie keliami reikalavimai – pavyzdžiui, ginant etninių bendruomenių interesus – jau nebūtinai turi išsitekti individualistinės moralės rėmuose.

Tiesą sakant, 'moralinių mažumų' reikalavimai kartais taip praplečia pliuralizmo prasmę, kad ji išeina už savo tradicinių

liberalios demokratijos ribų, sukeldama pavojų liberalųjį universalizmą pakeisti nauja tribalizmo forma. Aš baiminuosi, kad ilgainiui šis pliuralizmo atskyrimas nuo liberalizmo gali sukelti gilų ir itin paplitusį pasibjaurėjimą, kuris sustiprintų populizmo grėsmę Amerikoje. Tada 'moralioji dauguma' gali sugrįžti keršyti, ir ji bus mažiau negu praeityje suvaržyta liberalios demokratijos normų bei Šiaurės rytų isteblišmento įpročių.

Nėra neįmanomas dalykas, kad kuriuo nors momentu gali prisireikti tarsi kokio atvirkštinio europiečių lendlizo ar Marshallo plano. Tik šį kartą reikės veikiau moralinės, o ne materialinės pagalbos. Nepaisant to, ką būtų galima pavadinti amerikiečių svajonės apjuodinimu, sukeltu didėjančios amerikiečių ekonominės ir politinės įtakos ir atsiradus pusiau imperijai, Jungtinės Valstijos nesiliovė buvusios tokiu demokratijos švyturiu, kokiu būti negalėjo pretenduoti nė viena iš esamų Europos valstybių. Taip yra todėl, kad Jungtinių Valstijų konstitucija – ne tik valdymo mechanizmo projektas. Ji yra ir įsitikinimų įšventinimas. Tų įsitikinimų visuma yra universali, ji reikalauja autonomijos ir žmonių kaip individų gerbimo. Šiuo atžvilgiu amerikiečių konstitucija neišvengiamai yra besistengiantis atversti į kitą tikėjimą dokumentas. Gali būti, kad atsikračiusi savo atvirai metafizinių ar teologinių prielaidų, ši konstitucija liks efektyviausiu pasaulyje veiksniu, atverčiančiu į liberalios demokratijos tikėjimą.

Tačiau, kaip jau matėme, liberaliajai demokratijai gresia pavojus ir pačiose Jungtinėse Valstijose – jį kelia ten vykstantys socialiniai ir ekonominiai pasikeitimai. Ar utopiška būtų manyti, jog anksčiau ar vėliau pasirodysianti Europos konstitucija todėl, kad čia liberaliosios demokratijos identitetas nėra taip glaudžiai susijęs su konkrečiomis nacionalinėmis tradicijomis, galėtų padėti sukurti kitą panašų atverčiantį į kitą tikėjimą veiksnį pasaulyje ir sustiprinti amerikiečių įsipareigojimą toms vertybėms?

Amerikiečių parama europiečių federaciniams projektams pokario metais perša mintį, kad žymiausi amerikiečiai taip nemano. Ir jie, ko gero, teisūs. Atrodo, kad prancūzai kartais priima ir supranta šį ideologinį iššūkį daug geriau už britus.

Jei tai, ką aš tvirtinau apie populistines tendencijas Amerikos valstybinėje santvarkoje ir apie numanomą amerikiečių norą prisiimti dalį atsakomybės už demokratiją pasaulyje, yra tiesa, kyla vienas svarbus klausimas. Kokius santykius su Jungtinėmis Valstijomis turėtų stengtis palaikyti labiau integruota Europa? Ar ji turėtų sumenkinti idealizmą – t. y. bendrus įsitikinimus ir siekius – mėgindama išvengti įspūdžio, kad Vakarai 'telkia gaują' prieš likusį pasaulį? Tuo turėtų susirūpinti tie, kurie labiau už viską bijo kaltinimų, kad Vakarų imperializmas, praėjęs ne tik politinį, bet gal jau ir ekonominį raidos etapą, dabar įgauna ideologinį pavidalą.

Ar Europa turėtų pasitenkinti vadinamąja *Realpolitik* ir manyti, kad įkandin ekonominės plėtros likusioje pasaulio dalyje kone neišvengiamai eis ir demokratinė laisvė? O gal Europa turėtų stengtis sustiprinti amerikiečių idealizmą, perimdama tuos amerikiečių valstybinės santvarkos bruožus, kurie leistų sudaryti bendrą frontą žmogaus teisėms ir atstovaujamajai valdžiai ginti? Ar neturėtų atnaujintas federalinis 'lygiateisių narių' Atlanto aljansas mėginti pasiekti, kad liberalioji demokratijos forma dominuotų pasaulyje? Tokio aljanso nauda būtų ta, kad jis galėtų atsverti populistinius siekius ir Jungtinėse Valstijose, ir Europoje, ypač padėdamas senajam Šiaurės rytų isteblišmentui Jungtinėse Valstijose prisitaikyti prie gyventojų ir turto judėjimo į Pietus ir Vakarus, kartu apsaugodamas europietiškąsias vertybes, kai amerikiečių dėmesį itin traukia Ramiojo vandenyno baseinas.

Taigi problema yra surasti bendrą europiečių balsą – balsą, kuris galėtų atsakyti į šiuos klausimus. Be to, šią problemą

apsunkina labai skirtingos kultūros, susijusios su trimis Europos valstybių formomis. Tos kultūros siūlo labai įvairius transatlantinius santykius, nurodo gan skirtingas raidos plėtros kryptis. Britus su amerikiečiais vienija ne tik bendra kalba, bet ir savivaldos kultūra bei naujausia imperinės atsakomybės visame pasaulyje patirtis. Kita vertus, tradicinė britiškoji valstybės forma su jos aristokratinėmis šaknimis labai tolima amerikiečių federalizmui (nors tai gali pamažu keistis, vykdant Blairo decentralizacijos programą). Praeityje britų politinį elitą trikdė amerikiečių politinės sistemos idealistiniai bruožai bei užsienio politika ir ji laikėsi atokiau nuo kvietimo 'padaryti pasaulį saugesnį demokratijai'. Tiesą sakant, kartais britų užsienio politika atrodė laikanti savo priederme puoselėti santykius su tradicinėmis valdančiosiomis klasėmis tokiuose regionuose kaip Persijos įlanka; tai galbūt liudija britų valstybės ir britų politinio elito aristokratinės prigimties likučius. Ir čia Blairo vyriausybės etiškos užsienio politikos paskelbimas gali būti naujojo britų modelio pradžia.

O prancūzų modelis jau seniai kitoks. Prancūzai dažnai pritardavo amerikiečių idealams ir lūkesčiams. Šias šalis siejo tarsi koks liberalus (skirtingas nuo marksistinio) internacionalizmas; šis ryšys matomas, ko gero, jau Amerikos revoliucijos laikais, kai Prancūzija suteikė nemažą pagalbą britų kolonistams. Idėjinis ryšys, tikra respublikoniška brolybė, lieka svarbus ir neseniai vėl iškilo į paviršių kaip bendras susirūpinimas dėl darbo standartų ir socialinio aprūpinimo kalbant apie trečiojo pasaulio šalių, kur mažas darbo užmokestis, konkurenciją.

O Prancūzijos santykius su Jungtinėmis Valstijomis gadinančios problemos yra kalbinio ir kultūrinio pobūdžio. Paskutinį kartą Prancūzija dominavo Europoje septynioliktajame ir aštuonioliktajame amžiais. Tai buvo labiau kultūrinis nei politinis dominavimas. Prisiminimas apie Europą – regioną, kur prancūzų

kalba ir kultūra buvo noriai priimamos kaip gero skonio ženklas, atlaikė iš pradžių britų, o paskui ir amerikiečių 'imperijų' plėtrą. Kaip jau matėme, todėl prancūzai yra nepaprastai susirūpinę pranašumais, kuriuos duotų Europai savos, atskiros nuo Jungtinių Valstijų, identiteto ir valdžios bazės sukūrimas. Tai prancūzams atveria akis ir neleidžia pasiduoti 'anglosaksų' partnerystės žavesiui, kuriuo, jų nuomone, Amerika pakerėjo Europą.

Sveikas skepticizmas vertinant amerikiečių motyvus Europoje nėra blogas dalykas. Tik visa nelaimė, kad prancūzų požiūris ne visada apsiriboja tokiu skepticizmu. Jis kartais išsigimsta į savotišką paranoją ar isteriją. Mano nuomone, taip yra todėl, kad Europos santykių su Jungtinėmis Valstijomis objektas užgriebia ir atskleidžia šiaip jau sėkmingos prancūzų politikų pokarinės strategijos neracionaliausią bruožą.

Didžiausias kliuvinys prancūzams yra savarankiškas anglų kalbos gyvenimas, nepriklausantis nuo amerikiečių ekonominių ir politinių interesų. Tokios raidos prancūzai kontroliuoti negali, kad ir kaip stengtųsi. Tačiau jie negali ir priimti jos. Tad mėgina nuneigti ją, ar bent jau siekia to. Tačiau tai savo ruožtu pakerta kosmopolitizmą, kuriuo prancūzų politikai visada taip didžiavosi, nes atskleidžia, jog prancūzų politinė santvarka apsiriboja pernelyg siauromis prielaidomis, kas sudaro kultūrą, ir laiko, kad kiti jos asimiliuoti dalykai yra, be abejo, prancūziški.

Šis prancūzų politinės minties 'iracionalumas' turėjo dvi neigiamas pasekmes. Pirma, jis paskatino prancūzus daryti abejotinas išvadas apie Europos identitetą ir Europos interesus. Pateikdami tą identitetą ir tuos interesus taip smarkiai nukreiptus *prieš* anglosaksų identitetą ir interesus, jie nepakankamai įvertina nuomonių ir interesų skirtumus Europoje. Todėl prancūzų mėginimai po Mastrichto sutarties kurti bendrą Europos užsienio politiką ir saugumo sistemą tampa pavojingai nerealūs. Tą labai gerai parodė Europos politikos nesėkmė Bosnijoje ir tas

mastas, kuriuo pirmieji problemos sprendimo žingsniai reikalaudavo amerikiečių įsikišimo.

Tačiau prancūzai padarė ir kitą, dar pavojingesnę klaidą. Paradoksas, tačiau dažnai obstrukcinis jų požiūris į Jungtines Valstijas amerikiečių demokratiją laikė per daug savaime suprantamu dalyku. Jie iš tikrųjų neįvertino amerikiečių demokratijos silpnumo, ypač jos populistinio, priešingo liberaliajam, potencialo. Prancūzų politika visiškai ignoravo būtinybę stiprinti Jungtinėse Valstijose liberaliąsias demokratines jėgas. Tad pakankamai nesuvokė ir Europos bei Jungtinių Valstijų sąjungos konstruktyvaus potencialo liberaliajai demokratijai stiprinti abiejose Atlanto pusėse, nors, be abejonės, tai buvo vienas iš svarbiausių NATO uždavinių, beveik toks pat svarbus kaip ir jo vaidmuo sulaikant sovietinę agresiją pokario metais.

Dalinis Prancūzijos pasitraukimas iš NATO, jos nedalyvavimas kariniuose reikaluose po to, kai de Gaulle'is taip nusprendė 1959 metais, buvo simptomai, rodantys, kaip įtariai Prancūzija žiūri į amerikiečių politiką, ir atskleidžiantys tai, ką aš pavadinau prancūzų nusiraminimu dėl amerikiečių demokratijos likimo. Prancūzų troškimas suteikti Europai aiškesnį identitetą su sava gynybos ir užsienio politika išoriškai lyg ir atitinka dažnai deklaruojamą amerikiečių norą, kad Europa užsikrautų sunkesnę 'laisvės naštą', ypač prisiimdama didesnę dalį Vakarų gynybos išlaidų. Teoriškai ši prancūziškoji Europos identiteto vizija apima atnaujintą partnerystę su Amerika, tik visa bėda, kad prancūzai partnerystę paverčia lenktyniavimu, daugiausia dėmesio skirdami toms sritims, kur interesai veikiau gali susidurti, o ne toms, kur jie sutampa; taip, matyt, yra todėl, kad jie prisibijo galimo anglosaksų dominavimo. Tipiškas pavyzdys – gandai, kad prancūzai šnipinėja amerikiečių komercines paslaptis atsakydami į panašius amerikiečių 'triukus'.

Kai kuriais atžvilgiais Vokietija dabar atrodo esanti perspektyviausia ir patikimiausia Jungtinių Valstijų partnerė Europoje. Panaši federacinė sistema sudaro ideologinį partnerystės pagrindą, kuris daug svarbesnis negu būtų galima manyti. Be to, Vokietija taip nesijaudina dėl tarptautinio anglų kalbos ir anglosaksų kultūros vaidmens kaip Prancūzija. Tačiau ir vokiečių santykiai su amerikiečiais problemiški. Pasyvi Vokietijos užsienio ir karinių reikalų politika, būdinga ankstyvajam pokario laikotarpiui, artėja prie pabaigos. Vokietijos dėmesį vis labiau traukia jos tolimasis užnugaris Rytų Europoje, ypač jai susivienijus ir sostinę vėl perkėlus į Berlyną. Kai Vokietija atgaus pasitikėjimą savimi ir stos atkakliai ginti savo teisių, jos siekiai savo 'zonoje' tikriausiai vis labiau susikirs ne tik su prancūzų polinkiu tenkintis Viduržemio jūros zona, apimančia Ispaniją ir Italiją, kaip savo galios pagrindu, bet ir su amerikiečių įpročiu tvarkyti Vakarų santykius su Rusija. Vokietijai vieną gražią dieną gali kilti pagunda pačiai tartis su Rusija.

Federacinė Europa, bent jau artimiausioje ateityje, jaus atkaklų raginimą suderinti tokius skirtingus požiūrius į Jungtines Valstijas. O Jungtinės Valstijos savo ruožtu gali jausti vis didesnę pagundą perimti tradicinį britų užsienio politikos prioritetą – tai yra palaikyti jėgų pusiausvyrą Europoje, esant reikalui net nuteikdama vienas šalis prieš kitas. Tačiau jei Europos šalys bus glaudžiau susietos federacinės sąjungos, tokia politika bus daug problemiškesnė. Juk federacinėje Europoje, turinčioje vieningą sprendimų priėmimo procedūrą užsienio politikos ir kariniais klausimais, gali daug lengviau įsigalėti požiūris laikyti Jungtines Valstijas veikiau varžove, o ne partnere, net jei toks požiūris ir netaptų Europoje visuotiniu.

Pati geriausia priemonė apsaugoti Europos ir Jungtinių Valstijų santykių kokybę nuo šios grėsmės yra politinis idealizmas. Abi pusės turėtų aiškiau suvokti savo bendrą dorovinį paveldą,

liberalią demokratiją palaikančių etinių intuicijų esmę. Juk vienintelė Vakarų imperializmo forma, vis dar išlaikanti teisėtumą, yra ideologinė. Apie mus spręs pagal mūsų įsitikinimus ir mūsų pasiryžimą veikti laikantis jų, – įsitikinimus, kuriuos visuomenėje taikyti daug sudėtingiau negu tik su valdymu susijusias taisykles, kadangi jie reikalauja tam tikru laipsniu toleruoti ir tai, kas mums nepatinka. Tie įsitikinimai šiuolaikinę Vakarų liberaliąją demokratiją skiria nuo tradicinių visuomenių, taip pat nuo populistinės demokratijos ar vulgariojo utilitarizmo. Štai kodėl 'liberalūs' ir 'demokratiniai' dalykai vienodai svarbūs ir europiečiams, ir amerikiečiams save suvokiant. Tačiau jei norime būti ištikimi mūsų tradicijos dorovinėms intuicijoms ir pasiūlyti patrauklų modelį likusiam pasauliui – kalbame apie moralinį patrauklumą – tai pirmiausia turime įveikti itin paplitusį mūsų pačių tradicijos prigimties ir raidos nesuvokimą. Tik toks derinimas gali sukurti sutarimo kultūrą, kuri yra paskutinioji ir geriausiai pagrįsta Vakarų pretenzija į jų civilizacijos pranašumą.

10

EUROPA, KRIKŠČIONYBĖ IR ISLAMAS

Europa gali padaryti tai, ką ji turėtų padaryti dėl savęs ir likusio pasaulio, tik tvirtai laikydamasi savo tapatybės. Todėl Europos moralinio identiteto klausimas nėra antraeilis dalykas ar tik vėluojanti mintis. Juk jei Europos integracijos procese nedominuos vientisas identitetas, tai tas procesas anksčiau ar vėliau sukels suirutę. Juk įpročiai ir vaizdiniai, reikalingi naujosioms Europos institucijoms palaikyti, galų gale priklauso nuo kai kurių bendrų įsitikinimų.

Moralinio identiteto prielaida yra sakmė, kurią turime papasakoti sau apie mūsų įsitikinimų kilmę ir prigimtį. Ir tokia sakmė egzistuoja. Europiečiams pakanka tik surinkti savo praeities gabalus, kad suvoktų moralinio tęstinumo svarbą. Tačiau čia iškyla kliūtis. Praeities gabalai voliojasi išmėtyti aplink mus, o mes, atrodo, bijome juos surinkti į vieną visumą. Kodėl? Yra mažų mažiausiai dvi priežastys. Viena iš jų ta, kad Europoje išliko jau seniai turėjęs išnykti antiklerikalizmas. O kita –'multikultūriškumu' vadinamo požiūrio plėtotė – daug naujesnis reiškinys.

Net Jungtinėse Valstijose, kur ši sakmė visą laiką buvo skaidresnė ir paprastesnė – ten pasakojimo aiškumui mažiau žalos negu Europoje daro antiklerikalizmas – padėtis pradėjo keistis. Multikultūrinis požiūris, kurį vis labiau savimi pasitikinčios mažumos pavertė politiniu ginklu, trukdo amerikiečių liberalizmui suvokti save. Norint tuo įsitikinti, pakanka pasižiūrėti į painius Aukščiausiojo teismo nuosprendžius, tarkim, teigiamos diskriminacijos klausimais. Europoje, kur antiklerikalizmo likučiai

kartais susijungia su multikultūriškumu (tai savotiškos vedybos su išskaičiavimu) reikalai dar prastesni. Dėl to Europos moralinis identitetas tapo problemiškas.

Jei norime suprasti Europos savitumą, turime grįžti prie jos religinių pagrindų. Juk krikščionybės išpuoselėti doroviniai įsitikinimai vis dar palaiko pilietinę visuomenę Europoje, mūsų institucijas.

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, jog toks tvirtinimas keistas. Juk dabar labiausiai į akis krinta tai, kad europiečiai gyvena pasaulyje, kuriame prievarta nėra primetamas konkretus asmenybės modelis, konkreti koncepcija, kaip turėtume formuoti ir žvelgti į savo poreikius. Ne tik nėra institucijos, siekiančios prievarta paveikti asmens elgseną – už tai turime būti dėkingi – bet nėra ir tradicinio socialinio spaudimo, kylančio iš patriarchalinės šeimos ar dėl monolitinės visuomenės nuomonės. Negana to, gan keistas poreikių gausėjimas, kilęs iš visuomenės demokratizacijos, ir rinkos santykių plėtra susijungė su šiuolaikine technologija, kad bombarduotų mus žiniomis apie visa tai. Visą laiką matome, kaip skilinėja mūsų pačių asmenybės.

Vieša diskusija Europoje apie tai, kaip turėtumėme elgtis, kartais pradeda atrodyti nepajėgi paveikti žmonių elgsenos įvairovės ar net nėra susijusi su ja. Apie įvairovę dabar esame taip gerai informuoti ir tokie daug atviresni negu praeityje, jog tai atrodo esanti neįveikiama kliūtis bet kokiam mėginimui ginti kurį nors žmogaus asmenybės modelį, nes, be abejo, mes ne tik geriau pažįstame ir atviriau kalbame apie žmonių elgsenos įvairovę, bet daug geriau suvokiame ir jos šaltinius, tęsdami, kiek pajėgiame, empirikų tradiciją analizuoti socialines ir psichologines elgesio 'priežastis'. Apsiginklavus žiniomis apie elgsenos mechanizmus, kyla pagunda laikytis požiūrio, kad, išskyrus teisinius įsipareigojimus, reikalingus asmeniniam pasirinkimui ir rinkos sąlygoms apginti, bus tuščias bet koks mėginimas piršti

kurį nors žmogaus asmenybės modelį ir jį atitinkančias dorovines nuostatas. Paprasčiausiai norai yra per daug įvairūs. Vieno norų ar vertybių komplekso siekimas kalba apie tokį asmenybės modelį, kurio neįmanoma suderinti su kitu asmenybės modeliu, kurio reikalauja kitų norų ar vertybių siekimas.

Tokiame fone mąstymo būdas, susijęs su tuo, ką aš pavadinau ekonomizmu ir jo filosofiniu ramsčiu utilitarizmu, pradeda atrodyti kaip nusivylusio gyvenimu šiuolaikinio Vakarų pasaulio pagrindinių bruožų veidrodis. Ekonominio augimo skatinimas atrodo geriausia priemonė ne tik socialiniams konfliktams, paskirstymo konfliktams, sušvelninti, bet ir prisitaikyti prie žmonių įvairovės. Tikriausiai neatsitiktinai nuo aštuonioliktojo amžiaus vidurio utilitarizmas daugiau ar mažiau atvirai reikalavo socialiai formuoti poreikius ir abejojo savojo *aš* autonomija, o kartais net apskritai jos egzistavimu.

Žinoma, didieji filosofai pragmatikai Hobbesas ir Hume'as, o vėliau Johnas Stuartas Millis buvo ne tik antiklerikališkai, bet ir antireligiškai nusiteikę. Na o koks gi pats svarbiausias religijos tikslas? Valdyti žmogaus valią, nukreipti jo ketinimus, o per juos – veiksmus. Tad tikrai nebūtų ciniška daryti prielaidą, kad utilitaristų savojo *aš* tik kaip troškimų ar poreikių kamuolio suvokimas, valią apibūdinant tik kaip prieš veiksmą einantį troškimą, iš dalies atitinka norą panaikinti religijos poveikį valiai. O jei žmogaus valia apskritai neegzistuoja, bent jau ta prasme, kurią akcentuoja tradicinė krikščioniškoji mintis, tai kas belieka iš to viešpatavimo? Šitaip žvelgiant, pragmatinės filosofijos siūlomas neaiškus savojo *aš* apibūdinimas atrodo mažų mažiausiai parankus.

Pragmatizmo nesugebėjimas pasikliauti valia, kuria jis apskritai netiki, labai kontrastuoja su liberaliosios minties pagrindine srove, atstovaujama didžiojo vokiečių filosofo Immanuelio Kanto. Kanto nuomone, valia liberalizmui buvo pats svarbiausias

dalykas. Pagrindinis jo dorovės filosofijos principas – mėginimas nustatyti intencijų kriterijus, moralumo, verto to pavadinimo, kriterijus, manymas, kad intencijos gali būti universalios. 'Elkitės taip, kad jūsų elgesio taisyklės būtų priimtinos visoms racionalioms būtybėms'. Kyla pagunda šiame Kanto posakyje matyti pagrindinės krikščioniškosios etikos normos sekuliarizavimą – 'Mylėk Dievą visa širdimi, visa siela ir visu protu' kartu reikalauja 'Mylėti savo artimą kaip save patį'. Kaip ir krikščionybė, Kanto liberalizmas didžiausiu žmonių kaip save suvokiančių būtybių poreikiu laiko elgesio normų, priemonių valdyti save kaip laisvą ir atsakingą individą, poreikį.

Šiuolaikinio ekonomizmo nesėkmė yra ta, kad jis nekelia šio savęs valdymo klausimo ir neanalizuoja problemos, ko reikia, kad valios viešpatavimas taptų teisėtas. Juk pragmatikų principas, kad malonumą ar laimę reikėtų maksimaliai padidinti, nepripažįsta būtinybės valdyti valios viešpatavimą. Užtat jis siūlo suvestinį kriterijų, kaip priimti viešus sprendimus – kriterijų, kuris yra netobulas, nes nenumato teisingumo reikalavimų. Tačiau ta nesėkmė teisingumo atžvilgiu savo ruožtu atspindi utilitarizmo nesėkmę išskirti asmenis kaip atskirus ir autonomiškus veikėjus, kaip racionalius veikėjus, kuriems reikia taisyklių savo pačių valioms nukreipti. Utilitarizmas tik sumuoja malonumus, žiūrėdamas į visuomenę kaip į savotišką *kolektyvinį* aš. Jis nemato, negerbia asmenų skirtumų, jų autonomijos poreikio.

Čia pasireiškia du visiškai skirtingi požiūriai į žmonių lygybės idėją. Juk pragmatikai, kaip jau matėme, tvirtina, kad skaičiuojant naudą kiekvienas turėtų rūpintis tik vienu ir niekas daugiau kaip vienu. Bet kodėl gi taip? Kodėl kai kurie negalėtų rūpintis šešiais, o kiti minus vienu? Juk galiausiai tokie skirtingi požiūriai buvo daugumos žmonių visuomenių bruožas. Tačiau pragmatikai taip ir neduoda patenkinamo atsakymo į klausimą, kodėl kiekvienas turi rūpintis tik vienu ir ne daugiau kaip vienu.

Tam tikra prasme, kaip ką tik matėme, jie apskritai neturi asmens sąvokos. Laikyti žmones tik lygiais vienetais, patiriančiais malonumą ir skausmą, nepakanka. Juk tai supainioja žmones kaip atskirus fizinius kūnus su žmonėmis, laikomais protingomis būtybėmis, vienodai vertomis pagarbos. Tai supainioja faktą ir vertę.

Ankstyvieji pragmatikai didžiavosi, kad atmeta tai, ką laikė prigimtinės teisės ir jos religinių šaltinių 'absurdiškomis' metafizinėmis prielaidomis. Prigimtinių teisių priskyrimą individams Benthamas smerkė kaip 'išpuikusią nesąmonę'. Tačiau iš tikrųjų pragmatikų įsipareigojimai gerbti lygybę parazitavo ant tos pačios krikščioniškosios prigimtinės teisės tradicijos, kurią jie atmetė. Benthamo reikalavimas laikytis lygybės skaičiuojant naudą ir didinant laimę netiesiogiai rėmėsi principu, kad visiems fiziniams asmenims turėtų priklausyti lygios pagrindinės teisės. O juk šį principą Europoje sukūrė krikščioniškosios prigimtinės teisės tradicija.

Taip grįžtame prie lygybės klausimo. Dabar reikėtų įdėmiau pasižiūrėti į jo ryšį su krikščioniškuoju tikėjimu, nes to nepadarę nesuprasime šiuolaikinės demokratijos prigimties, jos šaltinių ir jos dilemų.

Pažvelgę į demokratijos teoriją ir praktiką senovės pasaulyje, matome, kad ji buvo glaudžiai susijusi su 'prigimtinės' nelygybės prielaida, tai yra su nepanaikinamais statuso sunkumais. Pilietybė buvo privilegija. *Polio* piliečiai ta privilegija naudojosi visi, tas tiesa. Tačiau kartu tie piliečiai sudarė privilegijuotą klasę. Jiems priklausė ir *polis*, ir visų gerovė. Piliečiai puikavosi prieš žemesnius už save – moteris, svetimšalius ir vergus. Žmonių kaipo tokių, kaip racionalių būtybių, vertų lygios laisvės ir pagarbos, sąvokos apskritai nebuvo.

Iš pradžių jos nebuvo ir judaizme. Žydų Dievo santykiai su jo tauta darė ją privilegijuota grupe, 'išrinktąja tauta'. Kad ir kaip

ištobulėjo žydų samprotavimai apie Dievo valios prigimtį – tai ypač pasakytina apie paskutiniųjų šimtmečių prieš Kristaus gimimą pranašus – vienareikšmiško universalumo jie nepasiekė. Nors ir turėdamas daug dorovinio tobulėjimo galimybių, judaizmas savo pažiūromis liko daugiausia gentinis, gimininis. Žmonių gimine kaipo tokia jis nuosekliai nesirūpino.

Tiktai krikščionybė įvykdė šią dorovinę revoliuciją. Taip krikščionybė padėjo šiuolaikinės demokratijos moralinį pagrindą, sukurdama moralinį statusą individams – kaip Dievo vaikams – kuris galų gale buvo perkeltas į socialinį statusą ar vaidmenį.

Pačią krikščionybę galima traktuoti kaip judaizmo ir graikų filosofijos mišinį. Helenistiniu periodu kai kurie graikų filosofai pradėjo mąstyti apie 'žmogiškąją' prigimtį, priklausančią nuo įvairių socialinių papročių. Tačiau tie apmąstymai tam tikra prasme siekė parodyti jų pačių protinį pranašumą, jų sugebėjimą pakilti virš vietinių ir provincialių dalykų. Šiuo atžvilgiu jie dar kartą patvirtino prigimtinės nelygybės prielaidą. Filosofų apmąstymai neturėjo jokios radikalios moralinės prasmės. Jie nesiekė mesti iššūkį ar pakirsti miestų-valstybių 'aristokratišką' gyvenseną ir tikėjimus, nors jiems iš tikrųjų galėjo turėti įtakos miestų-valstybių silpnėjimas ir Romos imperijos plėtra.

Krikščionybės atėjimą lydi sunkūs pažinimo sociologijos klausimai. Tačiau lengvai pastebime paralelę tarp valdymo iš vieno centro stiprėjimo Viduržemio jūros regione ir staigios slinkties monoteizmo link pirmaisiais mūsų eros šimtmečiais. Juk krikščionybė iš tikrųjų sujungė vėlyvosios helenistinės filosofijos sugebėjimą abstrahuoti – jos apmąstymus apie universalią ar žmogiškąją prigimtį – su nuolatiniu judaizmo rūpesčiu, kad būtų laikomasi aukštesnės, arba dieviškosios, valios. Žmonių lygybės prielaidą ('sielų lygybė') derinant su tikėjimu, kad reikia atskleisti dieviškąją valią, tapo įmanomas naujas ryšys su dievybe, kuris buvo veikiau radikaliai asmeninis nei gentinis,

gimininis. Taip atsirado individas, pirma kaip moralinis statusas, o vėliau, po daugelio šimtmečių, ir kaip socialinis statusas ar vaidmuo.

Pamatinės žmonių lygybės teigimas liovėsi buvęs tik įsigalėjusios socialinės tvarkos apnašų kratymasis mintyse; jis rodė būtinybę doroviškai suvokti asmens laisvę, kuri kyla iš lygios padėties prieš Dievą. Jėzaus nurodymas, kad 'Dievo karalystė yra jumyse' (taip skelbė ir taip aiškino ankstyvoji Bažnyčia), buvo skirtas šauktis moralinio atsako, sukurti asmens, individo valią. Šia prasme galima sakyti, kad krikščioniškoji Dievo idėja davė ontologinį pagrindą individui, pirma kaip moraliniam, o paskui ir kaip socialiniam statusui ar vaidmeniui. Tai atspindėjo krikščioniškojo tikėjimo branduolys – jo primygtinis tvirtinimas, kad asmeninių ketinimų kokybė svarbesnė už bet kokias nustatytas socialines taisykles. Taisyklių – hebrajų 'įstatymo' – laikymosi vertybė buvo pažeminta sąžinės valdomų veiksmų atžvilgiu. Taip krikščioniškoji Dievo sąvoka padėjo pagrindą neturinčiam precedento žmonių visuomenės tipui.

Tuo galėsime įsitikinti, jei pagalvosime apie vaizdinius, kuriais krikščioniškųjų Vakarų griuvėsiuose vis dar remiamės suvokdami socialinį pasaulį. Mes įsivaizduojame, kad kiekvienas individas turi prigimtinį ar įstatymų duotą tiesos suvokimą, savo egzistencijos pagrindą, priežastį. Kiekvienam iš mūsų lemta turėti savąją realybės dalį, tiesos sklypelį, prie kurio galime tiesiogiai prieiti. Laikoma, kad suvokti daiktų prigimtį galime veikiau sąžine ir asmenine nuomone nei būdami kurios nors grupės nariu. Tai svarbiausia, nes krikščioniškasis Dievas remiasi prielaida, kad galime suvokti daiktų prigimtį *kaip individai*. Ta prielaida savo ruožtu yra galutinis demokratinės visuomenės pateisinimas – visuomenės, kuri susitelkė tam, kad gerbtų lygų visų savo narių pamatinį moralinį statusą, garantuodama kiekvienam 'lygią laisvę'. Ta prielaida atskleidžia, kodėl būtent

'krikščioniškosios laisvės' sąvoka pradėjo remti radikaliai naują 'demokratinį' žmonių vienijimosi modelį.

Norėdami suvokti, kaip krikščionybė pakeitė pasaulį, galime suklysti dar labiau negu sugrįždami prie savitumo, kurį nustatė Karlas Marxas aiškindamasis klasių konflikto istoriją Europoje. Marxas skyrė 'klasę savyje' ir 'klasę sau'. Tuo jis norėjo pasakyti, kad klasė gali objektyviai egzistuoti – pavyzdžiui, identifikuojama jos užsiėmimo – nesuvokdama savęs kaip klasės. Akivaizdžiausias pavyzdys Europos istorijoje buvo viduramžių valstietija – klasė, kuri gyveno išsibarsčiusi, lokaliai, buvo neišprususi ir net neturėjo savo pavadinimo. Marxas įrodinėjo, kad tuo valstietija skyrėsi nuo miesto gyventojų ar buržuazijos. Juk pastaroji pamažu ėmė suvokti save ir savo interesus, kovodama su feodaliniais valdovais.

Jei šį savitumą panaudosime krikščionybės vaidmeniui apibūdinti, tai bus galima pasakyti, kad krikščionybė suvokė žmoniją kaip rūšį savyje ir stengėsi ją paversti rūšimi sau. Taigi esmine krikščionybės ypatybe buvo jos universalumas, visuotinumas. Ji ketino sukurti bendrą žmonių visuomenę, tai yra visuomenę, susidedančią veikiau iš individų nei genčių, klanų ar kastų. Krikščionybėje lemiamas išbandymas yra fundamentalus individo ir jo Dievo santykis – tai svarbiausia. Iš esmės tą išbandymą patiria visi vienodai. Taigi gilus krikščionybės individualizmas paprasčiausiai buvo tik jos universalizmo išvirkščia pusė. Krikščioniškoji Dievo sąvoka tapo priemone žmonių brolybei sukurti, padėti žmonių giminei suvokti save, skatinant kiekvieną jos narį suvokti save kaip turintį, bent potencialiai, ryšį su giliausiąja realybe – Dievu – ir tai ne tik reikalavo visų žmonių moralinės lygybės, bet ir pateisino ją.

Šią idėjų sistemą neabejotinai galima apibūdinti kaip pirminę Europos konstituciją. Kaip tik ši deramų žmonių santykių ir santykių su jų Dievu koncepcija paskatino šv. Augustiną skirti

Dievo miestą, įkūnijantį tas normas, nuo Žmogaus miesto, neįkūnijančio jų. Šitaip šv. Augustinas pripažino ir išaukštino ardomąją krikščioniškojo tikėjimo prigimtį – tą būdą, kuriuo jo universalizmas ir individualizmas atskyrė krikščionybę nuo visų vietinių interesų ir tribalizmo formų. Šv. Augustinas žmonijos kaip rūšies sau kūrimą apibūdino kaip Dievo duotą užduotį krikščionims – kreipimąsi į jų valias, kurios, pasiremdamos žydų tikėjimais, grynai spekuliatyvų, teorinį helenistinės filosofijos universalizmą transformavo į karingą Bažnyčią žemėje.

Šie krikščioniškieji įsitikinimai tapo sunkiu išbandymu, sukūrusiu Europą. Šis procesas aiškiau matyti Vakarų, o ne Rytų Europoje, nes Vakarų Romos imperijos žlugimas paliko popiežius neabejotinais, vieninteliais krikščioniškojo universalizmo ir individualizmo reiškėjais. Remdamiesi romėnų teisės paveldu, popiežiai pradėjo kurti teisės sistemą krikščionims, grindžiamą moralinės lygybės prielaida. Žinoma, ta sistema neatsirado staigai. Ir niekada nepasiekė visiško dominavimo. Priešingai, barbariškos socialinės sąlygos ir germanų įsibrovėliai iš Vakarų Europos sukūrė feodalinę sistemą, kuri rėmėsi nelygybės prielaida, viršenybės ir pagarbos, laikomų prigimtine teise, santykiais. Tačiau ilgai feodalizmas (kuris buvo puolamas keliais frontais) krikščioniškoje Europoje negalėjo išlikti, nes jos normos rėmėsi priešinga moralinės lygybės prielaida. Štai kodėl po to, kai išnyko senovės vergija, ją pakeitė kita forma – baudžiava, kuri pasirodė irgi esanti laikina.

Krikščioniškoji Bažnyčia negalėjo nepakirsti nuolatinių pavergimo formų visuomenėje. Jos moraliniai įsitikinimai veikė prieš tokias formas net tuomet, kai Bažnyčia buvo priversta taikstytis su tokiomis socialinėmis realijomis kaip vergija ar feodalizmas. Neatsitiktinai vergų išlaisvinimas buvo svarbus ankstyvosios Bažnyčios nuopelnas, kaip ir tai, kad vergija jos senoviniu pavidalu iki dešimtojo amžiaus faktiškai išnyko. Taip

pat neatsitiktinai Bažnyčia visiems išliko atvira socialinei karjerai, net tuo metu, kai feodalinėje visuomenėje viešpatavo kastų, hierarchiškumo ir pavaldumo dvasia. Krikščioniškoji Bažnyčia nepaliaujamai stengėsi įtvirtinti moralinės teisės viršenybę visų kitų teisių atžvilgiu, taigi ir tai, kad dvasinė karalystė, minties karalystė neturi ir iš tikrųjų *negali* būti pavaldi pasaulietinei karalystei. Valstybinės valdžios reikalavimai negali panaikinti asmeninės sferos, sąžinės reikalavimų, kai pastarieji tinkamai suprantami.

Štai tokios buvo tos pirminės tiesos, iš kurių išaugo Europa – pamažu, skausmingai, neritmingai, ne iki galo. Tai tiesos, kurios iš pat pradžių davė Europai tarsi kokią konstituciją, pasaulietinės valdžios teisėtumo ribų suvokimą – moralės teisių nustatytų ribų, nes ištisus šimtmečius Vakaruose popiežiaus valdžia buvo tos konstitucijos įtvirtinimo ir gynimo instrumentas. Tai universalizmo ir individualizmo instrumentas, instrumentas tų vertybių, kurios galų gale Europoje sukūrė (net iš dalies to ir nesiekiant) neturinčią precedento visuomenės atmainą – tai, ką pagrįstai galime vadinti demokratine visuomene, nes ji remiasi piliečių lygybės principu. Tačiau tokio krikščioniškosios Bažnyčios vaidmens supratimas nukentėjo todėl, kad Bažnyčią imta tapatinti su privilegijomis grindžiama stratifikuota, susisluoksniavusia visuomene, kurią likviduojant ji, pasižiūrėjus giliau, kaip tik ir suvaidino lemiamą vaidmenį.

Deja, po daug šimtmečių trukusios kovos formuojant europiečių įsitikinimus ir gyvenseną, Bažnyčia priprato prie moralinės hegemonijos, prie savo privilegijuoto vaidmens visuomenėje. Nors ir rūpestingai vengdama naudoti fizinę jėgą pati, ji išmoko pasitelkti pasaulietinius vykdytojus ir kartais savo doktrinas diegti jėga. Taip Bažnyčia pažeidė 'krikščioniškąją laisvę', daugelio jos giliausių mąstytojų – vienu metu net šv. Augustino – visą laiką suprastą kaip prievartos atmetimą tikėjimo

klausimais. Rezultatas galėjo būti tik vienas. Nuo šešioliktojo iki aštuonioliktojo amžiaus vis daugiau Europos intelektualų krikščionybės sukurtas moralines intuicijas nukreipė prieš pačią Bažnyčią. Taip atsirado svarbiausias Europos liberalizmo principas – 'lygios laisvės' principas – ir krikščioniškieji moraliniai įsitikinimai pradėjo savo naują, pasaulietinį gyvenimą. Tame naujajame gyvenime jie vis labiau tolo nuo krikščioniškosios teologijos, dažnai net griebdamiesi įnirtingo antiklerikalizmo.

Rėmimasis tikėjimu žmonių moraline lygybe – iki aštuonioliktojo amžiaus ta lygybė dažniau buvo vadinama 'prigimtine' lygybe – tapo svarbiausia judėjimo link naujo tipo visuomenės grindžiamos piliečių lygybe, dalimi. Tačiau tam judėjimui plėtojantis ir stiprėjant pasitikėjimui savimi, pastebėta, kad Bažnyčia su savo per ilgą laiką nusistovėjusiomis praktikomis ir mąstymo įpročiais tampa kliūtimi ar net priešu. Štai kodėl iki aštuonioliktojo amžiaus antiklerikalizmas Vakarų Europoje tapo dominuojančiu moraliniu ir intelektualiniu reiškiniu. Lygios laisvės vizija, kurią Bažnyčia ir išpuoselėjo, buvo nukreipta prieš pačią Bažnyčią.

Šiandien negalima leisti, kad šis priešiškumas gožtų faktą, jog tai, ką aš pavadinau pirmine Europos konstitucija – pagrindas, kurį padėjo krikščioniškosios egalitarinės normos su iš jų išplaukiančiu sąžinės ir asmeninės sferos vaidmeniu – iš pat pradžių skyrėsi nuo daugumos visuomenių religinio pagrindo. Skyrėsi dėl to, kad rėmėsi universalistiniu požiūriu. Kaip tik tuo Europa skyrėsi nuo senovės Izraelio, Graikijos miestų-valstybių, japonų šinto ir nuo visų iš esmės gentinių tikėjimų. Galiausiai europiečių normos buvo apibrėžtos veikiau vadovaujantis individų teisėmis ir pareigomis nei išskirtiniais grupių poreikiais.

Pirminė Europos konstitucija niekada nebuvo partikuliarinė. Tam užbėgo už akių Romos Bažnyčia, jos doktrinos ir magistra-

tūra. Tie prieštaravimai ir kovos, kurios buvo būdingos viduramžių Europai investitūros, religinės ir pasaulietinės valdžios santykio bei moralės normų klausimais, – šios savitos konstitucijos požymiai. Žinoma, pirminė Europos konstitucija nebuvo rašytinė. Kad ir kokie buvo kiti nesutarimai ir kovos, viduramžių Europos feodalinę aristokratiją, nacionalines monarchijas ir nepriklausomas bendruomenes vienijo nepasitikėjimas popiežiaus valdžia – kai kurių popiežių mėginimu sukurti aiškią ir sistemingą normų visumą, kuri padarytų popiežiaus valdžią galutiniu apeliaciniu teismu Europos *teisinėje valstybėje* ('Rechtsstaat'). Štai kaip iškiliausi ir ambicingiausi viduramžių popiežiai suvokė savo pašaukimą. Tai, kas dažnai vadinama Inocento III 'teokratinėmis' pretenzijomis, reikėtų laikyti mėginimu sukurti teisėtą paneuropinę teisėtvarką – tokią tvarką, kuri pripažintų ir gintų kai kurias moralines teises nuo bet kokios pasaulietinės valdžios.

Tačiau tai regisi keistai pažįstama, kažkur girdėta. Siekis apriboti vyriausybės valdžią teisėmis grindžiama teisingumo teorija yra ryškiausias Amerikos konstitucijos bruožas. Įtvirtintos teisės ir iš jų išsirutuliojusi teisminė priežiūra suteikia tam dokumentui universalistinį pobūdį, kuris paliko pėdsaką ir Amerikos pavadinime -'Dievo šalis'. Dorovinės intuicijos, suformavusios Amerikos konstitucijos pamatą – giliai individualistinės ir krikščioniškos savo kilme. Tačiau tuomet amerikiečių liberalizmas buvo mažiau iškreiptas to antiklerikalizmo, kurį Europoje iki aštuonioliktojo amžiaus sukėlė Bažnyčios valdžia ir privilegijos. Pasekmė ta, kad 'Naujoji Europa' galėjo padovanoti sau tokią konstituciją, kuri Senajai Europai dėl socialinių ir intelektualinių konfliktų buvo beveik neįmanoma.

Nepriklausomybės deklaracijos ir konstitucijos universalizmas suteikė amerikiečių valstybinei santvarkai evangelišką pobūdį. Tas universalizmas Europos civilizacijos charakterį užfiksuoja,

ko gero, ryškiau už bet kurį kitą politinį dokumentą, kada nors parengtą pačios Europos. Juk moralinė lygybė ir žmonių brolybė paprasčiausiai yra tik dvi tos pačios monetos pusės. O tą monetą nukalė krikščionybė.

Kodėl tai svarbu dabar? Todėl, kad atskleidėme, jog patys pagrindiniai mūsų mąstymo pamatai – religinių dalykų atskyrimas nuo pasaulietiškų, visuomeninės sferos atskyrimas nuo asmeninės bei pripažinimas: nors laikytis dogmų galima priversti, vis dėlto tikrai moralaus elgesio prielaida – laisvas pasirinkimas – yra kilę iš Europos krikščioniškosios kultūros. O tai, kad jie praaugo savo ištakas ir jų dažnai šaukiamasi krikščioniškosios Bažnyčios vaidmeniui apriboti, gali būti klaidinantis, gal net pavojingas dalykas.

Taip yra todėl, kad suklestėjo multikultūriškumas. Be jokios abejonės, dėl naujausios imigracijos į Europos šalis ir į Jungtines Valstijas visuomenė pasidarė daug įvairesnė. Tai savo ruožtu paskatino naujų liberaliosios minties formų plėtrą; tos formos daug rimčiau žiūri į etninių ir religinių kultūrų importą, į grupių identitetų vaidmenį. Naujose liberaliosios minties formose užslėptu ir atviru pavidalu slypi užuomina, kad tradicinis liberalizmas rūpinosi tik žmogaus kūno griaučiais, ignoruodamas minkštuosius audinius – kitaip sakant, jo abstraktus rūpinimasis asmens laisve ir žmogaus teisėmis neleido jam pajusti socialinio gyvenimo realiosios struktūros, žmonių patirties įvairovės. Dėl šios priežasties tradiciniai liberalai nepaiso lojalumų ir išankstinių nuostatų, neatskiriamų nuo priklausymo kuriai nors grupei ir savęs tapatinimo su ja; dėl to liberalizmas nesugeba paaiškinti, kaip tokios vertybės ir įsipareigojimai sudaro įvairias gyvenimo formas, kurių neįmanoma suderinti, sujungti.

Niekas neišreiškė šio požiūrio tiksliau ir žavingiau už Oksfordo profesorių Isaiah'ą Berliną. Berlinas priešinosi bet kokiam paviršutiniškam požiūriui į gyvenimą, teigiančiam, kad visus

gerus dalykus, visas pageidautinas vertybes galima sujungti visumon nieko neprarandant. Remdamasis aštuonioliktojo amžiaus pabaigos vokiečių romantikų filosofija, Berlinas tvirtino, kad žmogus pats kuria save – kad žmonės ir visuomenės kuria konkretų savo charakterį kurios nors vertybės siekdami labiau nei kitos, stengdamiesi įkūnyti tą vertybę kitų sąskaita. Jis tvirtino, kad vertybės yra nelygstamos. Pasaulyje – taip sakant, 'tenai' – nėra objektyvios ar racionalios struktūros, į kurią būtų galima kreiptis siekiant suderinti tokius radikalius vertinimo ir savęs apibrėžimo skirtumus. Mes renkamės, individualiai ar kolektyviai, ir tie pasirinkimai nulemia mūsų charakterius. Negana to, tas sugebėjimas keisti save yra charakteringiausias žmonių giminės bruožas.

Šis charakterio ir kultūros skirtingumų aukštinimas iš pirmo žvilgsnio yra patrauklus ir įtikinantis. Žinoma, jis taip pat yra ir aktualus. Ko gero, tai yra viena iš priežasčių, kodėl Isaiah'os Berlino liberalizmo versija, jo vertybių pliuralizmas pastaruoju metu susilaukė tokio didelio dėmesio. Juk ji padeda ugdyti atjautą Vakarų visuomenėse, kurios (ypač dėl didžiulės imigracijos po Antrojo pasaulinio karo) tapo daug įvairesnės ir geriau suvokia savo įvairovę.

Taigi įvairovės gerbimo tema Vakaruose įgavo naują rezonansą, kurį, be abejo, padidino mažėjantis bažnyčios lankymas ir tik formalus priklausymas krikščionybei. Menkiau nei iki šiol suvokdami bendrus religinius įsitikinimus ar doktrinas, žmonės Vakaruose laiko save, o gal ir iš tikrųjų yra palankesni įvairiems tikėjimams ir praktikoms. Tačiau šiuo klausimu turime būti atsargūs. Ar mes iš tikrųjų tokie 'laisvi' nuo krikščionybės kaip mums atrodo? Yra daug įrodymų, kad mes vis dar paklūstame jos dorovinei įtakai. Pažvelkime, pavyzdžiui, kad ir į tas galingas emocijas, kurias Europoje sukėlė akivaizdus rasinės diskriminacijos reginys, emocijas, kurios neseniai buvo nukreiptos

prieš Pietų Afriką už jos aparteido politiką. Atrodo, kad tikėjimas žmonių dorovine lygybe – ir, suprantama, individualizmu – pasiekė naujas aukštumas. Tikėjimas, kad individai turi būti laisvi, ginami įstatymų, kad galėtų gyventi 'savo' gyvenimą, paaiškina europiečių pastangas žmogaus teisių gerbimą padaryti politinio teisėtumo kriterijumi visame pasaulyje.

Deja, tas idealizmas, kuris kyla iš tikėjimo dorovine lygybe, gali baigtis sentimentais ir painiava. Tokią grėsmę dabar kelia multikultūriškumo plėtra, nes šiame iš pažiūros geranoriškame požiūryje esama pavojingos dviprasmybės. Iš tikrųjų jis gali maskuoti atsitraukimą nuo dorovinio universalizmo. Jis nėra pakankamai blaivus, praktiškas. Jis realiai nenustato tinkamų rėmų konfliktams tarp grupių ar individų spręsti. Tiesą sakant, jis negali remdamasis savo normavimo ištekliais garantuoti, kad mes ir toliau gyvensime individų visuomenėje, kurioje normos suteikia 'individui' pozityvų socialinį vaidmenį, pagrindinį statusą. Pavojus slypi požiūryje, kuris daro prielaidą, kad individai 'yra visada' – kad jie, taip sakant, yra veikiau natūralūs faktai nei socialiniai artefaktai. Ignoruodama tą būdą, kuriuo konkretūs moraliniai įsitikinimai ar normos yra būtina individualistinės visuomenės sąlyga, ši prielaida sukelia pavojingą dviprasmiškumą.

Tą dviprasmiškumą galima įžvelgti net Isaiah'os Berlino raštuose, nes, jei geriau įsižiūrėsime, Berlino vizijoje skirtumas tarp dviejų pliuralizmo formų tampa neaiškus. Viena iš jų yra socialinių grupių ar kultūrų, apibrėžiančių ir išreiškiančių jų pačių vertybes, vizija. O antroji yra individų, siekiančių skirtingų vertybių, laikantis įstatymų nustatytų rėmų, vizija; tie įstatymai ne tik saugo individų laisvę, bet nustato aiškias jos ribas; kitaip tariant, tai yra 'lygios laisvės' vizija.

Akivaizdu, kad tos vizijos nėra tapačios. Jos gali net konfliktuoti. Juk pliuralistinėje grupių ar kultūrų, augančių ir klestinčių

kaip kokie egzotiški augalai vešliame sode, vizijoje nėra nieko tokio, kas neišvengiamai užtikrintų ar apgintų individualų pasirinkimą. Taigi susiduriame su pavojumi, kurį kelia gera norintis, bet neaiškus pliuralistinis mąstymas, besiblaškantis tarp tų dviejų alternatyvinių vizijų, nepastebėdamas ar nekreipdamas dėmesio į jų skirtumus.

Svarbiausias skirtumas yra toks. *Individų* klestėjimo pliuralistinė vizija remiasi žmonių lygybės prielaida – tomis pirminėmis krikščioniškosiomis žmonių brolybės ir žmonių giminės vieningumo prielaidomis, kurios pamažu iškėlė liberalizmą kaip socialinę ir politinę doktriną. Taigi viena pliuralizmo forma suponuoja moralinį universalizmą ir lygios laisvės principą, leidžiantį apginti individus nuo savavališko kišimosi ir socialinės prievartos, dažnai kylančios iš etninio ir religinio solidarumo. Kita liberalizmo forma tokių garantijų neduoda.

Nereikia toli eiti norint pamatyti, kokios yra tų dviejų skirtingų pliuralizmo formų pasekmės. Jos pasireiškia kiekvienai iš jų būdingame žmonių vienijimosi modelyje. Krikščioniškųjų ir liberaliųjų dorovinės lygybės prielaidų puoselėjamas vienijimosi modelis yra savanoriškos bendrijos, atsirandančios iš vidinio atsidavimo kam nors akto, iš laisvo valios akto.

Tai reiškėsi tokiu mastu, kad krikščioniškosioms ir liberalinėms normoms visada buvo sunku įvertinti šeimos reikalavimus, dažnai traktuojant ją visų pirma kaip paruošimą laisvei, kuria naudosis jos nariai, kai suaugs. Tokio požiūrio ištakos, ko gero, gali nuvesti iki radikalaus Jėzaus skelbimo, kad būtina atmesti šeimos ryšius, jei to reikalauja tarnavimas Dievui, sąžinė. Ši savanoriško vienijimosi norma taip pat paaiškina, kodėl sutarties sąvoka ir palyginimas su ja vaidino tokį svarbų vaidmenį šiuolaikinėje liberaliojoje mintyje. Juk aišku, kad sutarties sąvokos įvedimas tolygus kreipimuisi į sąžinę ir pasirinkimą, o ne vien tik į paveldimus giminystės ar statuso ryšius. Štai taip

krikščioniškoji dorovinės lygybės prielaida, suvaidinusi lemiamą vaidmenį formuojantis šiuolaikiniam liberalizmui, buvo ir lieka radikaliu iššūkiu daugeliui tradicinių visuomenių.

Ir priešingai, antroji pliuralizmo forma vienijimosi pagrindu laiko visų pirma paveldėtas ar įgimtas savybes – kalbą, etninę priklausomybę, odos spalvą, seksualines orientacijas ar net paprasčiausią geografinę padėtį. Dažnai jau pats tokių vienijimosi šaltinių buvimo faktas laikomas stiprybės ir patvarumo įrodymu, palyginti su neva nepatikimu ir pažeidžiamu vienijimusi remiantis asmenine valia. Taigi antrosios pliuralizmo formos implikacija yra ta, kad asmeninį identitetą ir socialinę tvarką geriau užtikrina „objektyvios" vienijimosi formos negu „subjektyvios".

Tokia prielaida ne tik labai abejotina, bet ir pavojinga. Juk ji kelia grėsmę visam savireguliacijos projektui ir jo šiuolaikinei politinei tąsai – atstovaujamajai valdymo sistemai. Savireguliacijos idėja – priešingai nurodyto socialinio vaidmens vaidinimui, paprastam taisyklių, nustatytų paveldėto statuso ar 'prigimties' laikymuisi – yra save reguliuojančios ar save valdančios visuomenės projekto kūrybinis šaltinis. Be pirmosios idėjos antroji bus sunkiai suprantama kaip dorovinis imperatyvas ir geriausiu atveju taps tik priemone aukštesnei socialinei padėčiai ginti, kaip kad darė senovės miestų-valstybių piliečiai.

Yra gilus ir esminis ryšys tarp dorovinės lygybės prielaidos, tikėjimo, kad kiekvienas žmogus turi racionalios autonomijos galimybę, ir savivaldos bet kurioje visuomenėje perspektyvų. Nesant tokios prielaidos, neaišku, ar visuomenė sugebės valdyti save, ilgesnį laiką išlaikyti laisvas institucijas. Ta prielaida ne tik suteikė Europos visuomenėms beprecedentinį dinamizmą, bet ir atvedė prie atstovaujamosios valdymo formos – formos, kuri dabar taip plačiai imituojama visame pasaulyje. Ta prielaida sulaiko radikalų griaunamąjį potencialą susidūrus su

neeuropinėmis visuomenėmis, kuriose nelygybė išlieka 'natūralia' prielaida, pasmerkdama daug žmonių priklausomybei, nulemtai giminystės ryšių ar socialinės padėties.

Rėmimąsi sąžine ir pasirinkimu, priešingai negu nesavanoriškas vienijimosi ir pavaldumo formas, galima pagrįstai laikyti Europos civilizacijos dvasia; jos dorovės logika privertė vienu po kito suabejoti tradiciniais statuso ir vertinimo kriterijais, o kruopštus tyrimas – tuo, ar kilmė, turtai, lytis ir net seksualiniai polinkiai yra doroviniu atžvilgiu tinkamas pagrindas traktuoti žmones nevienodai.

Ši Europos dorovinio savitumo analizė kelia pagundą apytikriai nustatyti europiečių moralinio identiteto atsiradimo pradžią. Jos reikėtų ieškoti Karolio Didžiojo valdymo metais. Žinoma, kad 792 metais Karolis Didysis, norėdamas užsitikrinti savo pavaldinių ištikimybę ir atkurti stabilią imperiją 'krikščioniškajai liaudžiai', pareikalavo, kad visi vyrai duotų jam ištikimybės (vasalinės priklausomybės) priesaiką. Ši iniciatyva stebina tuo, kad priesaikos jis tikėjosi ne tik iš laisvųjų žmonių, bet ir iš kai kurių vergų! Tokio reikalavimo nebūtų galima įsivaizduoti senovės pasaulyje, kur vergai buvo laikomi 'gyvais įrankiais'. 802 metais Karolis Didysis pareikalavo dar vienos priesaikos, šį kartą reikalaudamas, kad prisiektų 'visi vyrai' sukakę dvylikos metų amžiaus, taip akivaizdžiai praplėsdamas savanoriškai prisiimtų įsipareigojimų diapazoną. (Tai aiškiai rodė ir jo ediktų kalba – joje buvo tokios frazės kaip 'kiekvienas krikščionis' ir 'absoliučiai visi, be išimčių'.) Karolio Didžiojo reikalaujama priesaika leido manyti, kad ir vergai turi sielas, dorovinį sugebėjimą, dėl kurio buvo verta gauti jų priesaikas ir užsitikrinti jų lojalumą. Taigi dorovės normos, siejamos su terminu 'krikščioniškoji liaudis', jau darė esminį perversmą žmonių galvose – perversmą, kuris pranašavo senovės vergijos pabaigą, net jei Karolingų imperijoje ir išliko daug jos pėdsakų.

Taigi dviejų pliuralizmo formų skirtumas yra nepaprastai svarbus. Jei norime pamatyti, kaip jis pasireiškia šiandien kokiu nors visuomenės interesų klausimu, pakanka tik panagrinėti, ar priimtina visuomenei arba valstybei remti islamiškas mokyklas. Gerbiant svetingumą ir įvairovę, atrodytų, kad yra daug argumentų už tokią valstybės paramą. Tačiau čia susiduriame su netikėta kliūtimi. Juk – ir, be abejo, tai pats svarbiausias argumentas – islamiškosios mokyklos moko radikalaus moterų pavaldumo, nes teigia, kad dukterys turi klausyti tėvų, kad ir kokio amžiaus jos būtų, o seserys yra pavaldžios broliams; tai ar iš tikrųjų mes norime, kad valstybė finansuotų tokias mokyklas? Juk toks finansavimas tarsi reikštų pritarimą pažiūroms, kurios daugumai mūsų atrodo pasibaisėtinos, pažiūroms, kurios yra visiškai priešingos mūsų teisingumo sampratai.

Akivaizdu, kad čia iškyla asmeninės laisvės problema – nuolatinio priklausymo formos atmetimas. Kaip tik krikščioniškosios ir liberaliosios nuostatos apie moralinę lygybę dvasia per daug šimtmečių sukūrė gilią tokių pavergimo formų kritiką.

Priežastis, kodėl taip svarbu skirti šias dvi pliuralizmo formas yra ta, kad liberalizmas, tinkamai suprastas, nustato griežtas įvairovės ribas. Tų ribų reikalauja teisingumas. Tad visiškai klaidingas yra mūsų laikais labai paplitęs liberalizmo siejimas su atsainumu moralės klausimais, indiferentiškumu. Įdomu, kad antroji pliuralizmo forma, labiau aukštinanti kultūrinę įvairovę negu ginanti asmeninį pasirinkimą, yra labiau pažeidžiama tokiais kaltinimais. Vadinasi, ji turi daugiau bendro su utilitarizmu negu su klasikiniu liberalizmu. Jau matėme, kad utilitarizmas iš tikrųjų nesiūlo jokio principo poreikiams ar prioritetams kritikuoti, o antroji pliuralizmo forma skirtingų visuomenės tipų atžvilgiu yra tik abejotinai individualistinė. Kai kurie iš jos šalininkų, kaip jau sakyta, savaime suprantamu dalyku laiko, kad individui priklauso organizuojantis socialinis vaidmuo. Jie

gali pasisakyti už asmens laisvę. Tačiau jų idėjų sistema negarantuoja tokio vaidmens ar tokios laisvės.

Grupių laisvė nėra tapati individų laisvei. Kurios nors grupės įsitikinimų ir gyvensenos gerbimas, jei jis suprantamas kaip nesikišimas į jos papročius, iš tikrųjų gali būti apibūdinamas kaip tos grupės 'laisvės' gerbimas. Tačiau ta laisvė gali kelti grėsmę asmens laisvei ar ją slopinti. Ji gali net atmesti normas ir praktikas, kurios reikalingos individui kaip socialinio vaidmens subjektui. Suprantama, antroji pliuralizmo forma nekreipia dėmesio į tas normas ar nepaaiškina, kas jos yra. Ji vengia sunkių klausimų, kuriuos kelia dorovinės lygybės prielaida, tikėjimas, kad visų žmonių statusas iš esmės yra lygus ir jie visi vienodai gali pretenduoti į iš to išplaukiantį teisingumą. Štai taip antroji pliuralizmo forma išvengia universalizmo supriešinimo su partikuliarizmu.

Tačiau išvengti to neįmanoma. Galima arba tikėti pagrindinėmis žmogaus teisėmis, tam tikra prigimtinės teisės atmaina, arba netikėti. Vidurio nėra.

Tačiau kaip tik tokį vidurį, tarpinę padėtį, mėgino užimti Isaiah'a Berlinas. Ir čia galime rasti krikščioniškųjų individualizmo nuostatų šaltinį, su šiuolaikiniu liberalizmu siejamų teisingumo intuicijų netiesioginį įrodymą. Berlino žydiškasis paveldas gali gerai paaiškinti, kodėl jis išliko ambivalentiškas individualizmo atžvilgiu. Juk judaizmo, jo tradiciniu pavidalu, požiūris buvo veikiau partikuliaristinis nei universalistinis. Suprantama, gentiniai reikalavimai susilaukia didesnio intelektualaus žydo rezonanso – žmogaus, jautresnio savo tradicijų kitoniškumui. Tačiau Europos žydai gyvena krikščioniškajame arba, tikriau sakant, postkrikščioniškajame pasaulyje. Universalistinės krikščioniškųjų dogmų apie Dievą ir žmogų normos įsiskverbė į šiuolaikinę žydų mintį tokiu mastu, kurį suvokia galbūt tik nedaugelis žydų intelektualų. Liberalųjį, arba reformistinį, judaizmą iš

tikrųjų galima laikyti žydiškųjų ir krikščioniškųjų normų mišiniu. Tačiau net ši reformistinė moderniojo judaizmo atmaina atvirai nesupriešina universalizmo su partikuliarizmu. Ji nenagrinėja, kodėl kai kurie pagrindiniai įsitikinimai yra būtina sąlyga individui vaidinti socialinį vaidmenį – kaip krikščioniškoji ontologija palaiko dorovinės lygybės prielaidas ir todėl slypi kiekvienos piliečių lygybe grindžiamos visuomenės, kurią aš pavadinau demokratine visuomene, užnugaryje.

Užuot tai pripažinęs, šiuolaikinis modernusis judaizmas linkęs dorovinės lygybės prielaidą laikyti bendru kultūriniu pagrindu, nes tuomet nebereikia rūpestingai tyrinėti šaltinių to įsitikinimo, kuris taip nesiderina su partikuliaristiniu judaizmo paveldu. Man regis, kad tai leidžia įdomiu aspektu pažvelgti į keblią žydų intelektualų padėtį postkrikščioniškajame pasaulyje, ypač į tą liberalizmo atmainą, kurią perša toks mąstytojas kaip Berlinas. Juk yra stebinantis šiuolaikinio judaizmo dviprasmiškos padėties liberaliojo universalizmo atžvilgiu ir Berlino minties dviprasmiškumo sutapimas. Dėl Berlino vartojamos leksikos beveik neįmanoma atskirti individų įvairovės ir religinės saviraiškos reikalavimų nuo religinių, etninių ar nacionalinių grupių įvairovės bei saviraiškos reikalavimų. Tačiau, be abejo, jie nesutampa ir tarp jų labai lengvai gali kilti konfliktas.

Juk galų gale yra du visiškai skirtingi būdai etninėms ar religinėms grupėms gyventi kartu. Vieno iš jų pavyzdžiu galima laikyti Šiaurės Afrikos miestus viduramžiais. Tuose miestuose musulmonai, krikščionys ir žydai gyveno vieni šalia kitų, dažnai demonstruodami didelę *de facto* toleranciją vieni kitų tikėjimams ir praktikoms. Vis dėlto tos grupės dažniausiai laikėsi atskirai. Tai dar ne viskas. Sąlygos, kuriomis jie gyveno kartu, galiausiai buvo nustatytos veikiau pačios galingiausios grupės, o ne įstatymų.

Geriausiu atveju silpnesnės grupės galėjo pasikliauti įsigalėjusia tvarka, užkariautojų 'geromis manieromis'. Tačiau viską pasvėrus galima sakyti, kad jų saugumas ir galimybė praktikuoti savo tikėjimus visiškai priklausė nuo stipresniųjų malonės. Nebuvo visų priimtų viešų tikėjimo principų, į kuriuos būtų galima apeliuoti ginant savo autonomiją, nebuvo asmens teisių juridinių rėmų, nebuvo tikrojo liberalizmo.

Tapdamas liberalu, Isaiah'a Berlinas, kaip ir daugelis šiuolaikinių žydų intelektualų, perėmė krikščionybės daugiau negu jam atrodo. Lygios laisvės įsipareigojimas yra itin klastingas. Tuo galime įsitikinti pažvelgę į kitą istorinį pavyzdį. Stiprus katalikų nacionalistinis judėjimas prieš Pirmąjį pasaulinį karą, iškėlęs tokius talentingus rašytojus kaip Maurice'ą Barrèsą, dažnai reiškė abejones dėl žydų, socialistų ir laisvamanių lojalumo bei patriotizmo. Ar tos grupės, esant reikalui, susitelks ginti Prancūzijos? O gal jų atstovai geriausiu atveju tik *déraciné* ('atitrūkę nuo šalies'), o blogiausiu – užsienio agentai? Matydamas, kaip žydai ir kiti susitelkė aplink Respubliką po 1914 metų, aukodamiesi ne mažiau už prancūzų katalikus, Barrèsas pakeitė savo nuomonę. Karas tų grupių nepavertė katalikais, juo labiau nuožmiais nacionalistais. Tačiau lygi laisvė, garantuota Respublikos institucijų, atrodo, sudarė sąlygas nacionalinei koalicijai, sugebančiai ginti Prancūziją ir galbūt įnešančiai indėlį į prancūzų kultūrą. Dėl to Barrèso nacionalizmas pasidarė labiau praskiestas, ne toks nesutaikomas, nekompromisinis. Tad kas gi atsitiko? Vaizdas grupių, kurių lojalumu Prancūzijai jis anksčiau abejojo, nusprendusių, jog Respublikos institucijų užtikrinama teisinė sistema tokia svarbi jų pačių identitetui ir interesams, kad jie negalėjo nekovoti už Prancūziją, yra labai pamokantis. Jis parodė, kad radikali nacionalizmo forma, kuriai atstovavo *Action française*, to nacionalizmo, kuris keltų pavojų grupių pilietinėms laisvėms atkurdamas monarchiją ir vėl išvesdamas į

sceną Bažnyčią bei Valstybę, dabar buvo pasmerkta žlugti. Liberalusis nacionalizmas Prancūzijai teikė daugiau vilčių už reakcinį nacionalizmą.

Šis istorinis pavyzdys ypač įdomus šiandien, svarstant apie musulmonų ateitį Europoje ir Europos santykius su musulmonų pasauliu. Ar tarp musulmonų Europoje vyksta kas nors panašaus į 'užmaskuotą' liberalizmo infiltraciją? O gal jie ruošiasi savo identitetą ir interesus apibrėžti fundamentalistiniu būdu, kuris nesuderinamas su liberalizmu?

Europos ateitis glaudžiai susijusi su islamo ateitimi. Taip yra ne tik todėl, kad Europos valstybėse atsirado didelės islamiškos bendruomenės – Prancūzijoje jai priklauso per keturis milijonus žmonių – bet ir dėl to, kad Šiaurės Afrikoje ir Viduriniuosiuose Rytuose kada nors gali įsiviešpatauti islamiškasis fundamentalizmas. Šiandien verkiant reikia suprasti fundamentalizmo prigimtį. Juk suvienytos Europos užsienio politika lengvai gali tapti šio radikalaus religinio judėjimo įkaitu. Jis Europai gali būti nepaprastai svarbus ne tik dėl tų valstybių (kai kurios iš jų turi daug naftos) artumo, bet ir dėl to, kad vykstant fundamentalistinei revoliucijai tose šalyse Europą gali užplūsti dešimtys milijonų pabėgėlių – suvakarėjusių arabų.

Jei krikščionybės santykius su liberalizmu aprašiau teisingai, tai islamas iškelia įdomią problemą. Islamas, kaip ir krikščionybė, remiasi universalistine kalba. Šiuo aspektu islamas labiau panašus į krikščionybę negu į judaizmą. Tai 'knygos' religijos, veikiau apeliuojančios į visus žmones nei į kurios nors konkrečios visuomenės narius. Tiesą sakant, islamas galėjo išmokti taip išreikšti savo intencijas dėl ankstyvų kontaktų su krikščionybe.

Tačiau ir skirtumai tarp krikščionybės bei islamo labai ryškūs. Islamas veikiau akcentuoja savo išpažinėjų 'lygų pavaldumą' Alacho valiai nei 'lygią laisvę' Dievo valdžioje (šį krikščionių

įsipareigojimą sustiprino ankstyvosios Bažnyčios būtinybė atsiriboti nuo judaizmo). Taigi islamas iš dorovinės lygybės prielaidos daro ne tokias pat išvadas. Jis labiau pabrėžia griežtą tam tikrų taisyklių, religijos įstatymų laikymąsi. Skiriamasis islamo požymis yra veikiau taisyklių laikymasis nei sąžinės laisvė. Ir todėl kyla pagunda manyti, kad islamas turi daugiau bendra su judaizmu negu su krikščionybe (tai atskleidžia ir naujausi islamo kilmės tyrinėjimai, o tokią mintį sustiprina tai, kad islamui reikia kažkuo skirtis nuo krikščionybės). Islamiškoji religinės teisės ir mulų vaidmens koncepcija aiškiai neišdėsto ir negina sąžinės laisvės. Taip gali būti, bent jau iš dalies, todėl, kad islamas neabsorbavo graikų filosofijos ir romėnų teisės kaip krikščionybė. Islamiškasis universalizmas stokoja abstraktumo – to abstraktumo, kurį krikščionybė paveldėjo iš graikų filosofinių samprotavimų apie žmogaus 'prigimtį' – 'dogmų laikymosi' alternatyvos. Be to, islamas niekada neperėmė iš romėnų teisės rūpinimosi *dominium* ('teisėmis') taip, kaip tai padarė krikščioniškoji Kanonų teisė. Taigi idėja, kad dorovinė lygybė reikalauja autonomijos, sąžinės laisvės gerbimo, netapo pagrindiniu islamo bruožu. Dėl to jis negalėjo sukurti to, kas tapo centriniu dalyku krikščioniškosios Europos tikėjimuose ir praktikoje – skirtumo tarp visuomeninės ir asmeninės sričių, tarp pasaulietinių ir šventų dalykų. Jis nesukūrė nieko panašaus į Vakarų liberaliosios minties pagrindus. Šiaip ar taip, abi šios religijos išsaugojo svarbius savo ištakų požymius. Juk krikščionybė kelis pirmuosius šimtmečius plito visų pirma įtikinėjimo keliu, o islamas išsiliejo iš Arabijos pusiasalio ir buvo platinamas kardu.

Mano nuomone, tai ir yra raktas islamiškajam fundamentalizmui suprasti. Islamiškasis fundamentalizmas yra reakcija prieš Vakarų liberalizmą – reakcija, kylanti iš to, kad už liberalizmo nugaros islamas įžvelgia aktyviai veikiančią krikščionybę. Tam tikra prasme musulmonų padėtis yra patogesnė stebėti

ryšį tarp krikščioniškųjų moralinių įsitikinimų ir modernizmo su visa jo formų įvairove. Juk musulmonai geriau negu daugelis europiečių gali matyti ryšį tarp krikščioniškojo individualios sąžinės akcentavimo ir šiuolaikinių įsipareigojimų užtikrinti ekonominę, politinę ir socialinę laisvę. Norint suprasti musulmonų reakciją, pakanka panagrinėti nesenai vykusią polemiką, kurią sukėlė Salmano Rushdie *Šėtono eilių* knyga, daugelio musulmonų nuomone, įžeidžianti jų religiją ir uždraustina.

Polemikos, kurią sukėlė islamo atsakas į *Šėtono eiles*, skaudžiausias aspektas yra ta dorovinė sumaištis, kurią ji atskleidė Vakaruose, ypač Europoje. Veikiant multikultūriškumui, krikščioniškosios ir postkrikščioniškosios šalys nerimą keliančiu mastu nebesuvokia savo moralinio identiteto. O ta sumaištis savo ruožtu turi dvi svarbias pasekmes. Pirmoji yra ta, kad Vakarai nebe taip efektyviai gina savo vertybes kaip turėtų. O antroji, kad sumaištis neleidžia Vakarams suvokti, kas dedasi pasaulyje pačiame svarbiausiame lygyje – tikėjimo lygyje.

Mes atpratome tikėjimą laikyti socialinių ir politinių pasikeitimų šaltiniu. Užtat marksizmo įtaka, kartu su rinkos mechanizmu, sukurtu liberalizmo remiamos 'pilietinės visuomenės', kreipia mūsų dėmesį į ekonominio pobūdžio dalykus. Labai paplito garsiai neskelbiama nuomonė, kad pasaulio ekonomikos raida, ypač rinkos santykių plėtra, yra visos kitos raidos pagrindas. Manoma, kad ekonominiai pasikeitimai yra pagrindinė socialinių, politinių ir intelektualinių permainų priežastis.

Tačiau su Vakarų nesugebėjimu suprasti ir savęs, ir kitų glaudžiai yra susijusi ta savęs apibūdinimo forma, kurios jie dažnai griebiasi. Vakarų požiūrio reiškėjai – gan dažnai ir patys dvasiškiai – šiuolaikines Vakarų visuomenes apibūdina kaip 'pasaulietiškas ir materialistiškas'. Tuo norima pasakyti ne tik tai, kad dauguma gyventojų Vakaruose reguliariai nebevaikšto į

bažnyčią, bet ir tai, kad Vakarų visuomenės jau nebesiremia bendru tikėjimu. Todėl peršasi išvada, kad jas dabar sieja tik bendri interesai, kylantys iš vartotojiškų poreikių, ir radikali savitarpio priklausomybė, nulemta toli pažengusio darbo pasidalijimo. Manoma, kad turto siekimas Vakaruose pakeitė tikėjimą – visuomenę sutelkiančią jėgą.

Tačiau šis itin paplitęs požiūris, kad ir kaip jis būtų reiškiamas – su liūdesiu bažnytininkų ir prarasto 'bendrumo' gynėjų ar su pasitenkinimu tų, kurie dar ne visai prarado tikėjimą mokslu ir pažanga – yra ne tik neteisingas, bet ir pavojingai neteisingas. Žinoma, Vakarų tradicijos identifikavimo problemą ir bendrų įsitikinimų branduolio ieškojimą apsunkina Vakarų individualizmas. Vakarų politinė ir socialinė leksika akivaizdžiai sudaro galimybes nuvertinti tikėjimą kaip socialinės tvarkos šaltinį, atskirdama valstybę nuo pilietinės visuomenės, visuomeninę sferą nuo privačios, ritualinį elgesį nuo tikrai dorovinių veiksmų.

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad tos Vakarų sąvokos rodo išskirtinį tikėjimų ar vertybių pliuralizmą kaip charakteringą 'vakarietiškumo' bruožą. Taip traktuojant pliuralizmas, tolerancija ir net skepticizmas atrodo esą šiuolaikinių Vakarų intelektualiniai požymiai. Jei tuos požymius apskritai galima laikyti tikėjimais, tai juos reikėtų vadinti negatyviais tikėjimais, kitų kultūrų pozityvių tikėjimų priešingybe.

Tačiau galima pasakyti, kad tokiai analizei kažko trūksta. Jai trūksta fakto, kad Vakaruose esantys skirtumai tarp valstybės ir pilietinės visuomenės, tarp visuomeninės ir privačios sferos, tarp paprasčiausio dogmų laikymosi ir moralaus elgesio yra kilę iš krikščioniškųjų šaknų. Kitaip sakant, jie remiasi tokia prielaidų ir vertinimų sistema, kurią plačiąja prasme galima vadinti individualistine ir kuri svarbiausiais atžvilgiais atitinka krikščioniškosios teologijos sistemą. Prielaida, kad visuomenė susideda

iš individų, kurių kiekvienas turi savo ontologinį pagrindą, yra krikščioniškosios prielaidos apie sielų lygybę prieš Dievą vertimas į pasaulietinę kalbą. Ši krikščionybės postuluojama fundamentali statuso lygybė tapo, ypač veikiant prigimtinės teisės tradicijai, priemone, kuria Vakarų mąstytojai nuo viduramžių iki Naujųjų amžių vis sistemingiau brėžė skirtumą tarp asmens kaip moralinio subjekto ir socialinių vaidmenų, kuriuos asmeniui pasitaiko vaidinti. Taigi pirminis vaidmuo, būdingas visiems, buvo atskirtas nuo antrinių vaidmenų, tokių kaip tėvo, tarnautojo ar moters vaidmuo.

Šiuo atžvilgiu individo formavimasis buvo krikščionybės pasiekimas. Per daug šimtmečių 'individas' iš moralinio kriterijaus pamažu buvo padarytas pirminiu, arba vienijančiu, socialiniu vaidmeniu – tuo vaidmeniu, kuris iš tikrųjų vienija bet kurią visuomenę, grindžiama piliečių lygybe, vaidmeniu, kuris galiausiai sunaikino Vakarų feodalizmo kastų skirtumus ir dabar grasina panaikinti įsisenėjusį nelygybės statusą bet kurioje šalyje.

Taip krikščioniškoji ontologija davė pagrindą tam, ką mes Vakaruose įpratę vadinti liberaliomis vertybėmis – įsipareigojimais laikytis lygybės bei asmens laisvės postulatų. Šie įsipareigojimai yra pirminiai ir pagrindiniai, o vakarietiškoji tolerancija, pliuralizmas ir net skepticizmas yra išvestiniai ir antraeiliai dalykai. Šiuo atžvilgiu Vakarų kultūra nesiskiria nuo bet kurios kitos. Ji remiasi bendrais įsitikinimais, o kai nesugeba jų pripažinti ar ginti, ardomas jos identitetas.

Būtent pirmenybės teikimas lygybei sukuria erdvę, ar vaidmenį, individualiai sąžinei. Juk lygybės prielaida stengiasi paneigti ne tik pastovią statuso nelygybę, bet ir įsakmios nuomonės primetimą bet kuriam visuomenės asmeniui ar asmenų grupei. Tad laisvė tampa prigimtine teise, nes manoma, kad niekas *ab initio* neturi teisės vadovauti ar primesti nuomonės, remdamasis savo vidiniu identitetu. Tą ir *reiškia* individų visuomenę.

Štai čia ir randame ryšį su tuo, kas charakteringiausia krikščioniškajai dievybės koncepcijai. Nes vargu ar perdėsime sakydami, kad, palyginti su kitomis didžiosiomis tradicinėmis religijomis, krikščionybė Dievą padaro vidiniu. Ji postuluoja tokį ryšį su Dievu, kuris yra iki bet kokio viešo tikėjimo išpažinimo ir tampa to išpažinimo pagrindu. Šiuo atžvilgiu krikščionybė nėra socialinė grupė, identifikuojanti ir garbinanti save tuo būdu, kurį Durkheimas priskiria visoms religijoms. Nes socialinė grupė, kuri atsiranda iš krikščioniškųjų prielaidų, susideda iš individų, iš laisvų ir lygių subjektų. Taip krikščionybė duoda moralinį pateisinimą individo, galinčio, kaip manoma, prieiti prie giliausios tiesos nepriklausomai ir individualiai. Šis pateisinimas savo ruožtu skatina teisėtų žmonių susivienijimų, kurie remiasi visų sutarimu, idėją.

Akivaizdu, kad Dievo pavertimas vidiniu yra vėlesnių reikalavimų sąžinei ir ginamos teisių pasirinkimo sferos šaltinis. Dėl to moralinės lygybės prielaida, sąžinės priedermės ir reikalavimas, kad žmogaus teisių gerbimas taptų teisėtų susivienijimų kriterijumi, yra neatskiriamai susiję. Jie kuria *Gestalt* ('vaizdinį'), būdingą Vakarų civilizacijai ir padariusį daugiau už bet ką, kad Vakarų visuomenės taptų novatoriškos ir pažangios.

Tai ir yra racionalus grūdas tos tiesos, kurią įtvirtino protestantiškoji krikščionybės versija – racionalus grūdas, darantis tikėtinu dalyką, kad protestantizmas, nepaisant visų jo nukrypimų, yra labiau suvokianti save krikščionybės forma negu katalikybė. Šis racionalumas triumfavo Antrajame Vatikano susirinkime ir taip galų gale privertė tokią seną Bažnyčios instituciją stoti žmogaus teisių pusėn ir netiesiogiai pripažinti iš esmės individualistinį krikščioniškosios minties pobūdį. Katalikų tradicionalistai, tvirtinantys, kad dėl to Roma užsikrėtė protestantizmu, nėra visiškai neteisūs. Tačiau tokie tradicionalistai

negeba pripažinti, kad Antrasis Vatikano susirinkimas pagrindinį krikščioniškąjį *Gestalt* ('vaizdinį') apvalė nuo jam svetimų prielaidų ir požiūrių.

Yra stebinantis panašumas tarp tradicionalistinių katalikų argumentų ir kritikos, kuri neseniai buvo 'bendruomenės' vardu nukreipta prieš liberalizmą. Tokie kritikai kaip Alistairas MacIntyre'as ir Charles'as Tayloras įrodinėjo, kad liberalios idėjos – prie jų jie priskiria visų pirma lygybės ir tarpusavio supratimo idėją, dėl kurios asmens teisės laikomos pirmesnės už bet kokias gero gyvenimo koncepcijas – griauna tą bendrumą, kuris būtinas 'tikrai' bendruomenei. Šie liberalizmo kritikai plėtoja argumentus, kurie yra ne tik metodologiniai, bet kalba ir apie esmę, nors jie patys dažnai nesugeba atskirti tų dviejų savo argumentų lygių. Jie įrodinėja, kad žmogiškasis faktorius, o iš tikrųjų ir pati žmonių veiklos idėja, suponuoja kalbą ir taisykles, kitaip sakant, socialinį kontekstą. Todėl galima sakyti, kad individualūs sprendimai ir veiksmai radikaliai priklauso nuo socialinio konteksto (arba bendruomenės) ir negali vykti vakuume. Tai iš tikrųjų tiesa. Tačiau tai nėra lemiamas argumentas prieš liberalizmą. Juk jei į liberalizmą žiūrėsime istoriškai (kaip į kuriantį diskurso tradiciją ir būdą), tai jį bus galima laikyti mūsų pačių liberalaus tipo visuomenės lopšiu.

Deja, neistorinis, akivaizdžiai ignoruojantis tradicijas argumentavimo būdas, charakteringas didelei liberaliosios minties daliai nuo septynioliktojo amžiaus, dar labiau padidino tą painiavą. Tačiau į visa tai žiūrint istoriškai, bendruomenės liberaliosios koncepcijos šaltiniai ir jos plėtotė yra sudėtingi ir patrauklūs. Ir šioje istorijoje krikščionybė suvaidino lemiamą vaidmenį. Iš tikrųjų yra rimto pagrindo tvirtinti, kad asmens teisės kitų ar visuomenės kaip visumos atžvilgiu – tai kartais vadinama 'subjektyviąja teise' – sąvoka pirma kartą buvo suformuluota viduramžių Kanonų teisėje.

Naujausi liberalizmo kritikai, atrodo, labiausiai prieštarauja liberaliai koncepcijai, kad visuomenė yra veikiau individų bendrija, o ne visada integruotas socialinių vaidmenų ansamblis. Tačiau šiuo lygiu jie susiduria su viena dilema. Juk tas visuomenės ar socialinio solidarumo tipas, į kurį jie apeliuoja, gali reikalauti tokios vaidmenų raiškos, kuri bus nesuderinama su dorovinės lygybės prielaida, bendra ir krikščionybei, ir liberalizmui. Tačiau kaip tik krikščionybės vardu MacIntire'as ir Tayloras rengia puolimą prieš liberalųjį individualizmą. Todėl kyla rimtų įtarimų, kad jie galų gale turėtų pasikliauti liberaliomis lygybės, santarvės ir laisvės prielaidomis, rinkdamiesi, ko jiems reikia iš pasaulio istorijos scenoje demonstruojamų įvairių bendruomenių ir etikų.

Taigi esama gilaus krikščionybės ir liberalizmo ryšio. Istoriniu atžvilgiu pirmoji davė norminį pagrindą antrajam. Labai blogai ir net pavojinga, kad Vakarai taip menkai suvokia tą ryšį. Juk tai atplėšia Vakarų kultūrą nuo jos šaknų ir kartais susilpnina sugebėjimą ir norą ginti savo vertybes.

Tai dar ne viskas. Nežinojimas ar tik miglotas supratimas apie krikščionybės ir liberalizmo ryšį gali Vakarus neigiamai nuteikti kitų tikėjimų ir kultūrų atžvilgiu. Tai sudaro galimybę apkaltinti Vakarus veidmainiavimu.

Juk vargu ar galima abejoti, kad žmogaus teisių retorika prilygsta sumažintai liberalizmo versijai: juk liberalizmą galima laikyti apvalyta, sekuliarizuota krikščionybės forma. Jei taip, tada tokį nuostabų žmogaus teisių kalbos plitimą pastaraisiais dešimtmečiais visame pasaulyje, kad toji kalba tapo vos ne universalia kultūra, liberalizmą reikėtų pripažinti tuo, kuo jis ir yra – radikalia ir sunkiausiai atremiama Vakarų įtakos forma, kažkuo, kas kitų tikėjimų gynėjams gali atrodyti kaip paskutinioji Vakarų imperializmo forma.

Kai Vakarų gyventojai mato, kaip žmogaus teisių akcentavimas plinta po visą pasaulį, bet šį plitimą aiškina tik kaip 'sveiko proto' dalyką, 'akivaizdžias' žmogiškąsias vertybes ar 'neutralius' rėmus tarptautiniams ginčams nagrinėti, tuomet save jie apgaudinėja labiau negu kitų religijų ar kultūrų adeptus. Taigi nesuprasdami, kokiu mastu Vakarų visuomenės ir toliau remiasi bendrais įsitikinimais, Vakarai nesugeba suprasti ir kokiu laipsniu tie įsitikinimai dabar ardo likusią pasaulio dalį. Rushdie istorija turėtų paskatinti Vakarus geriau įsisąmoninti, kokios dar vis krikščioniškos jų dorovinės intuicijos.

Tik tada, kai suprantamas ryšys tarp dorovinės lygybės ir lygios laisvės reikalavimo, atsiranda saugus savivaldos pagrindas bet kurioje visuomenėje. Tik tada atstovaujamosios ar laisvos institucijos gali giliai įleisti šaknis, kad galėtų išgyventi. Šiuo atžvilgiu stebina tai, kad Šiaurės Europos protestantiškosios šalys apskritai paėmus turi patvaresnes savivaldos tradicijas negu katalikiškos Pietų šalys. Vatikano II susirinkimas ypač svarbus tuo, kad sutaikė Romos Bažnyčią su liberalizmu, prie kurio atsiradimo ji tiek daug prisidėjo. Tai, kad Vatikanas palaiko žmogaus teisių gynimą, pašalino rimtą dorovinę kliūtį atstovaujamajai valdžiai stiprinti tose Europos šalyse, kuriose dominuoja katalikai.

Jei ryšys tarp dorovinės lygybės ir lygios laisvės reikalavimo nėra suprantamas ar priimamas, tai moralinis demokratinės visuomenės ir atstovaujamosios valdžios pagrindas susilpnėja. Štai kodėl islamiškųjų visuomenių ateitis – ir viliojanti, ir kelianti nerimą. Susidaro įspūdis, kad tie sunkumai, su kuriais islamiškos šalys ne kartą susidūrė mėgindamos sukurti atstovaujamąsias valdymo sistemas – tikrai laisvas institucijas – galų gale kyla kaip tik iš tokios moralinės priežasties. Kai nepripažįstamas ryšys tarp moralinės lygybės ir lygios laisvės, neįmanoma nubrėžti aiškios ribos tarp konformistinės elgsenos

ir tikrai moralaus elgesio. O toks neaiškumas savo ruožtu pasėja despotizmo sėklą.

Šlovė Europai, kad ji sukūrė bei, nors ir su pertrūkiais, gynė gebėjimą skirti tuos du dalykus. Europos įtaka pasauliui ateityje, kaip ir jos galia kurti laisvas paneuropines institucijas, priklausys nuo geresnio šio moralinio paveldo suvokimo.

11

POLITINIO NUOSAIKUMO IR SOCIALINĖS ĮVAIROVĖS ATEITIS EUROPOJE

Skirtingos valstybės formos Europoje sukūrė ir skirtingas politines kultūras. Dabar Europai iškilo klausimas, ar įmanoma tas kultūras suderinti, o jei taip, tai ar greit. Juk jei integracija bus per greita, iškils du dideli pavojai. Pirmasis yra politinis; tai pavojus nuosaikumui Europoje. O antrasis – socialinis; tai pavojus įvairovei Europoje, kažkas, ką kartais vadindavo 'amerikanizacijos' perspektyva.

Panagrinėkime juos.

Nuo pat pirmųjų pokario žingsnių didesnio karinio, ekonominio ir politinio bendradarbiavimo Vakarų Europoje link kai kas įrodinėjo, kad tikslas turėtų būti Europos federacinė valstybė, Jungtinės Europos Valstijos. Tačiau tik nuo devintojo dešimtmečio vidurio Europos Sąjungos raida realiai pradėjo kelti rimtų abejonių dėl nacionalinių valstybių ateities mums žinomu pavidalu. Tos abejonės atsirado ne tik dėl Briuselio nacionalinėms valstybėms primestų taisyklių poveikio. Dar labiau jas pagilino veržimasis prie finansinės sąjungos ir bendros visai Europai užsienio bei gynybos politikos.

Siekiant tų tikslų, iniciatyvos ėmėsi Prancūzija, nuolat skatindama. Tas skatinimas, kaip jau įrodinėjau, yra pavėluotas Prancūzijos atsakas į Vokietijos susivienijimą – įvykį, kuris sukėlė didelę baimę prancūzų politikams; juos ypač gąsdina tai, kad Prancūzija praras Europoje tą hegemoniją, kurią turėjo nuo Europos Ekonominės Bendrijos įkūrimo ir vėlesnio Prancūzijos veto, kai Didžioji Britanija norėjo įstoti į EEB.

Atsisakydama prioriteto, kurį anksčiau teikė nacionalinių valstybių Europai (*Europe des patries*), dėl 'vis glaudesnės politinės sąjungos' prancūzų politinis elitas grįžo prie savo kultūros, kurią sukūrė nereformuota prancūzų valstybė. Jis grįžo prie kultūros, kuri tradiciškai skatino biurokratinę valdžią, žinias, efektyvumą ir nuoseklumą vertino labiau už demokratinę atskaitomybę ar santarvę.

Taigi paradoksalu, kad nuo devintojo dešimtmečio vidurio Europą federacinės valstybės link stūmė tautiniai politikai, kurie iš tikrųjų nesižavėjo federalizmo vertybėmis ir nesiekė jų – oficialaus valdžios ir galios išsklaidymo, valdžių padalijimo ir atsvarų, maksimalaus gyventojų dalyvavimo politiniame procese. Už prancūzų reikalavimo suteikti jiems naujojo Europos centrinio banko politinę kontrolę slypi veikiau unitarinės valstybės modelis, valdžios ir galios koncentravimas – tai, ką smerkia federalizmas.

Tai tiesa, kad kai kurios Europos tautos ir toliau kalba 'grynesne' federalizmo kalba, ypač vokiečiai ir olandai. Tačiau ši kalba jau nebeįtikina visos Europos, kur viešoji nuomonė, apstulbinta to skubotumo, su kuriuo primetama finansinė sąjunga, ir gerai nežinodama, kokios bus jos pasekmės, vis labiau linkusi manyti, kad Europos viršūnės, siekdamos įgyvendinti šį naują projektą, toli pralenkė viešąją nuomonę ir kad valdžia Europoje bus centralizuota neatsižvelgiant į tai, norės to ar nenorės Europos tautos. Taip atsirado nauja istorizmo, arba istorinės neišvengiamybės, doktrinos atmaina.

Štai kodėl dabar senka idealizmas, didžiąją pokarinio laikotarpio dalį susijęs su Europos kūrimu. Šiaip ar taip, tam idealizmui tikriausiai buvo lemta susilaukti vienokios ar kitokios kritikos, kai kartos, išgyvenusios Antrąjį pasaulinį karą ir susirūpinusios, kad tai nepasikartotų, užleido vietą kartoms, tiesiogiai nepatyrusioms to karo ir jo pasekmių. Tačiau elitinis

atspalvis, kurį Europos kūrimas įgavo po Suvestinio Europos akto ir Mastrichto bei Amsterdamo sutarčių, kelia pavojų, kad šioji idealizmo krizė taps daug rimtesnė ir ilgesnė negu būtų kitu atveju.

Iš tikrųjų Europos elitui dabar gresia pavojus sukelti Europoje gilią moralinę ir konstitucinę krizę – demokratijos krizę – pavojingą net Europos identitetui. Juk nepaisant to, kad ir koks būtų prancūzų modelio pagrindas, Europos problema dabar keliama beveik vien tik ekonominiais terminais. Skelbdamos savo pareiškimus, Europos viršūnės tapo ekonominės kalbos despotizmo aukomis; tai vyksta tokių politinių vertybių kaip valdžios išsklaidymas ir demokratinė atskaitomybė sąskaita. Vis didesniu mastu imame garbinti ekonominį augimą, o ne pilietiškumą.

Susidaro įspūdis, kad ekonominės demokratijos hipotezė, kurią Josephas Schumpeteris ir jo sekėjai pasiūlė prieš penkiasdešimt metų, pasitvirtino. Europos demokratijai *iškilo* pavojus, kad ji degraduos iki elitų (kitaip sakant, partijų) lenktyniavimo; jie, it kokios firmos, stengiasi patikti vartotojams. Kai nerandama bendros kalbos su visą Europą aprėpiančia viešąja nuomone, apeliavimas į demokratiją dažnai tampa savanaudišku. Briuselyje priimti sprendimai yra neskaidrūs, tai vidaus kovos ir lobistinių tendencijų, vertinančių klientinį sprendimo būdą ir pinigus, rezultatas. Tautinis identitetas ir su juo susijusi pilietinė tradicija laikomos nereikšmingais dalykais palyginti su ekonomine integracija ir racionalumu. Deja, taip rinka pradėjo uzurpuoti identiteto funkcijas.

Tačiau kai rinka uzurpuoja identiteto funkcijas, kyla klausimas, ar ji pati teisėta. Juk labai svarbia prasme galutinis, lemiamas rinkos sistemos pateisinimas yra jos demokratiškumas – ji suteikia galios individams, skleisdama racionalumą, leisdama rinktis ir iškeldama atsakomybę, priešingai nei komandinė ekonomika.

Demokratinė valstybė ir laisvosios rinkos sistema galų gale turėtų tarnauti tiems patiems tikslams. Tačiau ši klasikinė liberali valstybės ir rinkos sąjunga gali būti iškreipta dviem būdais. Ją gali iškreipti pernelyg dideli politikų reikalavimai, kaip kad parodė fašistų ir komunistų veikla dvidešimtojo amžiaus viduryje. Kai taip atsitinka, ekonominiai santykiai tampa tik valstybės ir jos ideologijos priedėliais, priemonėmis, kuriomis turintys savo rankose valstybės valdžią primeta savo valią.

Tačiau ši klasikinė liberali sąjunga gali būti iškreipta ir tuomet, kai politikų reikalavimai pernelyg sumažėja, o rinkos reikalavimai be saiko išpučiami – kai rinkos jėgų 'išlaisvinimas' ir ekonomikos racionalizavimas prisideda prie konstitucinių apsaugos priemonių sumenkinimo, taip atveriant kelią politinės valdžios centralizacijai. Juk neokapitalistinis įprotis remtis rinkos 'dėsniais' neabejotinai *gali* nukreipti dėmesį nuo tokios centralizacijos. Britai ne tokią ryškią šio reiškinio versiją patyrė tetčerizmo laikotarpiu. Tačiau dabar būtent Europai kilo pavojus, kad šis rinkos sistemos iškrypimas taps didžiausiu iškrypimu.

Tiek, kiek Europos liberalioji demokratija laikoma paklūstančia šiam ekonominių kategorijų despotizmui – ir tampančia centralizacijos 'bendrakeleive', kils pavojus jos pačios mandatui. Ji darysis panaši į ploną lako sluoksnį, pridengiantį kitas, daug tamsesnes jėgas; tokia marksizmas visada ją ir laikė. Tai atvers kelią labiau ekstremistiniams kairiųjų ir dešiniųjų judėjimams, siekiantiems pasisavinti 'demokratinių' etiketę ir panaudoti ją savo tikslams.

Juk skubėjimas prie finansinės sąjungos ir politinės integracijos kelia didelį politinį pavojų. Per greita integracija gali diskredituoti Europos liberaliųjų politikų demokratinį centrą – ir dešinįjį, ir kairįjį jo sparną. Beveik visose Europos šalyse centro partijos sudarė bendrą frontą finansinės sąjungos ir tolesnės integracijos klausimu. Tačiau taip darydamos jos atėmė iš už

centristus balsuojančių rinkėjų tikrąjį pasirinkimą, palikdamos, pavyzdžiui, bendros valiutos priešininkų balsus realiu ar potencialiu balsų šaltiniu ekstremistinėms partijoms. Šio projekto ratifikavimas Vokietijos Bundestage tai labai gyvai pailiustravo. Kiek padvejojusi, socialdemokratinė opozicija balsavo kartu su krikščionimis demokratais ir dėl to finansinei sąjungai buvo pritarta triuškinančia deputatų balsų dauguma. Tačiau tuo metu viešosios nuomonės tyrimai rodė, kad beveik du trečdaliai Vokietijos rinkėjų buvo prieš šį projektą, teikdami pirmenybę markei. Taip nesiskaitydami su viešąja nuomone, vokiečių politikai, raginami prancūzų, rizikuoja anksčiau ar vėliau svo šalyje susilaukti atoveiksmio. Tas atoveiksmis gali būti net toks, kad vokiečiai pradės naujausius žingsnius integracijos link traktuoti kaip naujos Versalio sutarties primetimą Vokietijai, naują nacionalinį 'pažeminimą'. Tokia reakcija ypač tikėtina, jei paaiškės, kad plačiai pasklidę gandai, jog prezidentas Mitterrand'as skyrė lėšų kanclerio Kohlio ir jo partijos pozicijai sustiprinti, turi pagrindo.

Žinoma, skatinti pavyzdžiu yra demokratinių politikų pareiga. Tačiau jie atsakingi ir už viešosios nuomonės formavimą. Jei tik jie nepakankamai rimtai žiūri į pastarąją pareigą, susiduria su iššūkiais tų judėjimų, kurie 'tautą' ar 'klasę' iškelia aukščiau už liberaliosios demokratijos reikalavimus. Dar blogiau yra tai, kad nacionalistinė ksenofobija gali susilieti su klasių nepasitenkinimu ir nedora dešiniųjų ir kairiųjų sąjunga pradės ardyti tą neseną Europos liberalinę demokratinę santarvę, kurią komunizmo žlugimas, kaip atrodė iš pradžių, padarė neįveikiamą. Esama duomenų, kad tai jau vyksta Vokietijoje, kur buvusi komunistų partija pasinaudojo Rytų Vokietijos gyventojų pagarba markei, patyliukais veikdama išvien su dešiniųjų pažiūrų Bavarijos politikais, kurių praeitis kone nacionalsocialistinė.

Ir Prancūzijoje veržimasis prie bendros valiutos gali veikti politinių ekstremistų naudai. Nepritariančius golistų ir socialistų partijų balsus pavykdavo atremti, kai centro dešinysis ir kairysis sparnai iš pažiūros tvirtai rėmė finansinės sąjungos politiką. Tačiau abejonės dėl visuomenės palaikymo (jas ypač sustiprino atsisakymas surengti referendumą po to, kai ankstesniame referendume tik labai menka dauguma buvo paremta Mastrichto sutartis) sudarė galimybę ir Nacionaliniam frontui, ir komunistų partijai prisistatinėti kaip 'tikrųjų' Prancūzijos interesų reiškėjams, tuos interesus netiesiogiai apibrėžiant antiimigrantiškojo rasizmo ir klasiniu sąmoningumu grindžiamo antikapitalizmo terminais.

Leisdami greitos Europos integracijos elitinei strategijai formuoti liberaliosios demokratijos įvaizdį Europoje tiek, kad beveik ir sukūrė jį, Europos politikai centristai gali patys nenorėdami skatinti tai, kas labiausiai prieštarauja liberaliajai demokratijai – ksenofobinį nacionalizmą ir ekonominę autarkiją. Neseni įvykiai Austrijoje, kur itin dešinė (kai kas pasakytų, – neonacistinė) Laisvės partija įėjo į koalicinę vyriausybę – gali būti pranašingi.

Jei atsiras per didelis atotrūkis tarp elitų ir viešosios nuomonės ir jei bus leista jam išlikti, elitų ginami dalykai, net jei jie būtų tikrai puikūs ir konstruktyvūs, tikriausiai bus diskredituoti. Amerikos Aukščiausiasis teismas tokią pamoką gavo ketvirtajame ir septintajame dešimtmetyje. Pirmuoju atveju teisingumo sistema atsiliko nuo viešosios nuomonės, susidūrusi su Didžiosios depresijos ekonomine krize. Jos įprastinės pastangos apriboti centrinę valdžią ir išsaugoti federalizmą pradėjo atrodyti neatitinkančios šalies poreikių. Ir atvirkščiai, septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje teisingumo organai nustatė, kad daugybė nuosprendžių pilietinių teisių klausimais, kurie pasipylė po 1954 metų desegregacijos nutarimo, diskreditavo patį liberalizmą,

kadangi liberalizmas ėmė asocijuotis su vietinių interesų ir šeimos negerbimu, ypač jo sumanymas vežioti moksleivius autobusais, siekiant 'subalansuoti' mokyklas rasiniu ir socialiniu atžvilgiais. Tie būdai, kuriais Aukščiausiasis teismas nuo tol atsižvelgė į esamą padėtį ir padarė nuolaidų viešajai nuomonei, nėra jo silpnumo ženklas. Veikiau jie rodo, jog šis teismas pripažįsta, kad jo jėga – įtaka viešajai nuomonei, ir jei jis vykdys politiką, priešišką tai įtakai, gali netekti stipriausios savo atramos.

Europos elitai, akivaizdžiai palaikantys postmarksistinį liberalų demokratinį sutarimą, kelia pavojų tam sutarimui, pasisakydami už pernelyg greitos integracijos politiką. Jie rizikuoja patvirtinti viešosios nuomonės įtarimus, jog atstovauja tik patys sau, jog kuria Europą, iš kurios turės naudos administracinis ir politinis elitas nacionalinių identitetų ir nusistovėjusių lojalumų sąskaita. Tačiau tie identitetai ir lojalumai gali sugrįžti keršyti, jei užgrius pasaulinė ekonominė krizė ar net jei bendra valiuta sukels rimtų ekonomikos sutrikimų, pavyzdžiui, smarkų nedarbo didėjimą kai kuriose šalyse, lydimą reikalavimų imtis protekcionistinių priemonių ir kištis į rinką, kad būtų sukurtos darbo vietos. Juk tokie reikalavimai nesiderins su sistema, kontroliuojama defliacinio Europos centrinio banko, kuris atėmė iš nacionalinių vyriausybių ne tik pinigų, bet ir fiskalinės politikos kontrolę.

Be abejo, tai yra viena iš priežasčių, kodėl prancūzai taip primygtinai reikalavo, kad būtų įvesta Europos centrinio banko 'politinė kontrolė'. Tačiau ką iš tikrųjų tai reiškia? Toli gražu nėra tikra, kad prancūzų užgrobta politinė kontrolė turi ką nors bendra su demokratija Europoje. Jei ankstesnis Briuselio Komisijos elgesys ir jos sprendimai yra praeinantys dalykai, politinė kontrolė gali veikiau reikšti tarpininkavimą dalijant valdžią, kai laimikis dažniausiai atitenka ryžtingiausiai ir atkakliausiai šaliai ar lobistinei grupuotei, nepaisant oficialių taisyklių, kuriomis, kaip manoma, reikėtų vadovautis priimant sprendimus.

Daugelis iš tų, kurie skeptiškai žiūrėjo į politinę Europos integraciją ir kritiškai vertino Briuselio galios didėjimą, buvo linkę manyti, kad vienytis labiausiai spaudžia Vokietija. Kai kam net atrodė, kad tas projektas yra vos ne bandymas sukurti Ketvirtąjį Reichą, švelnesnę ir labiau susijusią su vadovavimu, bet vis tiek vokiečių dominuojamą Europą. Toks interpretavimas, mano nuomone, yra giliai klaidingas. Jei už spaudimo vienytis norima įžiūrėti atkaklų kokios nors nacionalinės naudos siekimą, tai veikiau pasakytina apie Prancūziją, o ne Vokietiją. Prancūzų politinė klasė yra kur kas labiau įgudusi už Vokietijos politinę klasę ar už bet kurią kitą didžiųjų Europos šalių politinę klasę. Oficialiomis taisyklėmis, reglamentuojančiomis sprendimų priėmimą Europos Sąjungoje, Prancūzija neregėtu mastu primetė savo valią.

Tos prancūzų sėkmės iškalbingas ženklas buvo, kaip jau matėme, Europos biudžetas. Nors Prancūzija yra viena iš didžiausių ir turtingiausių Europos Sąjungos narių, ji „sugebėjo" netapti reikšminga įnašų į Sąjungos biudžetą mokėtoja – Vokietija, Didžioji Britanija (nepaisant ponios Thatcher išsikovotos nuolaidos) ir net Olandija į šį biudžetą moka daugiau už Prancūziją! Tai nėra atsitiktinumas.

Galima pateikti ir daugiau pavyzdžių. Kad ir valstybės dotacijos padėti negaluojančioms ūkio šakoms ar firmoms, į kurias oficialusis Briuselis žiūri šnairai. Prancūzai ir mažesniu mastu vokiečiai beveik nepaiso nustatytų taisyklių. Spaudžiant užkulisiuose, Komisija buvo priversta sutikti su didelėmis prancūzų dotacijomis *Air France* ir *Crédit Lyonnais* gelbėti, o Vokietijos vyriausybė ir toliau dosniai subsidijavo anglies kasybą.

Briuselio sprendimai labai dažnai sukelia įspūdį, kad taisyklės vieniems galioja, o kitiems ne. Tai gali paveikti ne tik užsienio bei gynybos, bet ir vidaus reikalus. Pavyzdžiui, Vokietijos vyriausybė griebėsi didelio spaudimo, siekdama užtikrinti Kroatijai,

kurią ji aiškiai laiko savo kliente, palankesnes prekybos sąlygas už tas, kurias turi kitos Rytų Europos šalys. Be to, prancūzai dažnai grįžta prie nacionalinio saugumo argumento, kad sutrukdytų didžiausioms prancūzų firmoms atsidurti užsieniečių rankose. Todėl privatizacija Prancūzijoje politiškai griežtai kontroliuojama.

Toks užkulisinis valdžios dalijimasis, nepaisant oficialių taisyklių, nėra tinkamas būdas santarvės kultūrai Europoje kurti.

Prancūzų politiniam elitui būdingas įprotis naudoti administracinę valdžią ir tas mastas, kuriuo ta valdžia naudojama ginti tam, kas laikoma prancūzų interesais, akivaizdžiai atskleidžia prancūzų protekcionizmą. Iš visų Europos Sąjungos narių Prancūzija lankytojams daro labiausiai protekcionistinės šalies įspūdį. Ir naudojamos apsaugos priemonės paprastai turi būti veikiau administracinės negu teisinės, veikiau neoficialios negu oficialios. Simbiozinis ryšys tarp Prancūzijos vyriausybės ir svarbių Prancūzijos pramonės šakų išlieka, nepaisant Briuselio įsipareigojimų sustiprinti konkurenciją ir panaikinti vyriausybių subsidijas. Kolberto tradiciją numarinti ne taip lengva. Tiesą sakant, tas būdas, kuriuo prancūzų administracinio elito atstovai nardo tarp valstybinio ir privataus sektorių, padeda jiems išvengti formalių apribojimų. Kai tik Briuselio Komisijos neoliberalizmas susiduria su prancūzų etatistų įpročiais, Briuselis paprastai nusileidžia. Lygai taip, kaip Prancūzijoje buvo apginta svarbiausių pramonės šakų valstybinė kontrolė, taip apginta ir daugelis gaminių, kurie puikuojasi didžiųjų Prancūzijos universalinių parduotuvių vitrinose. Prancūzija neregėtu mastu išlieka vidine rinka. Panašus vaizdas ir keliuose, kur dominuoja Prancūzijoje pagaminti automobiliai. Ir apskritai tas mastas, kuriuo prancūzai ir toliau vartoja savo pačių produkciją kartais daro šalį panašią į prieškarinę Prancūziją.

Šias neoficialias priemones, kurių dėka prancūzų rinka išlieka uždara, nors Europos Sąjungos taisyklės reikalauja, kad būtų priešingai, sustiprina prancūzų fermerių ir augintojų požiūriai bei įpročiai. Ispanų ir italų gamintojų konkurencijos baimė dažnai skatina juos rengti demonstracijas, statyti barikadas, nutraukti normalų eismą keliais ir geležinkeliais. Labai dažnai tokios demonstracijos virsta smurtiniais renginiais. Tai, kad didelė Prancūzijos mokėjimo balanso pertekliaus dalis atsirado dėl žemės ūkio produktų eksporto, kuris smarkiai viršija importą, prancūzų fermeriams mažai terūpi. Beveik susidaro įspūdis, kad, jų nuomone, konkurencija apskritai yra neteisingas dalykas.

Akivaizdu, kad įstatymų valdžiai reikia ne tokių požiūrių ir įpročių. Jie veikiau yra ikirevoliucinėje Prancūzijoje viešpatavusios tvarkos atgyvena, kai valstiečiai, susidūrę su arogantiška, abejinga ir tolima valstybine mašina paprasčiausiai manė, kad įstatymai sukurti kitų ir tarnauja kitiems. Jei į sprendimų priėmimą Briuselyje bus pradėta žiūrėti tokiu kampu ir jei dar prisidės valdžios dalybos tarp elitų, nepaisant oficialių taisyklių, nepasitikėjimas įstatymais gali išplisti visoje Europoje, naikindamas tą santarvės lygį, kurį palaiko esamos nacionalinės politinės kultūros. Juk liūdna tiesa yra tai, kad santarvės kultūrą lengviau sugriauti negu sukurti. Kad ir kokia liūdna ta tiesa būtų, negalime leisti sau nusigręžti nuo jos.

Niekas taip gerai neiliustruoja mano teiginių kaip kova dėl naujojo Europos centrinio banko pirmojo direktoriaus paskyrimo. Jau minėjau, kad Vokietija ir visos kitos Europos Sąjungos narės rėmė olandą Wimą Duisenbergą, išskyrus vieną šalį – Prancūziją. Prancūzija stojo prieš visus, primygtinai reikalaudama, kad būtų išrinktas jos kandidatas, ir grasindama vetuoti Duisenbergo išrinkimą. Prancūzams nerūpėjo nei teisėtumas, nei solidarumas (Amsterdamo sutartyje buvo sąlyga, kad rinkimuose turėtų varžytis kelių šalių kandidatai). Juk kai vokiečiai

palaikė olandą Duisenbergą, buvo atsisakyta prancūzų-vokiečių ašies. Prancūzų užsispyrimas parodė, kokiu reikšmingu jie laiko dominavimą skirstant pareigas Europos Sąjungoje ir pademonstravo savo įprotį tai daryti.

Pagrindinis Prancūzijos argumentas buvo, jog Europos centriniam bankui reikalinga politinė kontrolė, kad europiečiai netaptų visiškai priklausomi nuo neatsakingų bankininkų. Tačiau kai ši Prancūzijos pozicija buvo išanalizuota, paaiškėjo, kad vadinamoji 'kontrolė ' reiškia ne demokratinės atskaitomybės, o veikiau Prancūzijos interesų ir reikalavimų tenkinimą. Prancūzus labiau domino kaip sukurti vadovavimo grandinę, o ne užtikrinti, kad fiskalinės ir monetarinės politikos formavimas taptų atviro politinio proceso dalimi. Begėdiškas prancūzų derybininkų užsispyrimas parodė, kad kartais jie europiečių sprendimus traktuoja daugiau kaip varžybas dėl valdžios ir įtakos negu kaip 'skaidrios' valdžios visoje Europoje kūrimą – kažką panašaus į Europos *Rechtsstaat*.

Be abejonės, visos Europos tautos yra labai savanaudės. Tačiau dėl išskirtinio prancūzų vaidmens Europos Sąjungos kūrimo ir jos veikimo procese, jų įpročio dominuoti priimant sprendimus, 'prancūzų interesų' ir 'Europos interesų' sąvokos susiliejo. Bendros žemės ūkio politikos išlikimas, nepaisant tokio didelio aštrios kritikos srauto, liudija, kaip kietai prancūzų administratoriai laiko Europos politiką savo rankose. Jie įprato Europos idėja naudotis tokiu būdu, kuris kategoriškai atmeta bet kokį prancūzų nacionalinių interesų ir Europos interesų konfliktą. Jei dabar tas dvi sąvokas būtų mėginama atskirti, visiškai neaišku, kaip reaguotų prancūzų politikai ir Prancūzijos gyventojai.

Anksčiau ar vėliau tai gali tapti problema. Juk spartindami valdžios perdavimą Briuseliui, prancūzai sukūrė valdymo instrumentą, kurį galima nukreipti prieš juos pačius. Pavyzdžiui,

Europos Komisija gali tapti nuoseklesnė ir griežtesnė, taikydama laisvosios rinkos ('anglų-amerikiečių') taisykles Prancūzijai negu iki šiol. Tada Europa, kurią prancūzai traktavo kaip priemonę kovoti su anglų-amerikiečių įtaka, gali staiga prancūzų akyse tapti tik dar vienu tos įtakos įrankiu. Prancūzų valstybės inspiruota administracinė valdžia gali pradėti grasinti pačiai prancūzų valstybei. Tada iškils pavojus dažnai kartojamai prancūzų nuomonei, kad rinką reikia 'valdyti' siekiant socialinio teisingumo, kultūrinio lygio ir kaimo kraštovaizdžių vientisumo.

Kaip į tai reaguotų prancūzai? Tai toli gražu neaišku. Tačiau prancūzų idealizmas Europos atžvilgiu – tas idealizmas, kuris buvo toks svarbus kuriant Europos Sąjungą – gali būti paaukotas. Ir tai būtų tragedija visai Europai. Juk, nors aš ir gan aštriai atsiliepiau apie prancūzų valdymo įpročius, nenoriu būti neteisingai suprastas. Prancūzai turi daugiau ką duoti Europai už bet kurią kitą šalį, *nes jie tiki Europa kaip kultūriniu ir moraliniu sumanymu.* Palaikomi nepaprastos sėkmės pertvarkant Prancūziją po Antrojo pasaulinio karo pabaigos, prancūzų politikai išsiugdė tikėjimą, kad Europa gali būti šiuolaikinė, kartu išlikdama Europa, kad europiečių vertybės ir gyvensena gali daugiau negu atsilaikyti varžybose su panašiomis Jungtinių Valstijų vertybėmis, pasiūlydama pasauliui aukštesnio lygio švietimą ir dizainą, gyvenimo kokybę, viešąjį transportą ir aplinkos tausojimą. Tas tikėjimas nepaprastai vertingas, jis gali pateisinti net prancūzų dominavimą Europoje. Tačiau tą tikėjimą Prancūzija turėtų stengtis platinti veikiau savo pavyzdžiu ir įtikinėjimo metodais, o ne pernelyg greitu valdžios sutelkimu Briuselyje. Juk ta valdžia vieną gražią dieną gali būti nukreipta prieš prancūziškąją Europos viziją ir turėti nenuspėjamų pasekmių prancūzų viešajai nuomonei.

Tai ne tik prancūzų požiūrio klausimas. Jei pernelyg greitos politinės integracijos padarinys bus liberaliosios demokratijos

Europoje diskreditavimas, tai turės didelės įtakos ir Prancūzijos bei Vokietijos santykiams. Glaudūs šių šalių ryšiai nuo šeštojo dešimtmečio sudarė Europos kūrimo pagrindą. Tačiau įdėmiau pažvelgę matome, kad Prancūzija buvo dominuojanti partnerė, iš jos sklido valia kurti bendrą Europą, ji formavo jos tikslus. Kaip elgsis tos dvi tautos, jei dėl nusivylimo Europos projektu kaip 'elito sąmokslu' vėl atgis nacionalizmas? Labiausiai tikėtina, kad Prancūzija, paflirtavusi su dešiniojo sparno alternatyva pasisuks į kairę, o Vokietija – į dešinę – ypač paveikta viešosios nuomonės tose žemėse, kurios anksčiau buvo Vokietijos Demokratinės Respublikos sudėtyje ir turi tik minimalią patirtį, kaip laikytis drausmės, reikalingos atstovaujamajam valdymui.

Tokia raida sukeltų rimtą pavojų Europos vienybei. Juk vokiečių dešinieji lengvai gali neseną vokiečių nuolaidą prancūzų pasiūlytam Europos projektui palaikyti pažeminimu, už kurį reikia atsilyginti. Žinoma, nėra reikalo manyti, kad satisfakcijos siekimas taps panašus į XIX a. revanšistinę karinę strategiją. Tačiau yra pagrindo manyti, kad dešiniojo sparno Vokietija, susidūrusi su kairuoliška Prancūzija, gali nuspręsti, kad tokioje Europoje, kokią jie kūrė, darosi nebejauku, kad dėl skirtingų požiūrių į valiutą, nacionalinę skolą, imigraciją, ūkio ir užsienio politikas Vokietijai geriau vykdyti 'nepriklausomą' politiką. Ta nepriklausoma politika galėtų apimti Vokietijos siekimą subtilesniu būdu kurti savo įtakos sferą Rytų Europoje.

Jei iš mūsų atlikto problemų, kurias federacinės Europos projektas turi įveikti, tyrimo ką nors sužinojome, tai visų pirma tai, kad įstatymų valdžia patikima ir patvari tik tada, kai remiasi gyventojų įpročiais ir požiūriais. Todėl sunkumai, iškilę įstatymų leidėjams labai skiriasi nuo tų, su kuriais susidūrė ekonomistai, bankininkai ir pramonininkai. Naujų poreikių kūrimas yra ekonominio augimo prielaida. Tačiau taip yra ne todėl, kad naujus poreikius sunku sukurti. Tai patvirtina ekonominės plėtros

Vakaruose istorija. Ir priešingai, daug kebliau įdiegti įstatymų valdžią ir sukurti santarvės kultūrą, nes tokie dalykai priklauso nuo to, kokią savikontrolę visuomenė sugeba įdiegti ir palaikyti.

Smurto griebimasis yra akivaizdus nesėkmės požymis. Aš įrodinėjau, jog smurtas būdingas toms nacionalinėms kultūroms, kurias suformavo biurokratinė valstybės forma – tokia valstybės forma, kuri verčia savo piliečius manyti, jog valstybinė valdžia tarnauja kitų interesams. Tokioms kultūroms būdinga ir tai, kad įstatymų valdžia labiau tapatinama su paliepimu, o ne su sutarimu, su įstatymu, veikiau primestu ir jėga įgyvendintu iš viršaus, o ne su įstatymu, suprantamu kaip gyventojų požiūrių ir įpročių išgryninta esmė. Istoriškai tai rodo gilų skirtumą tarp romėnų teisės tradicijos kontinentinėje Europoje ir anglų-amerikiečių papročių teisės tradicijos. To skirtumo iki galo nepanaikino nei atstovaujamosios valdžios plėtra kontinentinėje Europoje, nei įstatymų viršenybė papročių atžvilgiu papročių teisės šalyse.

Dėl šio skirtumo yra svarbu ne tik įvertinti Europos politinio suvienijimo pasiūlymų turinį, bet ir patikrinti jų šaltinį. Juk tikėtina, kad projektas, pateiktas šalių su romėnų teisės tradicija – šalių, kuriose įstatymų valdžia labiau siejama su taisyklių primetimu iš centro negu su gyventojų požiūrių ir įpročių formalizavimu – atspindės tos tradicijos šališkumą. Taip pat tikėtina, kad toks projektas nepakankamai įvertins viešosios nuomonės svarbą, priešiškumą elitų strategijoms ir nesugebės suvokti, kiek laiko reikės gyventojų požiūriams ir įpročiams pakeisti.

Taip ir yra. Dabartinio projekto, kuris kilęs iš Prancūzijos ir iš etatistinės politinės kultūros, tendencingumas dar labiau sustiprina jau ir taip dominuojančią mūsų amžiaus tendenciją – ekonominį požiūrį su jo prielaida: jei rinkos paskatas galima pakeisti per palyginti trumpą laiką, tai iš centro vos ne kada tik

panorėjęs gali formuoti ir žmonių elgesį, kad jis atitiktų tas paskatas.

Tačiau kultūra, kurios reikalauja įstatymų teisė, yra ne tokia. Tos kultūros realijos toli gražu ne taip lengvai pasiduoda apdorojamas kaip vartotojų elgesys. Taip yra dėl to, kad ekonomizmo ir etatizmo sukergimas, būdingas dabartinei Europos integracijos skubai, kelia rimtą pavojų demokratijai Europoje.

Dabar pereikime prie santykio tarp demokratijos ir socialinės įvairovės Europoje. Kad galėtume aiškiai mąstyti, ką duos demokratija Europoje šia prasme – ypač jei toks mąstymas apima ir palyginimus su Jungtinėmis Valstijomis – turime įveikti vieną pradinį sunkumą. Tai sunkumas, kurį sukelia kalbėjimas apie naujausius socialinius pasikeitimus Europoje vartojant 'amerikanizacijos' terminą. Žinoma, kartais yra rimtų argumentų, kad socialiniai pasikeitimai būtų apibūdinami šitaip. Tačiau kai kurie argumentai, kad reikėtų taip daryti, nėra geri, kitaip sakant, jie neatlaiko kritiško žvilgsnio. Juk 'amerikanizacija' dabar minima taip dažnai, kad yra pavojus, jog šis žodis neteks bet kokios aiškios reikšmės.

Pažangos galime tikėtis tik išskyrę kelias aiškias amerikanizacijos reikšmes, kad nekiltų abejonių, apie ką kalbame.

Du plačiai paplitę šio termino vartojimo atvejai, mano nuomone, kelia ypač daug nesusipratimų, kai iš tikrųjų norime galvoti ne apie ką nors kita, o tik apie demokratiją Europoje. Pirmasis yra amerikiečių madų, stilių ir gaminių prestižas, nes Jungtinės Valstijos šiuo metu yra turtingiausia ir svarbiausia valstybė pasaulyje. Šis pirmaujančios šalies patrauklumas, žinoma, yra labai stiprus, tačiau ir jis turi precedentą – juk ankstesniais istorijos laikotarpiais kažkas panašaus į tai buvo siejama su prancūzų madomis septynioliktajame ir aštuonioliktajame amžiuje bei su britų madomis devynioliktajame amžiuje ir dvidešimtojo amžiaus pradžioje. Galia ir turtai veikia tartum stimuliatoriai. Jų poveikis,

ypač jaunimui, ieškančiam ko nors geresnio ir norinčiam kažkuo skirtis nuo savo tėvų, tampa tikrais sprogmenimis, siekiant permainų. Tas mėgdžiojimas socialiniame gyvenime atskleidžia svarbią žmonijos istorijos pusę ir sunku tikėtis, kad jo vaidmuo sumažėtų, kai tobulėjant ryšiams ir žiniasklaidai informacija žaibiškai pasklinda visame pasaulyje. Nepaisant to, svarbu amerikiečių madų prestižą – tai, ką Gore'as Vidalis linkęs vadinti Amerikos 'imperijos' poveikiu, skirti nuo Europos visuomenės demokratizacijos.

Antrasis, glaudžiai susijęs, bet įmanomas atskirti, amerikanizacijos termino vartojimo atvejis siejasi su nuolatiniu amerikiečių komerciniu spaudimu pasaulinėje rinkoje, kurį kai kas laiko klastingu. Amerikiečių savanaudiškumas vaikantis 'visagalio' (religinis epitetas) dolerio yra visiškai realus. Tad niekada nevalia nuvertinti būtinybės išlaikyti atsparumą prieš jų monopoliją ar pusiau monopoliją, ypač dabar, kai komercija įsiskverbė į ryšių, žinių ir kultūros sritis. Tačiau amerikiečių komercinį spaudimą ir net tą vulgarumą, kurį įprasta sieti su amerikiečių gaminiais Europoje, nereikėtų painioti su demokratija.

Ne, jei norime blaiviai mąstyti apie demokratijos poveikį Europoje, turime nepamiršti, kad privalome atsižvelgti į problemas – moralines, intelektualines ir socialines problemas – kurios kilo iš esminių pasikeitimų Europos visuomenėse. Svarbiausias dalykas yra 'vidurinės klasės' stiprėjimas Europos visuomenėse mažėjant skirtumams, atsiradusiems dar feodalizmo epochoje, jiems artėjant prie išnykimo slenksčio. Tai reiškia, kad feodalizmo sukurtos pirminės kastos – aristokratija ir valstietija – dabar perėjo į naują tarpinę, arba 'buržuazinę', būseną. Tai labai susisluoksniavusios ir struktūruotos visuomenės išnykimo pasekmės, kurios ir yra tikrasis apmąstymų apie demokratiją Europoje objektas. Ar tie pasikeitimai Europos visuomenių struktūroje turėtų vesti prie jų homogenizacijos, prie 'priemiestinio' vienodumo, kuris atsiranda socialinės įvairovės sąskaita?

Štai čia svarstymas apie amerikanizaciją iš dalies sutampa su demokratizacijos Europoje svarstymu. Priežastis aiški. Jungtinės Valstijos buvo pirmoji visuomenė, patyrusi visuomenės struktūros revoliuciją ir susigrūmusi su jos pagimdytomis problemomis. Tai buvo pirmoji Vakarų visuomenė, kurioje vidurinės klasės gyvensena tapo dominuojanti, visuomenė, kurioje ne tik įsiviešpatavo gerovė, bet ir beveik išnyko statuso skirtumai, Europoje pergyvenę feodalizmą.

Kaip tik šios panašios socialinės sąlygos palaikė Amerikos įtaką Europoje nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Socialinių sąlygų panašumą Europos šalių gyventojų masės instinktyviai suvokė geriau nei jų elitai. Juk kai pastaruosius jaudino – ir tai savaime suprantama – pavojai 'aukštajai kultūrai', kuriuos kėlė iš Jungtinių Valstijų plūstantys gaminiai ir mados, paprasti Europos žmonės mažai tesibjaurėdami ar net visai nesibjaurėdami pirko tuos gaminius. Kodėl? Todėl, kad amerikiečių gaminiai ir mados visai neturi socialinio pavaldumo ženklų – jokių užuominų, kurios iki pastarojo meto bylojo apie viršenybės ir pagarbumo santykius Europos gyvenime. Tad neatsitiktinai amerikiečių gaminiai ir mados mažiausią poveikį padarė šaliai, kurioje aukštesniųjų ir žemesniųjų klasių manieros išsilaikė geriausiai – Jungtinei Karalystei, nepaisant kad jos ir Jungtinių Valstijų kalba bendra!

Esminis amerikiečių ekonomikos ir visuomenės bruožas – jos viduriniaklasinis pobūdis – nereiškia nei paniekos rinkai, nei jos baimės. Labiau susisluoksniavusi Europos visuomenė indukuodavo labai skirtingus požiūrius į rinką – nuo niekinančio aukštesniųjų klasių požiūrio į ją kaip į klusnų šunelį iki baimingo žemesniųjų klasių požiūrio į ją kaip į žmones ryjantį siaubūną, o vidurinė klasė ir amerikiečiai žiūri į rinką kaip į priegulą – nors ir gali trukdyti miegoti, bet kartu veikia labai raminamai.

Įsitikinimas, kad visų padėtis rinkos atžvilgiu yra beveik vienoda,valdė amerikiečių gyvenimą ir formavo jų požiūrį į vidurinės klasės ar demokratinės visuomenės keliamas problemas. Sugebėjimas įsivaizduoti save kito padėtyje – savotiškas socialinis skaidrumas – suformavo ne tik amerikiečių gaminių pavidalą, bet ir jų kultūrą bei humorą. Iš tikrųjų kaip tik tai dabar ir traukia europiečius, žengiančius į panašų socialinį pasaulį. Tačiau toks socialinis skaidrumas reikalauja tam tikro supanašėjimo. Jis reikalauja kreiptis į vartotojus (platesniąja prasme), kurie turi tą patį patyrimo diapazoną ir kurių norai, poreikiai, net fantazijos, galima sakyti, yra 'standartinio' pobūdžio.

Be abejo, mastas, kuriuo demokratinėje visuomenėje visi patiria rinkos poveikį – net ir tie, kuriems tą poveikį sušvelnina jų turimas kapitalas – prisideda prie pažiūrų standartizavimo ar suvienodinimo. Lengviau įsiskverbti į kitų protus, jei jie patiria tokį pat poveikį. Tad viena monetos pusė yra pažeidžiamumas, o kita – atjauta, kurią suteikia artimumas. Vadinasi, labai susisluoksniavusios, arba aristokratinės, visuomenės išnykimas reiškia, kad žmogiškąsias aistras sukelia unifikuota socialinių sąlygų visuma. Ir tai, galima sakyti, kelia socialinės įvairovės ar pliuralizmo ateities klausimą demokratinėje Europoje.

Buvo įrodinėjama, kad pliuralizmas – užsitęsęs vertybių ir institucijų lenktyniavimas – buvęs Europos civilizaciją apibūdinantis bruožas, skiriantis ją nuo kitų civilizacijų. Devynioliktojo amžiaus prancūzų istorikas François Guizot nurodė: gan ankstyvoje daugumos civilizacijų istorijos stadijoje imdavo dominuoti kokia nors viena vertybė ar institucija, o Europa taip ir liko atkaklaus, dažnai net kruvino aristokratijos, demokratijos, monarchijos bei teokratijos varžybų scena. Europą iš kitų išskyrė tai, kad nė viena iš besivaržančių pusių nesugebėjo pasiekti visiškos pergalės, todėl pilietinė visuomenė Europoje plėtojosi kaip sfera, kur valstybė nustatinėjo pagrindines individų ir jų

susivienijimų, kurių vertybės anaiptol nebuvo vienodos, taisykles taikiai sąveikauti, tad, išskyrus teisės nustatytas taisykles, nebuvo jokio oficialaus tikėjimo, jokio prievarta įgyvendinamo įsitikinimų bei praktikų rinkinio.

Jei ši analizė teisinga, Europos visuomenės demokratėjimas iškelia svarbų klausimą: ar pliuralizmui – vertybių ir institucijų lenktyniavimui – dabar gresia pavojus? Ar rinkos santykiai ir verslo etika paskandins visus tuos tradicinius konkuruojančius elementus, susiaurins vertybių ratą ir pamažu sunaikins Europos praeitį? Galų gale dėl to Europos visuomenė mažai tesiskirtų nuo Jungtinių Valstijų visuomenės – demokratinės visuomenės be praeities ta prasme, kad ji buvo demokratinė iš pat pradžių ir neturi to klasių konflikto paveldo, kuris paženklino Europos istoriją.

Europą ilgai kankino sunkus jos istorijos paveldas. Juk neabejotina, kad klasinė savimonė ir klasių konfliktai apsunkino kelią atstovaujamosios valdymo formos ir decentralizuotos valstybės link, padarė jį labiau neužtikrintą nei amerikiečių federalizmo plėtra. Tačiau tai ne viskas. Juk, kita vertus, Europa turėjo ir didžiulį pranašumą. Čia demokratinį principą saugojo prisiminimai, papročiai ir manieros, atsiradę daug ryškiau susisluoksniavusioje visuomenėje, tad Europos visuomenių struktūra tapo turtingesnė, sudėtingesnė.

Per ankstyvo federalizmo Europoje – politinės integracijos skuba, paverčianti federalizmą kone unitarinės supervalstybės kauke – pavojus yra tas, kad gali suardyti sudėtingą Europos visuomenių struktūrą. Juk tų kultūrų plėtra buvo susijusi su konkrečiomis nacionalinėmis valstybėmis, turinčiomis savitas politines kultūras. Tikrai neaišku, ar jos sugebės ilgai priešintis toms valstybėms pajungti staiga centralizuotai taisykles primetančiai institucijai, kurios veiksmai pritaikyti siekti bendrojo lygio. Taip elgdamasi Europa greitai netektų didelės dalies savo istorijos. O

gal veikiau ją imtų kamuoti nepalankiosios istorijos pusės, klasinės neapykantos liekanos, sunyktų jos pranašumas – pliuralizmas.

Tačiau ar šis tradicinis pliuralizmas veikia Europą ir šiandien? Jis veikia ją subtiliu būdu. Kiekvienoje Europos šalyje perėjimas iš aristokratijos į demokratiją apėmė skirtingą Europos visuomenės pirminių elementų mišinį: feodalinės aristokratijos, savivaldžių miestų ar bendruomenių, karaliaus valdžios ir Bažnyčios, kad ir kokia ji būtų – katalikiška ar protestantiška, galikoniška ar ultramontaniška. Tie skirtingi mišiniai savo ruožtu paliko ženklus šalių politinėse kultūrose, duodami joms tai, kas prieš 200 metų būtų vadinta jų dvasia (*genius*). Pavyzdžiui, olandų demokratija buvo oligarchinė ir konfesionali, vokiečių – decentralizuota ir paternalistinė, prancūzų – biurokratinė ir kartais populistinė, italų – bendruomeninė ir net anarchistinė ir taip toliau.

Šie skirtumai nėra išoriniai. Demokratinių jausmų stiprumas ir jų galia atsispirti priespaudai kiekvienoje iš tų šalių yra susiję su skirtingom realijom. Europos istorija, nacionalinių valstybių susidarymas atsispindi savitose jų politinėse kultūrose.

Mėginimas tas kultūras pakeisti pernelyg greitai – atiduodant jas valdyti iš bendro centro ne teoriškai, o iš tikrųjų – sukeltų pavojų suardyti skirtingas pilietinės dvasios formas, dabar egzistuojančias Europoje. Net jei nacionalinių valstybių silpnėjimas sutaptų su daliniu Europos regionų 'išlaisvinimu', demokratijai padaryta žala būtų didžiulė, gal net luošinanti. Juk, kaip jau matėme, dauguma Europos regionų neturi pilietinių tradicijų, galinčių varžytis su nacionalinių valstybių tradicijomis; tai neturėtų labai stebinti, nes regionų identitetai dažnai yra išlikę iš vėlyvojo feodalizmo Europos.

Tinkamai suprasto federalizmo patrauklumas Europai pasireikštų tuo, kad jis galėtų sudaryti sąlygas išlikti skirtingoms

nacionalinėms politinėms kultūroms ir pilietinės dvasios formoms. Tačiau taip galėtų būti tik siekiant federalizmo pamažu. Juk viena iš išankstinės federalizmo sėkmės sąlygų yra sutarimas, kuriose srityse sprendimų priėmimas priklauso centrui, o kuriose turėtų būti paliktas periferijai. *Šiandien Europoje tokio sutarimo nėra*. Europos Senato, turinčio prižiūrėti šį klausimą, įkūrimas ir Europos Teismo veikla kuriant bendrą jurisprudenciją galėtų padėti pamažu kurti tokį sutarimą. Tačiau neįmanoma to padaryti labai greitai. Taip pat negali staiga atsirasti ir visos Europos politinė klasė, pajėgi apginti tokį sutarimą ir priversti, kad naudojimasis valdymo galiomis būtų atskaitingas.

Tai ne kelių metų, o ištisų dešimtmečių, gal net kelių kartų rūpestis. Federalizmas yra teisingas Europos tikslas. Tačiau Europa jam dar nepasiruošusi.

TRUMPA BIBLIOGRAFIJA

Šioje knygoje man labiau rūpėjo provokuoti, o ne informuoti, nes tendencija, kad ginčai dėl Europos ateities lieka įstrigę ant seklumos, yra ne tik slegianti, bet ir pavojinga. Esu įsitikinęs, kad tik iškėlus gilesnes problemas ir pradėjus jas rimtai nagrinėti, federalizmas Europoje gali tapti įmanomas ir patrauklus. Tad pabandžiau iškelti bent jau kai kuriuos sunkesnius klausimus – pasiūlyti veikiau *apie ką*, o ne *ką* turėtumėm galvoti.

Skaitytojai čia neras pokarinio Europos judėjimo integracijos link smulkios istorijos, t.y. Europos Sąjungos atsiradimo ir plėtros ataskaitos; neras ir detalios Europos Sąjungos institucijų analizės, išsamaus Ministrų Tarybos, Komisijos, Europarlamento ir Europos Ministrų Tarybos prerogatyvų ir pareigų aprašymo.

Tų dalykų skaitytojams teks pasiieškoti kitur. Kur jiems ieškoti? Kelios knygos siūlosi pačios. *Penguin Companion to European Union*, kurią parašė Timothis Bainbridge'as ir Anthonis Teasdale'as (Harmondsworth, 1995), yra labai naudingas vadovas, sudarytas teminiu principu. Besidomintiems ekonominiu aspektu geriausia bus Denniso Swanno knygos *Economics of the Common Market* 7-oji laida (London, 1992). Knyga *Development in the European Union*, kurią redagavo L. Cramas, D. Dinanas ir N. Nugentas (London, 1999), pateikia Europos institucijų, strategijos ir svarbiausių problemų raidos apžvalgą. Labiau teorinė – tai jai ne visada į naudą – yra knyga *European Integration and Supranational Governance*, kurią redagavo W. Sandholtz'as ir A. Stone'as Sweetas (New York, 1998).

Įvairių Europos integracijos aspektų standartiniu lengvai prieinamų studijų rinkiniu tikriausiai taps serijinis leidinys *European Union Series*, leidžiamas *Macmillano* leidyklos; jo redaktoriai N. Nugentas, W. Pattersonas ir V. Wrightas. Keli jau išėję tomai yra ypač naudingi. Vienas iš jų – Desmondo Dinano *Ever Closer Union?: An Introduction to European Integration* (London, 1999). Kitas – *Understanding the European Union* su trumpa J. McCormicko įžanga (London, 1999). Dar vienas yra Alaino Guyomarcho, Howardo Machino ir Ellos Ritchie *France in the European Union* (London, 1998). Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad ši subtili ir įdomi studija per mažai skiria dėmesio prancūzų įtakai formuojant Europos institucijas ir politiką. Tačiau įsigilinus į tekstą šis įspūdis išsisklaido.

Norintys susipažinti su priešiškesniu ir polemiškesniu, bet patraukliu vidinio Briuselio Komisijos veiklos mechanizmo aprašymu, ypač apie bendros valiutos kūrimą, turėtų bent pasklaidyti Bernardo Connollio knygą *Europe's Rotten Heart* (London, 1995).

Toliau aš iš pradžių pateikiu kaip *aide-mémoire* ('atmeną') Europos Sąjungos plėtros svarbiausių įvykių chronologiją, o po to nurodau svarbiausius šaltinius ar rekomenduojamą literatūrą kiekvienam skyriui.

SVARBIAUSI EUROPOS SĄJUNGOS PLĖTROS ĮVYKIAI

1951 Paryžiaus sutartimi įkuriama Europos anglių ir plieno bendrija (Schumano planas).

1957 Romos sutartimi sukuriama Europos Ekonominė Bendrija (veikia nuo 1958 m. sausio 1 d.).

1963 De Gaulle'is vetuoja Didžiosios Britanijos stojimą į EEB.

1966 Liuksemburgo kompromisas balsavimo klausimu (nacionalinis vetavimas *de facto*).

1968 Pradeda pilnai veikti muitų sąjunga.

1973 Jungtinės Karalystės, Danijos ir Airijos priėmimas į EEB.

1979 Tiesioginiai rinkimai į Europarlamentą.

1981 Graikijos priėmimas į EEB.

1986 Ispanijos ir Portugalijos priėmimas į EEB.

1987 Pradeda veikti Suvestinis Europos aktas.

1990 Vokietijos susivienijimas.

1992 Pasirašoma Mastrichto sutartis dėl Europos Sąjungos (įsigalioja nuo 1993 m. lapkričio 1 d.).

1993 Užbaigiamas Bendrosios rinkos kūrimas.

1995 Austrijos, Suomijos ir Švedijos priėmimas į ES.

1997 Amsterdamo sutartis.

1998 Euro įvedimas.

1: Demokratinė laisvė visame žemyne?

Montesquieu (Charles Louis de Secondat, Baron de la Brède et de Montesquieu), *The Spirit of the Laws* (1748), redagavo A. Cohlaras, B. Milleris ir H. Stone'as (Cambridge, 1989). Iš antraeilių darbų žr. ypač R. Aron, *Main Currents of Sociological Thought*, 1 t. (London, 1974); M. Richter, *The Political Theory of Montesquieu* (Cambridge, 1977); J. Shklar, *Montesquieu* (Oxford, 1987).

Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, įvadą parašė A. Ryanas (London, 1994). Iš antraeilių darbų žr. ypač R. Aron, *Main Currents of Sociological Thought*, 1 t. (London, 1974); L. Siedentop, *Tocqueville* (Oxford, 1994; lietuvių kalba – Vilnius, 1999); G. Pierson, *Tocqueville and Beaumont in America* (New York, 1938); A. Jardin, *Tocqueville* (London, 1988); C. Lamberti, *Tocqueville and the Two Democracies* (New York, 1989).

Jameso Madisono straipsniai leidinyje *The Federalist Papers*, ypač Nr. 10, 14, 18, 19, 20, 32, 39, 44, 51 ir 63. Žr., pavyzdžiui, *The American Constitution For and Against, the Federalist and Anti-Federalist Papers*, red. J. R. Pole'as (New York, 1987); L. Banning, *The Sacred Fire of Liberty: James Madison and the Founding of the Federal Republic* (Ithaca and London, 1995).

Henri de Saint Simon (Comte de Saint Simon), *Selected Writings on Science, Industry and Social Organisation*, red. K. Tayloras (London, 1975). Žr. taip pat Frank Manuel, *The New World of Henri de Saint Simon* (Cambridge, Mass., 1956).

2: O kur mūsų Madisonai?

Šiame skyriuje plėtojami argumentai, kuriuos pirmąkart pateikiau trumpame straipsnyje: L. Siedentop, 'Where are our Madisons?', *Financial Times*, 1992 m. spalio 16.

Subsidiarumo principas buvo apibūdintas kaip 'šiuolaikinis katalikų socialinis mokymas, pirmą kartą aiškiai išdėstytas popiežiaus Pijaus XI enciklikoje *Quadragesimo Anno* (1931), kad geriausiai atsiliepiančios į konkrečias socialines užduotis institucijos yra tos, kurios yra arčiausiai jų', *The HarperCollins Encyclopaedia of Catholicism* (New York, 1995), p. 1227.

Margaret Thatcher, *The Downing Streeet Years* (London, 1993).

Apie utilitarizmą žr. J. J. C. Smart and B. Williams, *Utilitarianism: For and Against* (Cambridge, 1973); A. K. Sen and B. Williams, *Utilitarianism and Beyond* (Cambridge, 1982); *Utilitarianism and its Critics*, red. J. Gloveras (New York, 1990); H. L. A. Hart, 'Between Utility and Rights', kn. *The Idea of Freedom*, red. A. Ryanas (Oxford, 1979). Apie rafinuotesnę utilitarizmo formą žr. J. Griffin, *Well-being: Its Meaning, Measurement and Moral Importance* (Oxford, 1983).

Apie teisėmis grindžiamą liberalizmą žr. ypač J. Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass., 1971) ir *Political Liberalism* (New York, 1993); R. Nozick, *Anarchy, State and Utopia* (Oxford, 1974); R. Dworkin, *A Matter of Principle* (Oxford, 1985) ir *Law's Empire* (London, 1986).

Apie komunitaristų judėjimą žr. ypač A. MacIntyre *After Virtue* (London, 1981); C. Taylor, *Sources of the Self* (Cambridge, 1990); M. Walzer, *Spheres of Justice* (New York, 1983); M. Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice* (Cambridge, 1982).

Diskusiją apie liberalų ir komunitaristų ginčą žr. W. Kymlicka, *Liberalism, Community and Culture* (Oxford, 1989); S. Mulhall and A. Swift, *Liberals and Communitarians* (Oxford, 1992).

3: Šiuolaikinės demokratijos dilema

Alexis de Tocqueville, *The Ancien Régime and the Revolution*, įvadą parašė H. Broganas (London, 1976); B. Moore, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy* (London, 1984).

Fustel de Coulanges, *The Ancient City: A Study on the Religion, Laws and Institutions of Greece and Rome* (New York, perspausdinta 1980).

Benjamin Constant, *Political Writings*, red. B. Fontana (Cambridge, 1988).

Apie klasikinę respublikoniškąją tradiciją žr. Jean-Jacques Rousseau, 'On The Arts and Sciences' kn. *The Discourses and Other Early Political Writings*, red. V. Gourevitch'ius (Cambridge, 1997); J. G. A. Pocock, *The Machiavellian Moment* (Princeton, 1975); Q. Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought* (Cambridge, 1978).

François Guizot, *The History of Representative Government* (London, 1852).

R. Tuck, *Natural Rights Theory* (Cambridge, 1979).

Bernard de Mandeville, *The Fable of the Bees, or Private Vices, Public Benefits*, red. Phillipas Harthas (Harmondsworth, 1970).

S. Lukes, *Individualism* (Oxford, 1973).

4: Kaip Didžioji Britanija neteko savo balso

Skyriuje toliau plėtojami argumentai, kuriuos pirmąkart pateikiau šiuose straipsniuose: L. Siedentop, 'The Impotence of the British Middle Classes', *The Spectator*, 1978 m. gruodžio 30; L. Siedentop, 'Mr. Macmillan and the Edwardian Style', kn. *The Age of Affluence*, red. V. Bogdanor ir R. Skidelsky (London, 1970); L. Siedentop, 'Thatcherism and The Constitution', *The Times Literary Supplement*, 1990 m. sausio 26.

The Age of Affluence, red. V. Bogdanoras ir R. Skidelskis (London, 1970).

Thatcherism, red. R. Skidelskis (Oxford, 1988).

V. Bogdanor, *Devolution in the United Kingdom* (Oxford, 1999).

5: Kodėl konstitucijos tokios svarbios

Čia vėl plėtoju argumentus, kuriuos pirmąkart pateikiau straipsnyje: L. Siedentop, 'Political Theory and Ideology: the case of the state', kn. *The Nature of Political Theory*, red. D. Milleris ir L. Siedentopas (Oxford, 1983).

K. Dyson, *The State Tradition in Western Europe* (Oxford, 1980).

J. Gough, *Social Contract: A Critical Study of its Development* (Westport, Conn., 1958).

H. J. Abraham, *Freedom and the Court: Civil Rights and Liberties in the United States* (Oxford, 1998).

François Guizot, *The History of Civilization in Europe*, redagavo ir įvadą parašė L. Siedentopas (Harmondsworth, 1997).

Apie kitokį požiūrį į nacionalizmą žr. E. Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford, 1994); D. Miller, *On Nationality* (Oxford, 1995).

6: Trys valstybės formos

Šiame skyriuje plėtojami argumentai, kuriuos pirmąkart pateikiau trumpame straipsnyje: L. Siedentop, 'Models for Maastricht', *Financial Times*, 1992 m. rugpjūčio 13.

Kas norėtų detaliau susipažinti su komparatyvistiniu valdymu, galėtų pasieškoti informacijos šiuose tekstuose: S. E. Finer, *Comparative Government* (London, 1970); G. Sartori, *Comparative Constitutional Engineering* (London, 1997); R. Hague, M. Harrop and S. Breslin, *Comparative Government and Politics* (London, 1992). Subtilesnius konstitucinės teorijos klausimus galima suvokti naudojantis šiomis knygomis: M. Vile, *Constitutionalism and the Separation of Powers* (Oxford, 1967); G. Marshall, *Constitutional Theory* (Oxford, 1980).

Tolesniuose veikaluose svarstoma demokratijos plėtra dabartinėje Prancūzijoje: V. A. Schmidt, *Democratizing France: The Political and Administrative History of Decentralization* (Cambridge, 1991); *The End of the French Unitary State? Ten Years of Regionalization in France, 1982-1992*, red. J. Laughlinas ir S. Mazey'us (London, 1995); *Developments in French Politics*, red. P. Hallas, J. Haywardas ir H. Machinas (London, 1990).

Įdomią analizę apie valdžių atskyrimo pavojų žvelgiant iš amerikiečių perspektyvos galima rasti straipsnyje: Aubry Smith, 'Executive Branch Rulemaking and Dispute Settlement in the World Trade Organization: a proposal to increase political participations', *Michigan Law Review*, 94, p. 1267 (1996).

7: Atviros politinės klasės kūrimas

Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (London, 1961). Schumpeterio argumentus kondensuotu pavidalu galima rasti jo straipsnyje 'Two Concepts of Democracy' kn. *Political Philosophy*, red. A. Quintonas (Oxford, 1967).

Norėdami susipažinti su kai kuriais požiūriais į vadinamąjį revizionistinį ar rinka besiremiantį demokratijos modelį, žr. šias knygas: J. Plamenatz, *Democracy and Illusion*, kai kurių šiuolaikinės demokratijos teorijos aspektų analizė (London, 1973); J. Lively, *Democracy*, (Oxford, 1975); C. Pateman, *Participation and Democratic Theory* (London, 1975).

Nacionalinio biudžeto įmokų skaičius, paskelbtus Vokietijos vyriausybės, žr. *The Financial Times*, 1998 m. rugsėjo 17, o skaičius, vėliau paskelbtus Briuselio Komisijos (*Financing the European Union*) žr. *The Financial Times*, 1998 m. spalio 8. Nepaisant kai kurių skirtumų, bendra jų tendencija yra ta pati.

Apie pirminę Mitterrand'o reakciją į Vokietijos susivienijimą žr. įdomų interviu su istoriku Josephu Rovanu laikraštyje *Le Figaro*, 1999 m. lapkričio 10.

8: Europa ir pasaulinė rinka

To, ką pavadinau kapitalizmo triumfu, tikrasis šaltinis yra knyga: F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (London, 1992). Sužinoti daugiau apie kapitalizmo katastrofos teoriją padėtų šių dviejų autorių knygos: J. Goldsmith, *The Trap* (London, 1994); J. Gray, *Enlightement's Wake* (London, 1995) ir *Endgame* (London, 1997).

Apie protestantizmo ryšį su kapitalizmu žr. knygose: Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (London, 1930); R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism* (London, 1938).

Fustel de Coulanges, *The Ancient City* (New York, 1980).

Citatą iš François Guizot galima rasti jo knygoje *Histoire de la Civilisation en France* (Paris, 1840), 1 t., p. 325–326. Žr. taip pat labai įdomų šios knygos skyrių, kuriame palyginami turėję savivaldą romėnų ir viduramžių miestai – 4 t., p. 259–276. Žinoma, apie krikščionybės ryšį su senovės vergija prirašyta labai daug, bet didelė tos literatūros dalis toli išeina už šiame skyriuje nagrinėjamų klausimų rato. Tačiau skaitytojams praverstų pasižiūrėti naujausią pomarksistinį veikalą apie perėjimą iš senovės į feodalizmą, kuriame nėra sumenkinamas Bažnyčios vaidmuo: G. Bois, *The Transformation of the Year One Thousand: The Village of Lournard from Antiquity to Feudalism* (Manchester and New York, 1992).

9: Europa ir Jungtinės Valstijos

Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, įvadą parašė A. Ryanas (London, 1994).

Louis Hartz, *The Liberal Tradition in America* (New York, 1955).

Apie amerikiečių populizmo istoriją skaitytojams geriausia būtų paieškoti informacijos keliuose Richardo Hofstaderio veikaluose: *The Age of Reform: from Bryant to F.D.R.* (New York, 1955); *The American Political Tradition* (London, 1962); *Anti-Intellectualism in American Life* (New York, 1963).

Apie socialinius pasikeitimus Jungtinėse Valstijose ir jų politinius padarinius žr., pavyzdžiui, J. Bass and W. De Vries, *The Transformation of Southern Politics* (New York, 1976); M. Kazin, *The Populist Persuasion* (Ithaca and London, 1995).

10: Europa, krikščionybė ir islamas

Emile Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life* (New York, 1995).

Kai kurias šio skyriaus mintis aš pirmąkart pateikiau straipsnyje 'Liberalism: the Christian Connection', kurį 1989 m. kovo 24 d. išspausdino *The Times Literary Supplement.*

Apie tai, kaip Karolis Didysis pasitelkė priesaikas, žr. ypač šiose knygose: Edward Jones, *The Origins of France* (London, 1982), p. 165–166 ir R. Collins, *Early Medieval Europe 300-1000* (London, 1999), p. 306–308. Apie Karolio Didžiojo kapituliarijų kalbą žr. knygos P. King, *Charlemagne: Translated Sources* (Kendal, 1987) įvairiose vietose.

Bene labiausiai susiję su šios knygos tema yra šie Isaiah'os Berlino darbai: *Four Essays on Liberty* (London, 1979); *Vico and Herder* (London, 1976); *The Roots of Romanticism*, red. Henry Hardy (London, 1999). Nuoširdus Berlino gyvenimo aprašymas pateiktas knygoje: Michael Ignatieff, *Isaiah Berlin* (London, 1998). Išsamesnę Berlino liberalizmo, ypač jo 'vertės pliuralizmo' apžvalgą galima rasti knygoje John Gray, *Berlin* (London, 1995)

DALYKINĖ RODYKLĖ

Larry Siedentop
EUROPOS DEMOKRATIJA

Redaktorius *J. Kubilius*
Dailininkas *R. Čeponis*

2003 04 24. 16 leidyb. apsk. l.
Užsakymas 1029
Išleido leidykla VAGA, Gedimino pr. 50,
LT-2600 Vilnius
El. paštas: info@vaga.lt
http://www.vaga.lt

Spausdino SAPNŲ SALA, S. Moniuškos 21,
LT-2004 Vilnius

Siedentop, Larry

Si24 Europos demokratija / Larry Siedentop. – Vilnius: Vaga, 2003. – 336 p. – (Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392-1673)

Bibliogr. kn. gale.

Dalykinė r-klė: 294–322 p.

ISBN 5-415-01688-0

Ši polemiška knyga – iš susirūpinimo demokratijos ateitimi suvienytoje Europoje. Analitiškas autoriaus žvilgsnis regi Europos demokratijai gresiančius pavojus, ieško kelių jiems įveikti, verčia susimąstyti apie itin svarbių vertybių – pilietiškumo, identiteto, suverenumo ir kt. – likimą Europos Sąjungoje.

UDK 321.7+341.17](4)+342(4)(091)

LARRY SIEDENTOPAS yra Oksfordo universiteto politinės minties istorijos dėstytojas ir Keblio koledžo tarybos narys. Iš jo ankstesnių publikacijų paminėtina knyga *Tocqueville* (1994; lietuvių kalba 1999).

Larry Siedentopas, semdamasis įkvėpimo iš karštų diskusijų, vykusių federacinės valdymo sistemos Jungtinėse Valstijose išvakarėse, svarsto, ko pagrįstai galime tikėtis iš Jungtinės Europos ir ko baimintis. Jis klausia, ar galima atstovaujamoji valdžia tokiu plačiu mastu ir esant tokiai didelei Europos žmonių įvairovei. Jis tiria, kokį pavojų kelia vietinei autonomijai ir asmens laisvei neišvengiamai toli esanti centrinė valdžia, ir analizuoja labai skirtingas Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Vokietijos politines ekonomijas. Jis ieško pusiausvyros tarp didžiųjų viršnacionalinės valdymo sistemos teoretikų, ypač Montesquieu ir De Tocqueville'io, supratimo ir gilaus, kartu kritiško šiuolaikinės Europos įvertinimo. Jų principų taikymas iškilusioms problemoms spręsti daro jo knygą nepanašią į kitas, jau pasirodžiusias šios srities knygas.

Pradėdamas šiuo precizišku integracijos sunkumų įvertinimu, Siedentopas dar kartą pabrėžia, kaip svarbu aktyviau dalyvauti sprendžiant mums iškilusius klausimus. Jis įrodinėja, kad tik remdamiesi viešai apsvarstyta ir visų priimta konstitucija galime tikėtis sukurti tokią Europą, kuri atlaikytų puolimą, su kuriuo jai teks susidurti. Jau vykstantys ir dar tik planuojami darbai Europos integracijos link pakeis mus. Ir, pasak Siedentopo, mes patys turime stengtis, kad pasikeistume į gerąją pusę.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų veikalais.
Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

A T V I R O S   L I E T U V O S   K N Y G A

ISSN 1392-1673
ISBN 5-415-01688-0

Rekomenduojama kaina 22 Lt.